

Bilgi Sosyolojisine Göre Bilginin İşlevi ve Bir Model Denemesi

Yard.Doç.Dr. Cengiz ANIK*

Özet: Bu çalışmada bilgi sosyolojisi çerçevesinde bilgi kavramının tanımı yapılmaktadır. Daha sonra bilginin toplumsal işlevlerine ilişkin bir çözümleme sunulmaktadır. Nihayet; bilgi, toplum ve birey arasında cereyan eden ilişkileri göstereceği umulan metaforik bir model önerilmekte ve elde edilen değerlendirmeler sonuç başlığı altında toparlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, Bilgi Sosyolojisi, İletişim, Etkileşim, Güç

Giriş

Bilgi toplumu, enformasyon toplumu, sanayi sonrası toplum gibi betimlemelerin yaygın olarak kullanıldığı günümüzde, şaşırtıcıdır ki; bilgi ile birey ve toplumun ilişkilerini, bağlantılarını ve özellikle etkileşimlerini analiz eden çalışma pek azdır. Daha da şaşırtıcı olan, bilgi kavramının anlamını netleştirmekte çekilen güçlülüdür.

Son zamanlarda yoğun bir ilgi konusu olmakla birlikte bilgi sosyolojisine ilişkin çalışmaların eksikliğinin, belki de en önemli nedeni, modernitenin “met’a”ya ilişkin kesif vurgusudur. Nitekim ‘Sanayi Sonrası Toplum’ tartışmaları gündeme gelmemiş olsaydı, muhtemeldir ki, ‘met’a’ya ilişkin ilgi artacak, bilginin ıskalanması devam edecekti. Ancak tıpkı sanayi toplumunun ‘met’a ile karakterize edilmesi gibi, bilgi toplumu tasarılarının da anahtar kavramının bilgi olması, bilgi sosyolojisine ilişkin duyarlılığı yeniden arttırmaktadır. Yeniden, çünkü bu konuda oldukça önemli çalışmalar bulunmaktadır. Sözgelimi Sanayi toplumu teorisyenlerinden birisi sayılsa da Max Weber’in, hatta Durkheim’in ve özellikle Gurvitch’in bu alanda oldukça yetkin bir ağırlığı bulunmaktadır.

Ancak bu çalışmada, bilgi - toplum harmanlanmasına ilişkin düşüncelerin dökümü verilmeyecektir. Harmanlanmanın tarihsel seyir içerisinde sergilediği görünüm de ele alınmamaktadır. Alanın henüz bakir olduğu düşüncesinden hareketle, bilgi kavramına bir ölçüde açılım kazandırılmaya çalışılacak ve

*Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü / ANKARA
cengiza@gazi.edu.tr

daha sonra, bilginin toplumsal işlevlerine ilişkin inceleme sunulacak ve nihayet bu işlev, metaforik bir model üzerinde somutlanmaya çalışılacaktır.

Buna göre çalışma; bilginin toplum tarafından bireye benimsetilen bir kalıp olarak kabul edilmemesi gerektiği ya da tersine, bireyin, toplumsal bütünü kurmak için ürettiği mekanizmadan ibaret bir araç olmadığı iddiasından hareket etmekte ve bilginin, birey ile sosyal-doğal çevre etkileşimlerinin ürünü olduğu varsayımı üzerine bina edilmektedir.

A. Bilginin Tanımı

Hemen her şeyi açıklamak amacıyla kullanılan birçok kavram gibi bilgi kavramı da her şeyi tanımlar, betimler görünmekle birlikte, kendini anlatmaktan acizdir.

Örneğin bilgi, kamera kayıtları gibi bireyin yaşamı boyunca gerçekleştirdiği kayıtlardan mı ibarettir? Yoksa genetik kodlarında mündemiç işaretler midir? Bir atölyeye giren her tür hammadde, “lojik”in insan hüneriyle yoğrulması sonucunda “teknolojik ürün”e dönüşüyorsa, işletmeye girdi olarak ne dahil olmuşsa onun adı bilgi midir? Toplumsal varlığı her bakımdan ifade edilebilir kılan kültürel simgeler birer bilgi midir? Yoksa bilgi alışverişi tarifine uygun işlevler ifa eden kitle iletişim araçlarının ürünlerine mi sadece bilgi demeliyiz? Daha da basit ama genel bir tanımlama ile kişinin bildiği ve bilmek zorunda olduğu örgün - yaygın eğitim kurumlarının öğrettikleri mi bilgidir? Yoksa yaşam deneyimi olarak algılananlar - bellenenler mi bilgidir? Çok okuyan mı bilir, çok gören - yaşayan mı?

Kısacası bilgi kavramı, kullanıldığı alana, disipline ya da gündelik yaşamın icaplarına uygun anlamlar kazanmıştır. Bu da doğaldır. Zira her tanım, kavramın anlam alanını, kapsamını belirleyerek, onun ifade yeteneğini sınırlandırmaktadır. Kuşkusuz burada da, meramımıza uygun bir bilgi tanımı sunacağız ama bu tanım, bilgi kavramının anlamını tüketmeyecektir.

Popüler sözlüklerde bilgi kavramına; “bir iş, konu, olay veya herhangi bir şey konusunda bilinen, malumat” denilmektedir. Benzer ifadelerle; “bir konu ya da iş konusunda bilinen, bir konu ya da iş konusunda öğrenilen ya da öğretilen şey”, “genel olarak ve ilk sezi halinde zihinsel olarak kavranmış temel düşünceler”, “bir yargılamaya yapabilmek ve bir yargıya varabilmek için gereken öğelerin her biri”, “bir şeyi bilme hali” şeklinde tanımlanmaktadır.

“Malumat” kavramıyla ifade edildiği gibi çoğu zaman bilgi ile malumat, alim ile bilgin, malum ile bilinen ve özellikle ilim ile bilim birbirlerinin yerine kullanılmaktadır. Gündelik kullanımda bu ayrıma çok dikkat edilmemekle birlikte, malumat ile bilgi kavramları arasındaki çizgiye atıf yapılabilecek biçimde, ilim ve bilim kavramlarının anlamlarına ilişkin farklılığa özellikle vurgu yapıldığı da görülmektedir. Buna göre tanrının insanlara telkin ettiği bilgi ile insanların kendi çabalarıyla elde ettiği bilgi arasında bir ayrım yapılmaktadır

(Özbilgen 1986). Türkçe'deki "bilinen" kavramının anlamı Arapça'da "malum" ve "maruf" olmak üzere iki ayrı kavramla ifade edilmektedir. "İlim"; okuyarak, yaşayarak elde edilen bilgiyi anlatmaktadır. Nitekim Kur'an-ı Kerim kendine özgü bir anlam yüklemeyen önce "cahiliye döneminde" ilim kavramı "kişilerin yaşayarak ve deneyerek, bizzat elde ettikleri bilgi" anlamında kullanılmaktadır. Yakın anlamlı irfan kavramı ise sezinlemelerle elde edilen bilgiyi anlatmaktadır. Alim ile arif kavramlarına da buna bağlı olarak farklı anlamlar yüklenmektedir. Arif tanrıdan bilgileri doğrudan doğruya alarak iman eden, ma'rifet sahibi kişidir. Alim ise deneyerek, yaşayarak, gözleyerek bilgi edinen, bilgiyi biriktiren, işleyen, malumat sahibi kişidir. Kısacası arif ma'rifeti, alim delaleti ile Allah'ı bulan kişidir (İzutsu Tarihsiz: 47-48). Yani malum olan; tanıklık ederek, gözleyerek, deneyimleyerek edinilen bilgilerdir. Maruf olan ise sezgiyle, ilhamla, marifetle edinilebilecek bilgilerdir.

Bu ayırım batı dillerinde de nettir. İngilizce'deki knowledge; malumat, kanaat anlamındadır. Know bilmek, fark etmek yüklemelerini karşılamaktadır. Gnostic kavramı ise "ruhani sırlara vukufiyeti" ifade etmektedir. Fransızca'daki ayırım daha da nettir. Connaitre; tanımak, tatmak, görmek, ulaşmak; connaissance; ayırt edebilmek, tanışıklık; savoir ise bilmek, bellek anlamlarında kullanılmaktadır. Nitekim Foucault (2000b: 90-91) tarafından da "popüler, tekil, fikir birliğinden yoksun, boyun eğdirilmiş, sıradan insanların (savoir des gens)" bilgisiyile; "kılı kırk yaran, erüdasyon yüklü (connaissance)" bilgiler arasına çizgi çekilmekte, hatta hakim ve mahkum ilişkilerinde bu kavramların betimleyiciliğine dikkat çekilmektedir.

Kavramsal ayırıştırma açık biçimde göstermektedir ki; bireysel ve toplumsal bilgi; yaşam boyunca edinilen, yaşanan ya da deneyimlenen, teknik anlamıyla gözlemlenen veya rasyonel muhakemelerle üretilen bilgilerden ibaret değildir. Öte yandan bilgisayar belleği gibi insanın ve toplumun bilgisine, "toplumsal bellekteki ya da genetik kayıtlardaki donanımlardır" demek de mümkün değildir. Bunların her ikisinin toplamı, bireyin ve toplumun bilgi donanımını teşkil etmektedir. Başka bir ifade ile insan bilgisini ne sadece doğal - sosyal çevre ona işlemektedir ne de kişi genetik kayıtlarının tutsağıdır. Birincisi birey, ait olduğu sosyal ve doğal çevresinin ve özellikle müntesip hissettiği grubunun bellettiği bilgi donanımlarına sahiptir ki, sosyal-doğal (ve grup) çevresi onu bu yolla zihinsel olarak inşa etmektedir. İkincisi, kendine has bir delaleti olduğu için birey, bilgi edinme, işleme ve üretme becerisine sahiptir ki, sosyal-doğal çevrenin belleğini bu "delaleti" ölçüsünde inşa edebilmektedir.

Kısacası hem üretilmiş, üretilen, üretilmekte olan bilginin nesnesi hem de bilgi üretmiş, bilgi üreten ve bilgi üretmekte olan bir özne olması, onun "ses doubles" (Foucault 1966: 314-354) oluşuna delil teşkil etmektedir.

Demek ki bilgi, insanın doğal ve sosyal çevresiyle etkileşimi ve iletişimi sonucunda ortaya çıkan bir üretilimdir. Sosyal ve doğal çevresini tarayan bir varlık olarak birey, bilgi üreten bir öznedir. Sosyal ve doğal çevrenin nüfuz alanı içindeki bir varlık olarak da birey, bilme etkinliklerinin nesnesidir. Başka bir ifade ile, “kendimiz ve çevremizdeki kişilere, olay ile süreçlere ilişkin düşüncelerimiz, başkalarının da anlamlandırılıp, denetlenebiliyorsa, bunlar bilgi değeri taşıyor” demektir (Duralı 43). Yani ortaya konulan bir düşünce, başkaları tarafından tespit ve tahkik edilebiliyorsa (a.y.) o bilgidir. Kısacası, bilgi özne ve nesne arasında kurulan bir bağıdır (Cücen 2001: 17). Bu bağları gündelik, dinsel, teknik, sanatsal, bilimsel gibi türlere (a.y.) ayırmak da mümkündür. Hatta bu sıralama hiyerarşik olarak aşamalandırılabilir. Çünkü bilgi, gündelik yaşamdan, bilime ve felsefeye kadar geniş bir alanda düzenlenen ve edinilen kazanımlardır. Bu kazanımların içindeki bilgilerden, sadece; bir sorunsalı çözmekle amacıyla, akıl yürütme ile yönelip, metodolojik biçimde sistematik olarak insanın elde ettiği; düzenli, tutarlı, geçerli ve güvenilir, kanıtlanabilir ve denenebilir (Cücen 21), teste ve denetime müsait bilgilere bilimsel bilgi denilebilir ve bu bilgiler, kuramsal bir karakter arz ediyorsa, aynı zamanda akademik bilgi vasfı taşımaktadır.

Ancak, ne denli bilimsel ve akademik bilgi ortaya konulursa konulsun hem bunlar öznel bir nitelik arz etmekte hem de toplumsal bir veri olan simgelerle ifade edildikleri için, nesnel bir çerçevenin içine hapsedilmiş olmaktadır. Bu karışıklığın bir ölçüde aydınlanmasına, bize göre, malum ve maruf kavramları arasındaki ayrım ışık tutabilir.

Malum kavramı; yaşayarak, deneyerek, gözleyerek, bizzat elde edinilen bilgileri anlatmaktadır. Maruf kavramı ise tanrı, yani belirli bir otorite tarafından telkin edilen, öğretilen, benimsetilen ve sorgulanmadan iman edilen bilgileri tanımlamaktadır. Benzer bir biçimde de knowledge; malumat, kanaat, bizzat edinilen; gnostic; ruhani, vahyedilen, ilhamla edinilen sezgisel bilgi anlamına gelmektedir. Daha net bir anlatımla savoir; benimsetilen, işlenen ve sorgulanmadan kabul edilen bilgileri; connaitre ise incelenerek, sorgulanarak, irdelenerek elde edilen bilgilere karşılık kullanılmaktadır.

Demek ki insan belleğindeki kayıtlar, ya belirli bir otorite tarafından işlenmekte ya da bizzat kişisel çabalarla edinilmektedir. Yani bilgi adı altında sahip olunan tüm müktesabat ya bildik ya da tanıdık şeylerdir.

B. Bilgi Sosyolojisinde Bilgi

Bilgi sosyolojisinin odak konu olarak ilgilendiği bilgi, daha geniş bir alana tekabül etmektedir. Buna toplumsal zihniyet alanı demek mümkündür.

Toplumsal zihniyet alanını, birey üzerinde belirleyici rol oynayan ya da bireyin sosyalleşme sürecinde devreye giren sosyal bir mekanizma olarak gör-

mek yeterli değildir. Bu alan, “toplumun dilleri, inançları, normları ve dünya görüşü biçiminde görülen, kültürel bilgidен meydana” (Carthy 2002: 14) gelmektedir. Ama aynı zamanda bu alan, “insan deneyimi, kavramsallaştırma yeteneği ve davranışından” (a.y.) oluşmaktadır.

Daha genel bir ifadeyle, bireyin temsiliyet yeteneği (Anık 2003a: 18); konjonktürel kimi fırsatlar yakaladığında, toplumsal kodlar; bireyler arasında iletilen, paylaşılan simgeler üretmektedir. Birey, doğal ve sosyal çevresindeki her şeyi bir simge ile temsil etmektedir ki, bu temsiliyet sisteminin en kuşatıcı örneği dildir. Dille, her tür sosyal ve doğal varlığa ilişkin bir tavsif ve tanım yapılmaktadır. Daha da önemlisi, bu tanım ve tavsif kapsamı içinde yer alan nesne ya da varlıklara ilişkin mevcut, muhtemel ve potansiyel ilişki ve etkileşimler, kimi temsili simgelerle ifade edilmektedir. Doğal-sosyal bir varlığa tekabül etmese de, bu tür kavramsallaştırmalarla bir bakıma, hiçbir şeyden bir şey üretilmektedir.

Bireysel bağlamda gerçekleşen tüm bu üretimlere ilişkin anlamlar, toplumsal ortak kodlar olarak paylaşıldıktan sonra, bireyler için öğretici, yönlendirici ve belirleyici bir mekanizma olarak, toplumsal bütün tarafından, yeniden bireylere iade edilmektedir. Bu iletişimsel süreçle, toplumsal zihniyet alanının sınırları tayin edilmektedir. Toplumsal zihniyetin en önemli işlevi ise, toplumsal sınırları tayin ve tesbit eden bir mekanizma olmasıdır (Cohen 1985).

Sonuç olarak bilgi “bir ya da daha fazla toplumsal grup ya da insan topluluğu tarafından kabul edilen her türlü fikir ve edim biçimleri; onların kendileri ve ötekiler için gerçek kabul ettikleri olgulara ilişkin fikirler, edimler”(Carthy 2002: 50) şeklinde tanımlanabilir. Bu tanımında, ilk olarak, toplumsal gerçekliğin işlem halinde olduğu vurgulanmakta ve toplum ya da belirli bir insan grubuna egemen bilgilerin toplumsal gerçekliği inşa ettiğine (a.y.) değinilmektedir. İkincisi bilgi, toplumsal sistemi oluşturan unsurlar arasında sürekli tedavül eden bir toplumsal parça olma özelliği kazanmaktadır. Toplumsal zihniyetin hem hammaddesi hem de mamul ürünü olarak, toplumun ayırt edici vasfı olma, toplumun sınırlarını tayin ve tesbit etme ve içeriğini görünür kılma özelliği ile de bilgi, üçüncü bir diğer sıfatla tavsif edilmektedir.

C. Bilginin Toplumsal İşlevleri

Bilginin tanımı ve bu tanımında altı çizilen üç vasıf, aynı zamanda, bilginin işlevini de açığa çıkarmaktadır. Bilginin üç özelliği esasen, bilgi sosyolojisinin inceleme konularının da bir özeti niteliğindedir.

Bilgi sosyolojisinin başlangıcını, bilginin sosyal temelleri ve bu temellerin; öznel mi? nesnel mi? Olduğu sorunu teşkil ederken, günümüzde, bilgi sosyologları daha ziyade, bilgi - toplum etkileşimine odaklanmaktadır. Bu odaklanma, bilginin toplumsal işlevlerini daha belirgin hale getirmektedir.

1. Toplumsal Gerçekliği İnşa Eden Bilgi

Bilginin birinci özelliği, *toplumsal gerçeği işlemesi, yansıtması, taşıyıp aktarmasıdır*. Bu vasfıyla bilgi aynı zamanda toplumun tarihsel birikimidir ve zaman içinde değişmekle birlikte bilgi, toplumun ya da en azından toplumsal bütün içindeki belirli bir grubun egemen görüşünü de simgelemekte, somutlamaktadır.

Bilgi - toplum etkileşimi bağlamında bilgiyi ele alan Max Scheler, bir toplumdaki egemen fikir ikliminin, belirli bir grup tarafından üretildiğini, ancak bu fikirlerin, “mutlak gerçek”lerle hiçbir zaman tam anlamıyla örtüşmeyeceği için, toplumsal zemin (toplumun maddi koşullarıyla, mevcut örf, adet, gelenekleri v.s.) tarafından içerik değişikliğine uğrayabileceğini belirtmektedir. Buna göre grup fikirleri ile toplumsal zemin ne kadar uzlaşa halinde olursa, üretilen bilgi o denli toplumsal işleve sahip olacaktır. Dolayısıyla bir grubun bilgisi, toplumun mevcut - tarihsel birikimi ile karşılaştıktan sonra “cismim”leşmektedir. Kısacası ona göre ne belirli bir grup (aristokrat, burjuva, proleterya v.s.) tek başına topluma belirli bir ideoloji benimsetmeye muktedirdir. Ne de toplum kendi içindeki grupların tümünü zemini içinde eritip sindirebilmektedir. Genellikle bu karşılıklı etkileşim biçiminde tezahür etmektedir (Hekman 1999: 40-43).

Aynı sorunsala odaklı Mannheim, daha geniş bir açı ortaya koymaktadır. Mannheim (2002: 27). ... “belirli düşünce biçimlerinin toplumsal kökenleri açığa kavuşmadığı takdirde, bu düşünce biçimlerinin olması gerektiği gibi anlaşılamayacağı” tezinden hareket etmekte ve bilgiyi “...herkesin ortak bir kader, ortak bir eylemsellik bağlamında ve ortak zorlukların üstesinden gelme çabası içerisinde (ki bu süreçlere herkes farklı biçimlerde katılır) başından beri geliştirdiği, işbirlikçi bir grup süreci” (Mannheim 2002:53) şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanıma göre toplumsal gibi görünen bilgi, belirli bir grubun ürünü olma özelliği taşımaktadır. Daha doğrusu, bilgi ne toplumun ne grubun, ama aynı zamanda hem toplumun hem gurubun malı olarak anlamlandırılmaktadır. Zira topluma egemen olan kollektif bilgi, son kertede bir grup tarafından üretilmiş olsa bile, topluma mal olma sürecinde, grubun bilgisi olma özelliğini kaybetmekte, toplumun önceki bilgi kalıntıları ile sentezlenmekte ve toplumsal unsurlara ve bireylere bu haliyle yansıtılmakta, benimsetilmektedir. Mannheim bu süreci ideoloji ve ütopya kavramlarıyla çözümlenmektedir.

Mannheim’e (2002:27) göre, “...düşünce yeteneğine sadece birey” sahiptir. Onun ötesinde ve üstünde düşünen başka bir toplumsal unsur mevcut değildir. Fakat bu gerçek, bireysel etkinliği “düşünen varlık”ın kendi başına tayin ve tesbit ettiği anlamına gelmez.

“Birey, kendine atfettiğimiz konuşma ve düşünce biçimini, sadece çok sınırlı bir anlamda kendiliğinden yaratabilir. Birey, içinde bulunduğu grubun dilini konuşur; içinde bulunduğu grubun düşündüğü gibi düşünür. Belli sözcükleri ve sözcüklerin anlamını, kullanımına sunulmak üzere hazır bulur” (a.y.).

Bu nedenle bilgi sosyolojisi önce bireyin düşünce ve davranışlarının kaynağı olan toplumsal bağlamı açığa çıkarmak zorundadır. İkinci olarak da bilgi sosyologları, bu bağlam içindeki bireyin “kendilerini çevreleyen dünyaya daima farklı açılardan bakmaya eğilimli” olduğunu gözden ırak tutmamalıdır (Mannheim 2002: 28-29).

Bu iki görevle yükümlenen Mannheim, çok açık olmamakla birlikte, bir toplumdaki egemen bilgi örgüsünü ideoloji, toplumsal bağlamları içindeki her bir bireyin (ya da grubun) bilgi örgülerini ise ütopya olarak tasarımılamaktadır. Ütopya toplumsal gerçekliğe tosladıkça “hayal ürünü” olmaktan kurtulmakta ama toplumsal gerçekliği inşa eden, pekiştiren toplumsal unsurlara işleyen, sindiren ideolojiyi de hırpalamakta, onun yenilenmesine, hatta ikame edilmesine neden olmaktadır. Bu süreci çözümlenmek amacıyla Mannheim (2002, 83-85), ideolojiyi kısmi ve total olmak üzere iki kategoriye ayırmaktadır. Birincisi, belirli bir grubun iddialarının bir kısmını temsil ediyorsa kısmi; onun tüm dünya görüşünü anlatıyorsa total ideolojidir. İkincisi, kısmi ideoloji, doğrudan bireysel zihinleri tanzim etmeye yönelik olarak; total ideoloji de dönemleri, çağları, tarihsel süreçleri ayırıştırmak, karşılaştırmak amacıyla kullanılmaktadır. Üçüncüsü, kısmi ideoloji bireysel davranış ve konumlara odaklanırken, total ideoloji toplumsal statü ve rollerle ilgilenmektedir.

Bu ayırıştırmaya, bireysel düşüncenin toplumsal düşünceye dönüşümünü açıklamaktadır. Öncelikle birey, toplumsal bir varlık olduğu için topluma egemen total ideolojinin etkisi altında düşünme eylemini gerçekleştirmektedir. Zira, “düşünceler ve bilgiyle ilgili içeriksel değerler ... büyük dahilerin ansızın aklına gelen fikirler olarak çıkmazlar. Dahiyane fikirlerin arkasında da, düşünen bireyin önünde belirlenmiş olarak duran, ancak asla ‘tin’ olarak varsayılmaması ve özelleştirilmemesi gereken kolektif – tarihsel bir deneyimsel bağımlılığın karakteristik tarzı durmaktadır” (Mannheim 2002: 288). Bununla birlikte bireyi ayakta tutan bu zemin sadece “tek bir deneyimsel bağımlılık” veya “tek bir düşünce akımı” şeklinde varılmamaktadır. Bu zemin birbirinden farklı, kimi zaman kesişen, uzlaşan; kimi zaman çatışan fikirlerin ahengiyle teşekkül etmektedir. Bu şekillenme ise birey ya da grup ütopyalarından toplumsal kısmi ya da total ideolojilere kadar sürekli değişen, dönüşen toplumsal fikir iklimiyle gerçekleşmektedir.

Ütopya ile ideoloji arasındaki çizgiyi toplumsal gerçeklik çizmektedir. “...kendi bakış açısından hareketle, prensip olarak hiçbir zaman gerçekleştiri-

lemeyecek tasarımlar ütopya olarak adlandırılır”maktadır (Mannheim 2002: 220) ve ütopyalar, “karşı etkileşimle değiştirilemedikleri ölçüde ideolojiler değildir” (a.y.). Ütopya, toplumsal gerçeklikle etkileşime girdikçe ideolojikleşmektedir. Ütopyalar uygun toplumsal koşullar hasil olduğunda, kısmi ideolojiler olarak toplumsal zemin üzerinde kendilerini belli etmekte; birbiriyile kesişmeler, uzlaşmalar ve özellikle de çatışmalar halinde tezahür etmektedirler. Uygun koşullarda bu etkileşimden total ideolojiler doğmakta ve gelişip yayılmakta, başka bir takım ütopyalar veya kısmi ideolojilerle etkileşime girdikçe renkleri, tonları değişmekte ya da bu etkileşimle oluşan başka total ideolojilerce ikame edilmektedirler.

Marksist gelenek, özellikle Althusser, Mannheim’den elde ettiğimiz “süreç” odaklı, bilginin bu tarz işlevini, kanalın bir yönünü dikkate alarak çözümlenmektedir.

Eleştirel akımın kaynaklarından birisi olan **Marx** ile **Engels**’in, meşhur eseri Alman İdeolojisi (1987); “kitle”lerin teoriye kurban edilmekte olduğunu ihtar eden ilk eserlerden birisidir.

Esere göre, üretim araçlarını inhisarında bulduran güçler, maddi egemenliklerini pekiştirip, sürdürülebilmek amacıyla, kurulu düzeni meşrulaştıran ve koruyan bilgi üretmektedirler. Bu ideolojidir. Topluma egemen olan düşünce yapıları maddi altyapının eseridir. Dolayısıyla bilginin egemenlik ilişkilerindeki rolünü görebilmek için maddi yaşam koşullarını açığa çıkarmak gerekmektedir. Bu açıdan, dikkatle bakıldığında, hakikatın, olduğundan nasıl farklı bir biçimde gösterildiği hemen fark edilecektir. Bu, yanıl-sama ideolojisi ile gerçekleştirilmekte ve hakikat olan her şey, olduğundan farklı bir biçimde hayal ettirilmektedir. Yani ideoloji, maddi yaşamın çelişkilerini ört bas etmek, mevcut egemen güçleri korumak ve kurulu düzeni meşrulaştırmak amacıyla üretilmiş, sahte gerçekler sunan, bozulmuş, yanıl-samalara neden olan; doğru ve hakiki bilgileri ikame amacına yönelik olarak tedavüle sokulmuş bilgilerdir. Dahası ideoloji, belirli bir grubun çıkarlarını ve maddi yaşamdaki tahakkümlerini koruyup pekiştirmek ve ört bas etmek amacıyla üretilen, uyduruk bilgilerin sistematize edilmesiyle oluşturulduğu için, sürekli “öteki”ni hedef almaktadır. Dolayısıyla ideolojik söylemde mutlaka bir hasım bulunmaktadır. Hatta ideoloji, “hasım”a karşı uyarma, koruma, kollama v.s. vaat eden bir siyasal söylem olarak var olmakta ve var kalmaktadır. Bunun için de ideoloji simgesel düzeyde kendini konumlandırmakta, mit ve ikonlarıyla “mağdur” ve “mazlum”ları, gerçek yaşam koşullarından koparıp, onları kendi hakikatlarına yabancılaştırmakta, onların kimliklerinden ve misyonlarından uzaklaşmalarını sağlayarak, onlara çeşitli maskeler takmaktadır. Daha da önemlisi ideoloji, müstezafları, sanal cennetlerle avutmakta, onların sorgulayıcı eğilimlerini ve doğal dirençlerini bu yolla emmektedir.

Althusser, bu işlevin nasıl gerçekleştirildiğini özel olarak çözümlemektedir.

Ona göre burjuva düzeninde “kamu ve özel alan ayrılığı” söylemi üretilmiştir. Bu söylem, toplum içindeki güçlerin ayrıştırıldığını, birinin diğerince dengelendiği ve denetim altında bulundurulduğu için, hiçbir gücün diğerini tahakküm altına alamayacağını, böylece adalet ve hakkaniyetin tesis edilebileceğini, sömürünün yok edileceğini telkin etmektedir. Bu ideolojik bir söylemdir. Zira kamusal baskı aracı olan devlet, sayısız ideolojik araca sahiptir. Siyasal sistem onun tekelindedir. Eğitim kurumları, artistik ve entelektüel alandaki kimi kurumlar, fiilen devletin emri altındadır. Öte yandan devlet, toplumun üzerindeki asıl denetimini, özel alandaki bazı kurumlarla gerçekleştirmektedir. Bunlar; dini kurumlar, siyasi partiler, sendika, birlik, oda gibi sivil toplum örgütleri, aile kurumu, özel alandaki eğitim, entelektüel, artistik kuruluşlar ve özellikle medyadır. Dolayısıyla özel alandaki devletin ideolojik aygıtları, kamusal alandan daha işlevseldir ve görevleri, egemen ideolojiyi topluma işleyip sindirmek, benimsetmektir. Bu amaçla devlet bir yandan kamusal alandaki baskı aracı (fili güç kullanma tekeline sahip olduğu için) kimliği ile toplumu sindirmekte, yıldırılmakta; diğer yandan da özel alandaki ideolojik araçlarıyla bireylerin zihinlerini yıkamakta, onları ‘sadık kul’lara, sessiz kölelere dönüştürmekte ve mevcut yaşam koşullarına rıza göstermelerini temin etmekte, boyunlarındaki boyunduruğu meşrulaştırmaktadır (Althusser 2003: 169-171).

Üstelik bu etki ve nüfuzu, onları özne gibi konumlandırarak gerçekleştirmektedir. Çünkü “ideoloji bireylere özne diye” seslenmekte ve “her ideoloji ancak bir özne aracılığı ile ve özneler için var” olabilmektedir.

“...İdeoloji ancak somut (sizin gibi benim gibi) özneler için vardır ve ideolojinin bu hedefi de ancak, özne sayesinde, başka deyişle özne kategorisi ve işlevi sayesinde imkan kazanabilir” (Althusser 2003: 196).

Egemen bir gücün egemenliği ancak ve ancak, tabi olan (ya da tabi olmayan) şeklinde tezahür eden bir tepki aracılığı ile açığa çıkmaktadır. İdeolojiye de kabul etme/tanıma, kabul etmeme/tanınamama şeklinde işlerlik kazandırılmaktadır (Althusser 2003: 198). Bu tepkiyi veren her bir kişi özne gibi kendini düşünmektedir. Oysa kabul edenler kadar kabul etmeyenler kategorisinde yer alanlar da nesnedir. İdeoloji, her bir öznenin bu tepkilerini işleterek durmaksızın yayılmakta ve özneleri nesneye dönüştürebilmektedir. İdeoloji sürekli olarak öznelerin kabul edilmişlerine ilişkin talimatlar yaymakla birlikte, talimat mekanizması ve öznelerin kabul görüp görmediği ile ilgili asla malumat vermemektedir. Tıpkı tanrının, her bir kuluna ayrı ayrı seslendiği, onların her bir eylemine ayrı ayrı ödül veya ceza takdir ettiği gibi, ideoloji de aynı tarzda işletilmektedir. Tanrının, tanrı (mutlak, en büyük özne) olarak kabul edilmiş olması şartı gözden uzak tutulmaktadır. Zira bilindiği gibi önce tanrı kabul edilmekte sonra ona iman ya da o inkar edilmektedir (Althusser 2003: 206).

Burjuva ideolojisinin kabul görmesi de aynıdır. Önce kendini tanıtıp, kabul ettiren bir ideoloji ile düzen tanınmakta, sonra da ona uyum gösterilmekte ya da karşı çıkılmaktadır. Her iki halde de burjuva ideolojisi, burjuvanın düzeyini tesis ve teyid etmektedir.

Bilgi sosyologlarından elde edilen *birinci veri*; toplumsal gerçeklerin bilgide cisimleşmiş olmasıdır. Dolayısıyla toplumun birey üzerindeki güç gösterilerinin temel gerekçesi bu şekilde ortaya çıkmaktadır. *Toplum, gerçekleri gösteren soyut ve köpüğümsü güç merkezi görünümü ile bireye egemen olmakta* ve bu egemenliği birey (onun benimsettiği gerçeklerin gerçekliğinden kuşku duymayarak) benimsemekte, içselleştirmektedir. Daha da önemlisi bu gerçeklik onun aracılığı ile korunmakta, taşınmakta ve toplumun yeni üyelerine de bizzat onun aracılığı ile işlenmektedir.

Bununla birlikte bu verinin öğrettiği diğer önemli bir ayrıntı gözden ırak tutulmamalıdır. Her ne kadar mevcut toplumsal zeminle uzlaşmak zorunda olsa da toplumsal gerçeklikleri üreten, eninde sonunda birey ya da gruplardır. Buna göre iki önemli sonuç elde edilmektedir:

Bireyi çevreleyen toplumsal bağlam, her bireyin dünyayı farklı görmesi.

Toplumsal gerçekler ne denli kesif ve şedit olursa olsun, bu gerçeklikler her bir bireyde, bireysel gerçeklikler olarak tezahür etmekte ve toplum, ne denli bireye nüfuz ederse etsin, onun “dışta kalma potansiyelini” silememektedir. Demek ki, *toplumsal zemine rengini sindirme fırsatı yakalayan egemen güç odaklarının bireyler üzerinde sınırsız ve sonsuz bir otorite tesis etmeleri mümkün değildir.*

Bu süreç, Mannheim’den ilhamla şöyle çözümlenebilir:

Her birey, toplumsal gerçeklerle barışık ya da çatışık ütopyalara sahiptir. Bu nedenle her toplum neredeyse sınırsız sayıda ütöpik zenginlik ve çeşitlilik içermektedir. Bazı ütopyalar toplumsal gerçeklerle (genel kabuller) karşılaşarak birey ve genellikle gruplara özgü ülküler halinde formüle olmaktadır ki bu mikro toplumsal projeler, toplumdaki kısmi ideolojileri teşkil etmektedir. Bunlar toplumsal zemine sirayet ettikçe; yayılma, benimsenme ve aktarılma potansiyelleri ölçüsünde makro ideolojilere dönüşmektedirler.

Makro ideolojilerin yoğun ve katı birer otorite odaklarına dönüşme sürecini de Althusser çözümlenmektedir.

Kendi egemen olduğu kamusal alan içerisinde devlet, toplum adına bireylere fiili güç kullanma tekeline sahiptir. Bu yüzden de devlet, topluma egemen olmak isteyen güç odaklarının ele geçirmeyi hedefledikleri bir otorite merkezidir.

Bununla birlikte topluma hakim olmak ve sulta kurmak isteyenlerin ele geçirdikleri devlet, kamusal alana olduğu kadar, özel alana da egemendir. Sivil

toplum adı altında ürettiği birçok ideolojik aygıt ile devlet, kamusal alanda fiili güç kullanarak sürdürdüğü egemenliğini, özel alanda topluma ideoloji şırınga ederek pekiştirmekte, geliştirmekte ve sürdürmektedir. Bunu da, kamusal alanda nesneleştirdiği bireylere özel alanda “özneymiş” gibi (yani onların rıza ve itirazlarını organize ve koordine edip) davranarak gerçekleştirmektedir. En amansız kozu ise *kendi varlığını, ürettiği ‘hasım öteki’yle gerektelendirip, kendisine bu yolla militan yandaşlar edinmesidir.*

Bu şekilde işlemselleştirilen ve *toplumsal gerçekliklere dönüştürülen makro ideolojinin fani olmasının nedeni, her makro ideolojinin yeni bazı ütopya ve mikro ideolojilerce denetim ve tehdit altında bulundurulmasıdır.* Bunun sonucunda her makro ideoloji kendini değiştirmekte, yenilemekte ve hatta onun kadar sirayet edebilen başka mikro ideolojiler tarafından ikame edilmektedir. Demek ki hiçbir güç baki değildir. Onlar da tıpkı yaratıcıları ve yayıcıları gibi fanidir.

2. Toplumsal Etkileşim Aracı Bilgi

Bilgi kavramının içerdiği ikinci özellik, *bilginin; toplumsal sistemi oluşturan unsurlar arasında sürekli tedavül eden bir toplumsal parça olması ve tedavül ettikçe toplumsal gerçekliği, sürekli olarak yeniden inşa etmesidir.*

Almanya’daki kaynaklardan beslenerek geliştirdiği yaklaşımını, 1930’lu yıllarda göç ettiği, ABD’de önemli ölçüde benimseten, Amerikalı sosyal bilimcilerin bilgi sosyolojisi anlayışını şekillendiren ve öncelikle George Herbert Mead’la neredeyse özdeş bağları olan (Hekman 1999: 45) Alfred Schutz, anlamın toplumsal düzlemde nasıl oluştuğunu çözümlemeyi amaçlamaktadır. Zira bu çözümleme, toplumsal gerçekliğin oluşma sürecini gün yüzüne çıkartacaktır. Schutz’un tezi, anlamın özneye özgü bir ürün olduğudur. Buna göre anlam, birey tarafından oluşturulmaktadır. Birey, sosyal bir varlık olduğundan, kendi anlamını paylaşabilmek amacıyla, onu iletişimsel bir materyalle dönüştürmektedir ve böylece anlama ilişkin ortaklaşma gerçekleştirilmekte ve anlam nesnelleşmektedir. Bununla birlikte anlam, toplumsal unsurlar arasında tedavül ettikçe, bireyler tarafından öznel yüklemelere maruz kalmaktadır. Yani anlam, öznelere arası bir özellik arz etmektedir. Bu da sürekli olarak, öznelere her seferinde yeniden, ‘anlam’ bağlamında etkileşimini zorunlu kılmaktadır. Çünkü anlam, tedavül etme süreci içinde, öznelere özgü boyuta indirgendikçe, iletişimsel materyal olma özelliğini kaybetmektedir. Anlama ilişkin yeniden ortaklık oluşturabilmek için onu yeniden nesnelleştirmek gerekmektedir. Böylece anlam toplumsal tedavül süreci içinde sürekli yeniden üretilmektedir (Hekman 1999: 46-48).

Anlamın bu tarz öznel arasılığı toplumsal gerçekliği inşa etmektedir ki, Schutz'un bu vargısı, Berger ve Luckmann için çıkış noktası olmaktadır. Ama önce Mead'a göz atmak daha doğrudur.

Bilginin işlevinin, Almanya'daki bilgi sosyologları ve ABD'deki pragmatistler açısından özel bir ilgi konusu olduğu söylenebilir.

“İki gelenek de bireylerin yaşadıkları özel toplumsal bağlam içinde nasıl düşündüklerini; düşünmenin ve bilincin özel toplumsal ve tarihsel bağlamlardan nasıl miras alındığını; toplu eğilimlerin, insanların erişebilecekleri toplumsal nesnelere kesin olarak nasıl sağladığını anlamaya çalışmıştır. Her iki gelenekle uğraşanlar, geleneksel bilgi felsefelerini tanımladıklarını açıkça belirtmişler, insan bilincinin ve düşüncesinin işleme biçimine ilişkin kendi anlayışlarını kurmak üzere modern görgül bilimlere yönelmişler” (McCarthy 2002: 122) dir.

Bu iki gelenekten, toplumsal varlığın ve zihinsel alanın sürekli değişim ve etkileşim içinde olduğu, en önemli miras olarak bugüne kalmıştır (McCarthy 2002: 125). Bu mirasın özünü, Mead'ın, benliklerin ve toplumun sürekli değişim içinde olduğu, insan eyleminin toplumsal bir dünya tarafından kurulduğu tezi teşkil etmektedir (a.y.). Bu tezi Mead, bireysel benliği özne ben (I) ve nesne ben (me) olmak üzere iki kategoriye ayırarak temellendirmektedir. Nesne ben bireyin toplumsal yanıdır. Özne ben ise bireysel yanını göstermektedir. Toplumsal ilişki süreci içinde kişi, başkalarının kendisi hakkında neler düşünüyor, ne tür kanaatler taşıyor olduğuna ilişkin tahminlerde bulunmaktadır. Bu tahminlere göre kendisine çeki düzen vermektedir. En çok sayıda başkasının gözüne girmek amacıyla, kendisini, onların görmek istediği kişi gibi göstermeye çalışmaktadır ki, bu onun nesnel benliğidir. Toplumsal olan her şey de kişiye bu şekilde sirayet etmekte, benimsetilmekte ve yerleştirilmektedir. Başkalarının kendisi hakkındaki yüklemelerine kişi, içinden geldiği gibi bir tepki verdiği durumlarda ise bireyin özne beni açığa çıkarmaktadır. Kısacası özne ben ve nesne ben olarak bireysel benlik, toplumsal iletişim akışı içinde belirlemekte, belirlenmektedir (Coser 1990: 323). Dolayısıyla her birey toplumsal yaşamı içinde ona yüklenen rolün ne olduğunu kavramaya, kendisinden ne beklendiğini anlamaya çalışmaktadır. Başkalarının ilgi, saygı, takdir ve taltiflerini kazanmak amacıyla, onların gözüyle kendine bakıp, kendisini onların istediği bir kişiye dönüştürmeye çalışarak, bu yolla başkalarının görüş alanına girmeyi başarmaktadır. Kimi zaman da başkalarının istediği gibi değil, kendi istediği gibi başkalarına görünmektedir (Lazar 2001:18). Kısacası nesne ben aracılığı ile toplum bireyi inşa ederken, özne ben aracılığı ile de birey toplumu inşa etmektedir (Coser 1990: 323).

Bu inşa, anlamlarla gerçekleştirilen bir süreçtir. Anlam, sabit bir yafta olarak başlangıçta herkesin kendi istediği gibi ürettiği ama iletişimsel boyut kazanabilmesi için toplumsal mutabakatla içeriği belirlenen, bu yüzden de sürekli deği-

şen yakıştırmalardır. Zira etkileşim – iletişim süreci içinde bağ kurulan varlıklara ilişkin yorumlamalar, sürekli gözden geçirilmekte, yeniden biçimlendirilmekte, her defasında yeniden üretilmektedir (Blumer 1969: 5). Eylem halindeki insanların toplamı olarak kabul edilmesi gereken toplum (a.y. 85) içinde birey; sürekli olarak kendini açığa vuran (self indication), çevresindeki bazı varlıklara dikkatini odaklayan, onları gören, okuyan, yorumlayan ve bu yolla toplumun iletişim mekanizmasını sürekli işleten; aynı zamanda da ayna (reflexive) rolüyle başkalarını sürekli ölçüp tartan, gözetleyen, onların beklentilerine göre kendi kanaat ve davranışlarını şekillendiren özne ve nesnedir (a.y. 81). Toplum, birbirini bu şekilde inşa eden ve birbirlerince inşa edilen insan varlıklarının temel taşı oluşturduğu bir bütündür ve bu bütün, birbirine ilişkin yakıştırmalar sonucunda anlamlandırılan bir kurgudan ibarettir.

Bu kurgu sürecini Berger ve Luckmann, nesnel ve öznel gerçekliğin diyalektiği olarak tasarılmaktadır.

Bu diyalektik tasarıma göre birey ya dışa vurum (externalization) yoluyla toplumsal gerçekliği işlemekte ya da sindirme (internalization) yoluyla toplumsal gerçeklik tarafından işlenmektedir.

Yazarlara göre, gerçek, düşünür ve hatta bilim adamlarının zannettiği kadar derin ve sofistike bir toplumsal durum değildir. Bu yanılgıya, tek bir gerçek gerçeklik neden olmaktadır. Oysa toplum, bir yığın gerçeklik (multiple realities) halinde kurulmaktadır. Bunun nedeni toplumun kurulma sürecinin hiçbir zaman sonra ermemesidir. Toplum üyesi olan insanlar, gündelik yaşamlarında kendileri için düzenlenmiş (ordered) ve yapısallaştırılmış (patterned) nesnel gerçeklikleri başkalarıyla paylaştıkça, tipik hale getirilmiş rollerinin ne olduğunu öğrenmektedirler. Bu, onlar için; yani herkesle aynı şeyi paylaşıyor olmak, tipik rolün uygun gördüğü tarzda başkalarıyla bağlar kurmak, kendini rahat ve güvende hissetmenin, toplumsal müntesip olmanın yoludur. Dolayısıyla, toplumsal gerçekliği bu şekilde işleyen, nesnel boyutlu anlamlandırmalar; kişinin seçme özgürlüğünü kısıtlamakla birlikte, onun kafa karışıklığını önlemekte ve toplumsal harmoniyi temin etmektedir (Luckmann-Berger 1966: 72-79). Ancak sınırlandırılmış olsa da kişilerin alternatifleri (tipik roller dışındaki başka rol tipleri) tümüyle ortadan kalkmamaktadır.

Esasen, toplumun nesnel gerçeği, her birey için bir uğrak noktası (moment) olarak düşünülmelidir. Zira öznel gerçeklik, kendini her koşulda korumaktadır. Toplumun benimsetmeye ve bireyin sindirmeye (internalization) çalıştığı nesnel gerçekliğin kusursuz biçimde özümsemesi mümkün değildir. Yani bu nesnel gerçeklik her bireyde farklı bir öznel boyutla yansıtılmaktadır. Bu yansıtma açık ya da zımnî bir yığın gerçekliğe işaret etmektedir (Luckmann-Berger 1966: 130-133). Öznel gerçeklikleri aşan, kuşatan nesnel bir gerçeklik olsa da, öznel gerçeklikler nesnel gerçekliğin her an yeniden kurgulanmasını

potansiyel olarak içermektedir ve bu diyalektik süreç, toplumsal gerçekliğin anlamsal düzeyde, sonu olmayan bir kurgulama olarak sürekli inşa edilmesine vesile olmaktadır.

Bilginin toplumsal işlevlerini inceleyerek elde ettiğimiz *ikinci veri*, bilginin süreç içerikli; yani sürekli değişebilen ve asla katılaşmayan, donuklaşmayan ve buzlanmayan toplumsal unsur olduğudur. Böyle olmasının *nedeni*, *bilginin yegane hammaddesinin anlam olması ve anlamın da sadece özne - birey tarafından üretilebilmesidir*.

Kuşkusuz ki birey tarafından üretilen anlam, herhangi bir anlam olarak kaldığında, toplumsal bir işleve sahip değildir. Anlam, iletişimsel bir materyale dönüştürüldüğü, paylaşıldığı takdirde toplumsal bir içerik kazanmaktadır ki, bu da etkileşimi zorunlu kılmaktadır. Yani öznel anlamın nesnel işlevini açığa vuran simgesel etkileşimdir ve anlam, öznel alanla nesnel alan arasında sürekli işlendiği; eksildiği veya fazlalaştığı, geliştiği ya da dönüştüğü, sürekli olarak değiştiği için simgeler hiçbir zaman sabit bir içerik yüklenmemektedir. Etkileşim bu diriliğin hem nedeni hem de sonucudur. Zira öznel arasında anlamın nasıl bir içeriğe sahip olduğunu görmek için iletişim kurmak gerekmektedir. Anlam, öznel arasında aktarıldıkça öznel alana indirgenmekte, ortaklaşmayı (iletişimi) temin etmek için anlamı yeniden nesnel alana çekmek gerekmektedir, etkileşim böylece kendi iç dinamiklerinden aldığı enerjiyle bitimsiz ve sınırsız bir seyir izlemektedir.

Bilginin hammaddesindeki bu kararsızlık, bilgi ile taşınan ve işlenen güç ile egemenlik ilişkilerinin de süreksizliğini temin etmektedir. Hatta zorlamalar, germeler, barikatlamalarla süreklilik temin edilmeye çalışıldığında, köklü kopuşlar, dönüşler ortaya çıkmaktadır. Çünkü toplumsal bütünün epistemik yapı taşları olan bireyler, dış çevreleri tarafından inşa edildiği kadar, dış çevrelerini de inşa etmektedirler. Dış dünyada kendisine sunulan gerçeklikleri içselleştirdikleri kadar, dış çevresine de kendi gerçekliklerini işleyebilmektedirler. Bunun adı öznel ve nesnel gerçekliklerin diyalektikidir ki, her sentez antitezini üreterek işlemektedir.

3. Toplumsal Yapı Harcı Bilgi

Yukarıdaki tanımda bilgi, *toplumsal zihniyetin hem hammaddesi hem de mamul ürünü olarak, toplumun ayırt edici vasfı olma, toplumun sınırlarını tayin ve tespit etme, içeriğini görünür kılma özelliği* ile, üçüncü bir diğer sıfatla tavsif edilmişti.

Bilginin üçüncü özelliği, toplumsal zihniyetin muhtevası olan bilginin; bireyi biçimlendiren, sınırlandıran, ona çeki düzen veren ve hatta dayatmalarda bulunan bir toplumsal mekanizma olduğuna atıf yapmaktadır. Bununla birlikte aynı mekanizma, topluma intisap etmiş her bir birey tarafından süzülüp, elendiği, filtrelendiği; bu süreç içinde hem toplumsal ürün hem değil, hem bireysel ürün

hem değil; daha doğrusu bireyin de toplumun da hem girdisi hem çıktısı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Hakikat ve Yöntem’de Hans-Georg Gadamer (1975) toplumların dillerinde tezahür eden hakikat’ın (truth) ne olduğunu gün yüzüne çıkarmaya çalışmaktadır. Dil, topluma ait anlaşılabilen tek varlıktır ve üstelik dil, bireylerin kullandığı toplumsal bir varlıktır. *Kısacası dil, toplum ile bireyin keşiştiği, kaynaştığı ya da çatıştığı merkezi bir bölgedir.*

Dilin birinci örneği konuşmadır ve konuşma, neredeyse sınırsız bir anlam alanı ortaya koymaktadır. İkinci örnek yazıdır. Yazıda anlam kısıtlanmakta, sınırlandırılmaktadır. Hatta konuşurken alabildiğine yayılan anlam, yazıda sabitlendiği için, yazı, bir süre sonra yazanın da yabancı kaldığı bir dilsel üründür (Gadamer 1975: 350-355). Dilin bir diğer örneği yorumdur. Yazı ya da söze dökülme de yorum, dilsel bir üründür. Zira eninde sonunda dile ihtiyaç duymaktadır (Gadamer 1975: 360). Sonuç olarak dil aracılığı ile toplumsal olan her şeyi ediniriz ve dil aracılığı ile toplumsal olan her şeyi işleriz. Bu bağlamda dil bize, bir dünya vermektedir. Dünyaya ve kendimize ilişkin her tür bilginin aracı dildir (Gadamer 1975: 445). Dil bize bir dünya taşıdığı gibi biz de kendi dünyamızı dille taşırız (Gadamer 1975: 404).

Tam da bu noktada dil, hem özneliğin hem de nesneliğin kaynaşma alanını tesis etmektedir. Dilin simgelerine, toplumun her bir üyesi yakın anlamlar yüklediği için dil, iletişimsel bir işlev görmekte, ortaklaşma yaratmaktadır. Ama aynı simgenin, her bir bireyin zihninde, diğeriyle asla örtüşürülemez olacak öznel anlamları da bulunmaktadır. İşte bu öznel anlamlar, yan yana gelerek nesnel anlamları üretmektedir. Bir toplumun dilsel nesnesi gibi konumlandığı her kesitte birey, kendi öznel anlamını dilsel simgeye sindirerek, toplumsal dil ortamındaki yerini almaktadır. Bireyin dış dünya ile teması her zaman iki biçimde gerçekleşmektedir. Birincisi birey, dilin kendisine taşıdığı dış dünya gerçekliği kadar, gerçek dünyayı görebilmektedir (Gadamer 1975: 495). İkincisi birey, dış dünyada olup bitenlerin sadece bilmek istediklerini bilmektedir (Gadamer 1975: 446) ve bu; bireysel olanla toplumsal olanın buluşması olayı, önyargı (prejudice) kavramında mündemiçtir.

Gadamer (1975: 237), çevresinde olup bitenleri anlaması için yorumcunun her an “emrine amade” bulunan zihinsel kayıtları tarif etmek amacıyla *önyargı* kavramını kullanmaktadır. Bu kayıtlar her bir bireye ait ve özgü olmakla birlikte, tümüyle tarihsel ve toplumsaldır. Aynı zamanda önyargı sadece bir kişinin değil; grubun, topluluğun, toplumun, hatta dönemlerin gözlükleri de olabilmektedir. Nitekim aydınlanmanın geleneksel önyargılara karşı sergilediği keskin tavır, aydınlanmanın önyargısıdır. Bu yüzden meşru olan ve olmayan önyargı ayırımına gidilmesi daha isabetlidir. Bu bağlamda gizli ya da gizlenmiş önyargıların toplumsal tehlikeler içerdiğinin bilinmesi gerekir. Zira bunlar despotça bir tarzla varlıklarını sürdürmektedir (Gadamer

1975: 239-240). Böylece bilme işinde bizi doğruya yönelten önyargılarımız meşru, yanlışla yöneltenler ise gayri meşrudur (Gadamer 1975: 266).

Gadamer'e göre tarih, tarihte var olan kişi ve toplumların ya da olay tanıklarının gözüyle görülemez. Çünkü o şekilde görmek için de kişisel önyargıya ihtiyaç vardır (Gadamer 1975: 271). Toplumu topyekün görmek için, her bir toplumsal unsurun gözüyle toplumu görmek gerekir. Bu da mümkün değildir ve fakat görme, anlama işi; tüm bunların karışması, kaynaşmasının sonucunda gerçekleşmektedir. Bir bakıma bakış açısında ya da önyargıda, toplumsal ve bireysel olan ne varsa hepsi birbirine karışmış halde tezahür etmekte ve anlamlandırma bu şekilde gerçekleşmektedir ki, bu; bilginin alınma, işlenme, üretilme ve tedavül etme sürecini anlatmaktadır.

Toplumsal ve bireysel olanın önyargıda kaynaşması sayesinde ki, toplum ve birey, simgeleri sayesinde, başka kişi ve toplumlarla aralarına simgesel sınır çizgileri çizebilmektedirler.

“...simgeler başka bir şeylerin yerini tutmaktan ya da başka bir şeyleri temsil etmekten daha fazlasını yaparlar. Aslına bakılırsa tüm yaptıkları bundan ibaret olsaydı geçerliliklerini kaybederlerdi. Simgeler aynı zamanda kendilerini kullananlara, anlamlarının bir kısmını kendilerine kazandırmalarına izin verir. ...bu simgelerin anlamları aynı biçimde paylaşılmaz. Simgelerin her birinin anlamı, bireyin kendine özgü tecrübesinin dolayımından geçer (Cohen 1999: 11).

Tezini bu cümlelerle ortaya koyan Cohen (1999: 14), etkileşimleri sonucunda örülen “anlam ağları”nı insanların yaşadıkça sürekli yenilediklerini; bu anlam ağlarının ne mutlak belirleyici ne de etkisiz – nüfuzsuz olduğunu, sadece insan varlığının toplumsal davranışa anlam ilaştırma yeteneği ile mücehhez olduğunu belirtmektedir.

“Bizler gözlemediğimiz şeye anlam veririz. Verdiğimiz bu anlam bize aittir ve davranışı gerçekleştirenin amaçladığı anlamla çakışabilir de, çakışmayabilir de. Böylelikle, etrafımızda sürüp giden ve katıldığımız davranışı anladığımız ölçüde davranışı yorumlarız ve bu yorumdan hareketle edimde bulunuruz; davranışa anlam ilaştirmeye bakarız. Toplumsal etkileşim bunun gibi yorumlara yaslanır. Toplumsal etkileşim özünde anlamların gördüğü iştir” (Cohen 1999: 15).

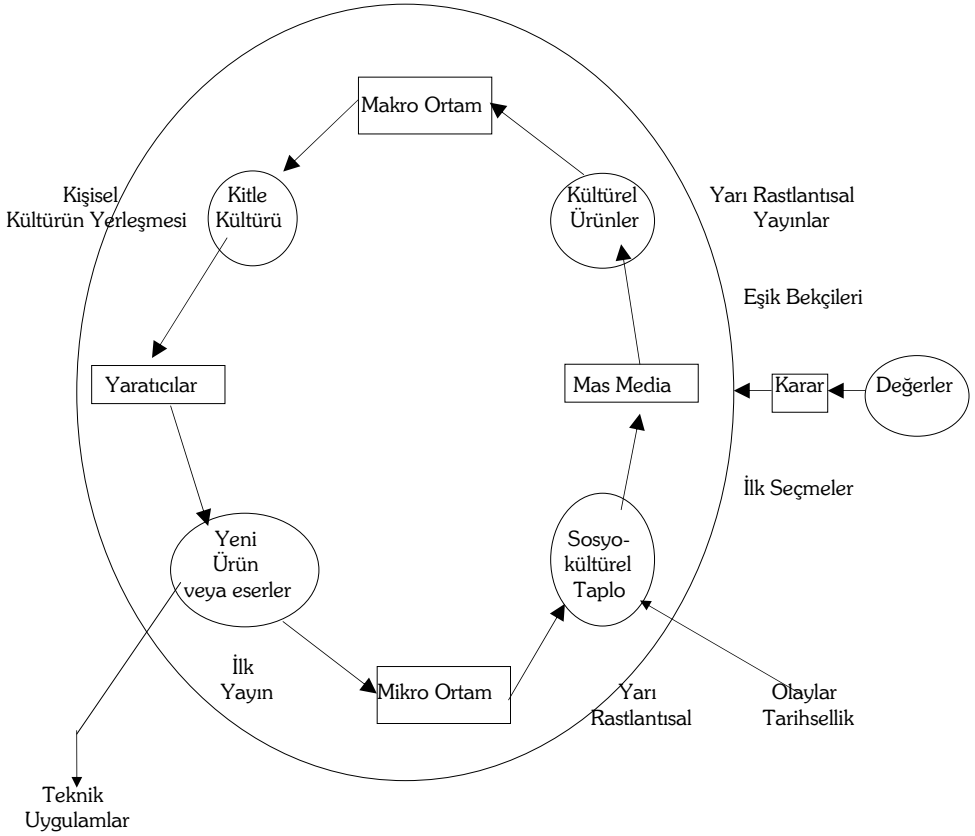
Toplumsal bütünlüğü tesis eden etkileşim, Cohen'e göre, doğaları gereği simgelerin yoruma açık olmaları sayesinde gerçekleşmektedir.

“Simgeler, şekil verilebilir olduklarından, bireyin koşullarına uymaları sağlanabilir. Bu sayede bireylerin kendi bireyselliklerinden vazgeçmeksizin bir topluluğa olan bağlılıklarını yaşantılayabilecekleri ve dışavurabilecekleri koşulları (media) sağlayabilirler. Simgeler o denli

çok yönlüdürler ki, sıklıkla özgün anlam kalıplarına uydurulabilirken, aynı simgeyi aynı anda kullanan başka kimseler bu çarpıtmaların farkına varmazlar (Cohen 1999: 16).

Bu sayede yani, simgeler hem öznel hem de nesnel olabildikleri için “...bireysellik ve genellik uzlaştırılabilir” mektedir (Cohen 1999: 20). Aynı simgeye yakın anlamlar yüklenebilmesi, daha doğrusu simgelerin insanlara böyle bir nimet sunması, onların hem bir toplum üyesi olma hazzını elde etmelerini hem de bireyselliklerini koruyarak öznel kimliklerini taşıyabilmelerini temin etmektedir. Kısacası simgesel düzeyde hem birey hem de toplum kurgulanmış, kurulmuş olmakta ve böylece sınırları da tayin ve tespit edilmektedir.

Abraham A. Moles (T.siz: 68-75) bu süreci, sosyo kültürel devre adını verdiği bir şema ile modelleştirmektedir.

Dünya Üstüne Eylem

Şekil 1: A. Moles'in Kültürleşim Modeli

Kültürleirim kuramını açıklarken Moles, sosyo-kültürel devre içinde medyanın, mozaik kültür inşacısı işlevi gördüğünü belirtmektedir.

Ona göre her birey yaratıcıdır. Keşif ya da icat yapabilir. Yaratmanın hammaddesi ise bilgidir. Bu yüzden her yaratıcının ürünü tedavül etmez. Bu, herkesin hayal kurabilmesine ama hayallerini daha mükemmel biçimde yazan ya da söyleyenlerin yazar-şair ya da edebiyatçı sayılmasına benzemektedir. Yani, icat ya da keşiflerini tedavüle sürebilenlerin yaratıcılıkları fark edilmektedir. Zira onların hayalleri medyatik bir materyale dönüştürülmekte, öznel alandan çıkıp nesnel ortamda yayılmaktadır. Bununla birlikte sosyo-kültürel devre içinde bu süreç görülmek istendiğinde, tanımına aykırı bir biçimde sürecin ne başını ne de bitişini belirlemek mümkündür. Zira yaratıcının kuluçkadaki zihinsel ürünlerini açığa çıkaran simgeler, devre içinde sürekli dolaşan bilgileri taşımaktadır ve her durakta bilginin içeriği kayıp ya da katkılara maruz kalmaktadır. Yaratıcının da ürünü, kendisinden kurtulur kurtulmaz, evrenin her bir ögesi tarafından tüketilmekte ya da yeniden işlenmekte ve yaratıcının ürünü olma özelliğini hızla kaybetmektedir. Kısacası bu devre Moles'un (T.siz:71) ifadesiyle şöyledir:

“Burada (şu) ögeler bulunmaktadır: Fikri, entelektüel eserleri dönüştüren ve bir mikro-çevrede yayan yaratıcı, kitle iletişim araçlarının beslendikleri genel bir depoda fikirleri, olayları ve olguları toplayan sosyo-kültürel tablo, yaratıcının da içinde yer aldığı makro çevreyi veya alanı sulayan kitle iletişim araçları.. Bu şekil, devrenin kendi üstüne göreli kapalılığını vurgulamaktadır. Yeni fikirler, dünyadaki olaylarca doğurganlaşan eski fikirlerden hareketle yapılmaktadır. Devre, dış dünyaya dört ögeyle bağlanmaktadır. Bir yandan yaratıcının imgesel oyunu, öte yandan nesnelere dünyasına açılan gerçekleştirmeler, bir başka yandan tarihsel olaylara haberleri bağlayıcılar ve nihayet devreyi sosyal değerlere bağlayan iletişim araçları yöneticileri.”

Moles'in bu modeli öznel alandan nesnel alana bilginin nasıl sirayet ve tedavül ettiğini de kısmen göstermektedir. Bir toplumdaki entelektüel – artistik – edebi ya da teknokrat yaratıcılar, kendilerinin de içinde bulunduğu bir mikro ortamda, ilk yayın olarak eserlerini tedavüle bırakmaktadır. Bu ortam bir tür, toplumun yaratıcı sitesidir. İcatlar, keşifler, araştırmalar ve diğer benzeri yapıtlar bu sitede üretilmekte ve paylaşılmaktadır. Bu site aynı zamanda toplumun sosyo-kültürel tablosunun repertuarıdır. Bu repertuardan medya seçmeler yapmakta ve medyatik tercih ve kararlara göre bu seçmeler yeniden işlenerek, işlenmiş yeni kültürel ürünler olarak makro ortama sunulmaktadır. Bu ortam toplumun tümünü kapsayacak genişliktedir. Nihayet bu ortamda kişisel yaratılar toplumun geneline yayılmakta ve kitle kültürü olarak da tüketilmektedir.

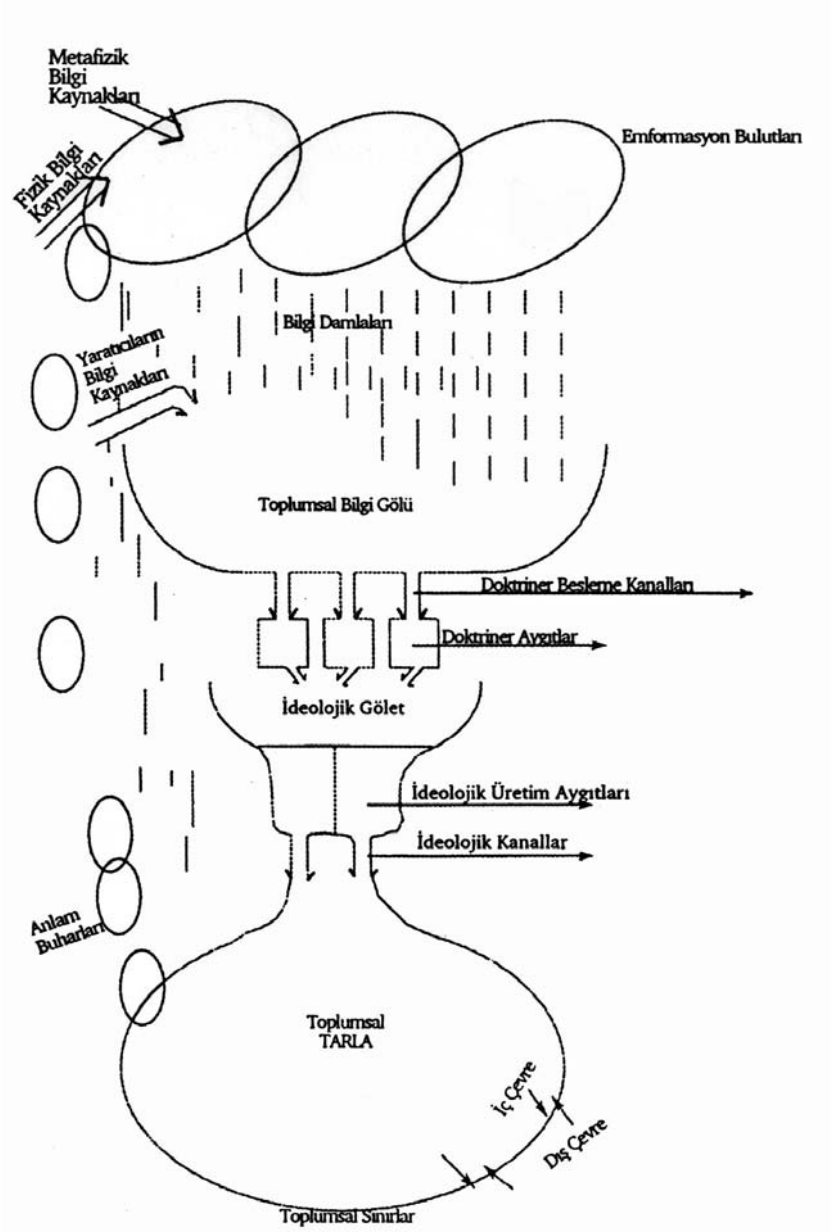
Bu model, döngüyü kısmen göstermektedir. Bireylerin, tedavül eden ürünleri alımlama aşamasındaki anlamlandırmaları kısmen görmezden gelinmektedir. Model, bireysel bir yapının toplumsallaşmasını kapsamakla birlikte, toplumsal olanın bireysel düzlemde kabul edilmesini içermemektedir. Bununla birlikte model, özellikle siyasal içerikli ürünlerin topluma mal edilme sürecini açıklamakta işe yarar görünmektedir. Zira siyasal program, proje ve planlarda belirli bir yaratıcılar sitesinde üretildikten sonra medya aracılığı ile topluma benimsetilmeye ve özellikle kitle kültürü ürünü olarak tüketilmesi temin edilmeye çalışılmaktadır.

Bilginin toplumsal işlevlerinin üçüncüsünün ortaya koyduğu sonuç da demek ki; *gücün akıtıldığı ve aynı zamanda süzüldüğü, damıtıldığı, arındırıldığı toplumsal alanın dil olduğudur*. Dilde birey ve toplum kesişmekte, kaynaşmakta, çatışmakta ve *dil böylece egemenlik ilişkilerinin hem ayyuka çıkarıldığı hem de gizlendiği toplumsal bölgeyi teşkil etmektedir*. Bu bölgede, bireyler, tarih ve toplum tarafından kendilerine verilen, önyargı adındaki gözlüklerle çevrelerine bakmaktadırlar. Gözlüğe merceği takan tarih ve toplum, mercekten bakan ise bireyin gözleridir.

Önyargıların öznel olanla nesnel olanı buluşturması, bireyin diğer toplumsal unsurlarla ve toplumun başka toplumlarla arasına sınır çizgileri atmasına izin vermektedir. Dolayısıyla belirli simgesel etkileşimlerle belirli toplumlar, topluluklar, gruplar inşa edilebilmektedir. Sözgelimi cemaatler ya da gruplar kendi aralarında bağlar tesis edebilmek amacıyla anlamı kullanmaktadırlar. Hilal, haç, altı köşeli yıldız örneklerinde olduğu gibi. Belirli simgeler etrafında örgütlenilerek cemaatler, camialar inşa edilebilmektedir. Özellikle siyasal gruplar çok çeşitli simgelerle kendilerine sınırlar tayin etmekte, siyasal topluluklar inşa etmektedirler.

D. Toplum Bilgi Etkileşimine İlişkin Metaforik Model Denemesi

Bilgi sosyolojisine ilişkin ürünlerden elde edilen bu veriler mecedilip konumlandırıldığında, bize göre, şöyle bir şema ortaya çıkmaktadır ve bu şema; birey, bilgi, toplum üçgeni içindeki ilişki - iletişim - etkileşim ağını çözümleme iddiası taşıyan metaforik bir modeli resmetmektedir.

Şekil 2: Birey, Toplum, Bilgi Üçgenindeki Epistemik Akışımı Gösteren Tipoloji

Şekil; bilgi, birey, toplum üçgeninin sınırları içinde gerçekleşen ilişkiye - etkileşime - iletişime ilişkin zihnimizde çağrışımlar yaratacak bir tipolojinin metaforla anlatımıdır.

Toplumsal tarla, tıpkı toprak gibi her şeyin yeşerip yetiştiği ve her şeyin yaşlanıp yok olduğu bir mekandır. Bu mekan, en az toprağın sahip olduğu çeşitlilikte madde türlerine, onların analizlerine, sentezlerine benzer canlılığa ve zenginliğe sahiptir. Bu mekanda birey de dahil, her şey doğar, büyür, gelişir, ölür ve yeniden doğar. Ancak bu doğum kuşkusuz ki, anlamsal bir doğumdur. Nasıl ki sonbaharda toprağa düşen bir yaprak, ilkbaharda, farklı bir zaman, mekan (zira toprak, güneş, atmosfer aynı değildir) ve konjonktürde ortaya çıkıyorsa, bizim alıştığımız netlikte olmasa da anlamın yeniden doğuşu, farklı zaman, mekan ve konjonktürdeki bedenlerle ama hep birey bedeniyle dünyaya gelmektedir. Aynı şekilde toplumsal olguların parametreleri olan işlev, yapı ve kurumlar, farklı görünümlemlerle de olsa, belirli bir anlam çerçevesinde gün yüzüne çıkmaktadırlar. Keza toplumun alt sistemleri olan birey, grup, topluluk, cemaat (komünyon) ve benzeri (mesleki birlikler, çıkar-baskı grupları, entegre ortaklıklar, diğer çeşitli örgütlenmeler, işletmeler, tarikatlar v.s.) oluşumlar da, belirli bir görünüm altındaki anlamlarıyla yok olup, farklı bir zaman, mekan ve konjonktürde, farklı bir görünüm altında, yeni bir anlamla yeniden doğmaktadırlar ve bu süreç, sonsuz bir devinimle sürüp gelmekte ve sürüp gitmektedir. Buna sayısız örnek vermek mümkündür (işçi sendikaları bağlamında bkz: Anık 1997). Kıl çadırla, şatonun, gökdelen apartmanların anlamı aynıdır: İnsanları barındırmak. Ama farklı mekan, zaman ve konjonktürde farklı bir görünümle cisimleşmişlerdir. Kabile, köy, sınıf, baskı örgütü v.s. gibi toplumsal oluşumlar; avcılık, toplayıcılık, tarımsal üretim, manifaktür üretim, kapitalist üretim v.s. gibi ekonomik; riyaset, krallık, imparatorluk, ulus-devlet gibi siyasal oluşumlar ve bunların çok sayıdaki alt oluşumları için de aynı tespiti yapmak mümkündür. Tüm bunlar toplumsal tarlanın içeriğini teşkil etmektedirler.

Toplumsal tarla, iç içerik ve dış içeriğini teşkil eden iç çevre ve dış çevreye sahiptir. İç çevresi ile dış çevresi arasındaki sınırları, başta ve hatta başlıca dil olmak üzere kültürel kodlar belirlemektedir. Doğal-sosyal iç ve dış çevresinde cereyan eden etkileşim ve iletişim; bu bağlamdaki uyum ve direnmeler, uzlaşma ve kırılmalar, eklemleme ve kopmalar, özellikle gerginlikler, konjonktürleri yaratmakta ve konjonktür her kurulu, örülü, etkileşim-iletişim ağını değiştirip dönüştürmekte ya da yok edip, var etmektedir. Bu entropik süreç, yenilenmenin, yani anlamın sürekli yeni bedenlerde, cisimlerde, sürekli var olmasını ve yok olup, yeniden varolmasını temin etmektedir.

Toplumsal tarlanın iç-dış sosyal-doğal çevresindeki zaman, mekan ve konjonktürler, bireylerin her an *anlam buharları* üretmelerine neden olmaktadır. *Toplumsal tarla* zemininden kopan bu buharlar, *enformasyon*

Toplumsal tarla zemininden kopan bu buharlar, enformasyon bulutlarını oluşturmaktadırlar.

Enformasyon bulutları, çeşitli atmosferik nedenlerle, içeriğini oluşturan katkılardan daha farklı ve onları aşan bir senteze dönüşmektedir. Anlam buharları, sonsuz derecede farklılık ve zenginlik içeren bireylerin zihinsel üretimleridir. Bu ürünler enformasyon bulutlarının ham maddeleridir. Orada yeniden işlenmekte, biçimlenmekte ve sentezlenmektedir. Yani enformasyon bulutlarını, kesiksiz ve sınırsız üretilen fizik ve metafizik bilgi kaynakları beslemektedir. Kesiksiz ve sınırsız besin kaynaklarına sahip enformasyon bulutları, uygun koşul ve yoğunluğu yakaladığında, *bilgi damlalarına* dönüşmekte ve toplumsal tarlanın *bilgi gölünü* doldurmaktadır.

Toplumsal bilgi gölünün başta gelen besin kaynağı, enformasyon bulutları ve onlardan dökülen bilgi damlalarıdır. Denilebilir ki bilgi damlaları, modern zamanlara kadar, toplumsal bilgi gölünü en fazla besleyen kaynaklardır. Mitolojik metinlerden dini ve ahlaki kural, kıssa ve öykülere kadar çeşitlilik ve zenginlik arz eden örnekler, bu kaynakların en fazla göze batanlarıdır. Günümüzde anonim destanlar, deyişler, öyküler, halk biliminin konusunu teşkil eden diğer folklorik, edebi ve artistik ürünler (ki bizde halk türküleri başta gelenidir ve her birinin bir konu dokusu vardır); atasözleri, özdeyişler, deyimler ve bunlara benzer doğrudan toplumun malı olan bilgi türleri, toplumsal bilgi gölünün en önemli bilgi kaynaklarıdır.

Bununla birlikte, tarım toplumlarında kısmen, modern toplumlarda ise oldukça yoğun ve kapsamlı biçimde toplumsal bilgi gölünün kaynakları *yaratıcılar* olmuştur. Entelektüel, edebi, artistik, teknik yaratıcılar, özellikle modern toplumlarda o kadar yoğun biçimde toplumsal bilgi gölünü beslemişlerdir ki, neredeyse başlıca besin kaynağı olacak kadar gölü doldurmuşlardır.

Kuşkusuz ki eski dönemlerde de toplumsal bilgi gölünü besleyen birçok yaratıcı bulunmaktadır. Şaman ve büyücüler hem fiziksel hem ruhsal sağaltıcı olarak bu bağlamda başı çekmektedir. Ancak modern dönemlerde birey, bilginin hem üreticisi hem tüketicisi, hem öznesi hem nesnesi haline gelmiştir. Araştırmacının hem kendisi insandır hem konusu ve kobayları insandır. Dolayısıyla bilgi-iktidar ilişkisi öncekilere göre, modern dönemlerde çok büyük değişiklikler arz etmektedir. Bu konuyu yazılı - sözlü kültür, iktidarın soyut - somut kaynakları, rasyonel bilgi - hurafe bilgi gibi çok çeşitli bağlamlarıyla ayrıca ele almak gerekmektedir. Nitekim Foucault özellikle 'Kelimeler ve Şeyler' (2001: 435)'in "İnsan ve İkizleri" başlıklı bölümünde "...insanın bir bilgi için nesne ve bilen için de özne olan konumunu", oldukça yetkin bir biçimde işlemektedir.

Demek ki toplumsal bilgi gölü iki kaynaktan beslenmekte ve en önemlisi de bu epistemik tipoloji bu aşamadan itibaren, epistemik iktidarların çözümlenmesine katkı sağlayıcı bir görüntü sağlamaktadır. Zira, bilginin doğal akışımına müdahale etme fırsatı bu aşamada ele geçirilmektedir. Özellikle bilgi damlalarının bereket yağdırmadığı; fırtınaların, boraların patladığı, sel baskınlarının, taşkınların yaşandığı ya da tersine kuraklığın, verimsizliğin had safhaya çıktığı konjonktürel aralıklarda, göle bilgi dökmesini başaran yaratıcılar, toplumsal tarlayı sulama ve kendi episteme (Foucault'nun kullandığı anlamda)'ini toplumun geneline yayma, benimsetme fırsatını ele geçirmiş olmaktadır.

Bu durum günümüzde artık, rastlantıya bırakılmış değildir. Zira bundan sonraki aşamalarda bir dizi mekanizma devreye girmekte ve episteme, yapay aygıtlarla oluşturulmaktadır.

Toplumdaki iktidar seçkinlerinin (Mills 1974) sayı, güç ve rekabetlerine bağlı olarak bilgi gölü, onların *doktriner aygıtlarının* işlemlerine maruz kalmaktadır. Çeşitli tür (tekelindeki üretim-yönetim araçları, bağlı ve bağlantılı teknokratları, entelektüelleri, sanatçı ve edebiyatçıları v.s.) ve biçimlerde (üretim-tüketim-yönetim, edebi-artistik, medyatik üretimler v.s.) devreye sokulan *doktriner aygıtlar*, *göldeki birikimi filitrelemekte, süzmekte; amaca uygun olarak arındırmakta, damıtmakta ve nihayet suyun klorla temizlenmesi gibi, hasım-ötekinin tazyik, nüfuz ve sızıntılarından olabildiğince bilgileri dezenfekte etmektedir*. Böylece bilgi gölündeki birikim, iktidar seçkinlerinin çıkarlarına hizmet edecek ürünlere dönüştürülmektedir. Bu ürünlerin kullanımı sonucunda da onlar açısından *hijyenik bir ortamın tesisi* mümkün olacaktır. Yani bu aşamada egemen birer güç olmak isteyen iktidar seçkinleri, ürünlerini egemen söylem haline getirerek, *kendi dünyalarının pastörize birey ve pastörize toplumunu yaratmayı* ummaktadırlar. Söylemleri toplumda yayıldıkça, benimsedikçe ve kalıcı hale geldikçe de bu niyet gerçek olmaktadır.

Ancak egemen kılınmak istenen doktrini topluma doğrudan akıtmak (yani kahir bir çoğunluğun algısını, kısmen teknik bir formülasyon olan doktrinle organize etmek) mümkün olmadığı için, *doktrin; ideolojik şırınga veya şifa yüklü hap görünümü ile topluma enjekte edilmekte veya yutturulmaktadır*. Mekanizmanın bu süreci; misyon, işlev, görev, proje, program, işlem, hizmet gibi kavramlarla da açıklanabilir ama çok fazla ayrıntıya boğulmadan, mekanizmanın aynı anda işletilen iki kolunun olduğu belirtilmelidir. *Birinci kol*; kamusal alanın denetim altına alınarak (siyasal iktidarın ele geçirilmesi, siyasilerin güdüm altına alınması, kamu bürokrasisinin oluşturulması, kamusal kararların tayin ve tespit edilip, dayatılması v.s.), doktrin, ideolojik formlar halinde benimsetilmesidir. *İkinci kol* ise özel alanın nüfuz altında tutularak (sivil toplumun bizzat örgütlendirilmesi veya sponse, finanse edilmesi ya da

reklam gibi araçlarla denetim altına alınması. Dini - ahlaki kurumların araçsallaştırılması. Entelektüel, artistik, edebi alandaki çeşitli kişi ve kuruluşların arka bahçe haline getirilmesi. Moda, marka gibi manipülatif araçlarla alışkanlıklar yaratılması ve benzeri açık ya da gizli biçimler), bu alandaki kişilerin her birinin birer özne kimliği ile yakalanıp, ideolojik enjeksiyona maruz bırakılmasıdır. Bunlar başarılı olduğu takdirde, *doktrin, egemen söylem haline gelecektir. Rekabetin var ve yaygın olduğu toplumlarda ise bu etkinliklerin başırası düzeyinde doktrin dominant söylem haline getirilmesi sağlanacaktır.*

Böylece toplumsal tarla son aşamadaki ideolojik kanallarla (kamusal işlemler, sunumlar, hizmetler v.s., sivil alandaki eylemler, talepler, himayeler ve özellikle medya) sulanmakta (Kuşkusuz ki toplumsal tarla enformasyon bulutlarından dökülen bilgi damlalarının bir kısmı tarafından da sulanmaktadır.) ve egemen söylem, toplumsal tüm unsurlara sindirilerek, manipülatif sonuçlar elde edilmeye çalışılmaktadır.

Ancak, bu tür manipülatif işlemler ne denli eksiksiz işletilirse işletilsin, toplumsal tarlanın unsurları ve en başta birey, bu tür etkilere, hiçbir zaman ve hiçbir biçimde, bir bilgisayar belleği gibi, umulan-beklenen davranışlar ortaya koyarak yanıt vermemektedir. Zira bilindiği gibi, her bir işlem, her biri için ve üstelik her farklı zaman, mekan ve konjonktürde, farklı bir anlam taşımaktadır. Her bir farklı anlam, anlam buharı olarak toplumsal tarla zemininden ayrılmakta ve kimi zaman fizik ya da metafizik bilgi kaynağı içeriğine kavuşarak enformasyon bulutlarını beslemektedir. Süreç yeniden işlemekte ve asıl önemlisi, bu yüzden mekanizmanın her bir işlemi, asla daha öncekinin aynısı olmamaktadır.

Sonuç

Bilgi sosyolojisinin verileriyle belirlilik kazanan bilginin işlevine göre; *toplumsal gerçekliğin bilgide (a) cisimleştiğini ve bireye bu cüsse ile nüfuz ettiğini; ancak bu nüfuzun (b) süreç içerikli olduğunu, katılaşmayan bir özellik arz ettiğini ve bilgide tecessüm eden gücü, her bir bireyin ayrı ayrı (c)damıttığını, farklı miktar ve yoğunluklarda emdiğini gördük.*

Son derece karmaşık bir örgü olan toplumsal sistem, kendisini içeren unsurların iletişimi ve etkileşimi sayesinde, onu içeren unsurların toplamından daha fazla yoğunluğa sahip bir bütün olma özelliği taşımaktadır. Etkileşim ve iletişim aynı zamanda sınırsız ve kesiksiz anlam üretiminin hem nedeni hem de sonucudur. Fizik dünyadaki çeşitli olay ve oluşumlarla metafizik dünyaya ilişkin tasavvurların yorumları olan anlamlar, fizik ve metafizik bilgi kaynakları halinde enformasyon bulutları dediğimiz oluşumu meydana getirmekte ve bu oluşum uygun koşullar hasıl olduğunda, yeniden topluma geri dönmektedir.

Bu geri dönüş yolunda bilgi yapay kimi işlemlere maruz kalmakta ve bilgi ile gücün diyalektiği bu aşamada kendini belli etmektedir. Kuşkusuz ki bilgi – toplum ilişkisinde güç değişkeni her aşamada devrededir. Ancak bu aşamada *güç, kontrol edilebilir ya da dozu, yoğunluğu ve hatta niteliği ayarlanabilir biçimde devreye girmektedir.*

Bu aşamadan itibaren, iktidar seçkinleri, kendisine egemenlik alanı tesis edebilmek amacıyla, toplumsal bilgi gölündeki birikimi, gücün aracı haline getirmekte ve buna yönelik nesnel bir episteme kurup, topluma işlemeye çalışmaktadır. Ancak, fark edildiği üzere bu işleme toplum ne denli maruz kalırsa kalsın, onun davranışlarının, azmedildiği gibi formatlanması mümkün olmamaktadır. Zira her bir bireyin temsiliyet mekanizması, her zaman benzerini üretmekte (Anık 2003b: 17), yani anlam, yorumlamalarla üretilmekte ve tüm nesnelleştirme işlemlerine öznel tepkiler verilmektedir. Dolayısıyla klasik S-R kuramının öngörülerine uygun koşullanma hiçbir zaman gerçekleşmemekte, *nesnel öğretim ve kültürleme edimlerine birey tepki verirken, öznelliğini bir biçimde bulaştırmaktadır.*

Demek ki sürecin bu aşamasında mutlak bir egemenlikten ya da tersine işlevsiz bir egemenlikten söz etmek mümkün olmamaktadır.

Bir kere; enformasyon bulutlarının toplumsal tarlayı doğrudan sulaması ya da en azından toplumsal bilgi gölündeki birikimin topluma doğrudan akıtılması mümkün değildir. Üstelik böyle bir durum bir haksızlık anlamına gelir. Zira bu mekanizma aracılığı ile oldukça seçkin ve yetkin bilgiler üretilmektedir. *İkincisi* toplumsal bilgi gölündeki birikimi işleyen mekanizmalar asla tekel altında olmamalıdır. Tekel olmaması demek, her bir “öteki” olanın, toplumsal bilgi gölündeki birikimi işleme şansına ve fırsatına sahip olması demektir. Hatta göldeki birikim birbiriyle yarışan ne kadar çok sayıda rakip güç odaklarının mekanizmalarınca işleme tabi tutulursa, o toplumun bereketli bilgi nimeti o kadar çok; toplum sağlıklı ve yararlı bilgileri istediği kadar seçip alma şansına o denli fazla sahip olacaktır.

Kısacası toplumsal tarla, *rekabet içindeki doktrinlerin, birbirleriyle kıyasıya yarışan ideolojik aygıtlarından akan bilgilerle sürekli sulandığı takdirde, özgür iletişim ortamı tesis edilecek, art niyetli, kötü, yararsız, özellikle tahakküm edici katı söylemler saf dışı kalacak ve hasımlaştırmadan hısımlaşmaya* (kavramsal çözümler için BKZ: Anık 2003b) geçiş olanağı ortaya çıkacaktır.

Kaynakça

- AKAY, Ali (2000), *Michel Foucault'da İktidar ve Direnme Odakları*, 2. Baskı, İstanbul: Bağlam y.,
- ANIK, Cengiz (1997), *Çoğulcu Sistemde İşçi Sendikası*, Ankara :Hizmet-İş y.,
- _____ (2000), *Siyasal İnkna*, Ankara :Vadi Y.,
- _____ (2003a), *Bilgi Fabrikaları ve Müşteriler*, Ankara: Altinküre y.,
- _____ (2003b), *Yarınki Siyaset*, Ankara : Alternatif y.,
- ALTHUSSER, Louis (2003), *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (Çev: A. Tumertekin), İstanbul: Haki y.,
- ARSLAN Hüsametdin (Der) (2002a), *Hermenetik ve Hümaniter Disiplinler*, (Çev: H. Arslan) İstanbul: Paradigma y.,
- _____ (2002b), *Retorik, Hermenetik ve Sosyal Bilimler*, (Çev: H. Arslan) İstanbul: Paradigma y.,
- _____ (2002c), *İnsan Bilimlerine Prolegomena*, (Çev: H. Arslan) İstanbul: Paradigma y.,
- BERGER, Peter ve Thomas LUCKMANN, (1966), *The Social Construction Of Reality*, New York: Garden City Doubleday & Company, Inc.
- Mc CARTHY, E. Doyle (2002), *Bilgi Kültürü. Yeni Bilgi Sosyolojisi*, (Çev: A F. Yılman) İstanbul: Çivi Yazıları y.,
- CÜCEN Kadir (2001), *Bilgi Felsefesi*, Bursa: Asa Kitapevi
- COHEN, Anthony P (1985), *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*, (Çev: M. Küçük), Ankara: Dost Kitapevi,
- DURALI A. Teoman (Tarihsiz), *Felsefe Bilime Giriş*, İstanbul: Cantay Kitapevi:
- ELLUL, Jacques (1998), *Sözün Düşüşü*, (Çev: H. Arslan), İstanbul: Paradigma y.,
- FALZON Christopher (2001), *Foucault ve Sosyal Diyalog*, (Çev: H. Arslan), İstanbul: Paradigma y.,
- FOUCAULT, Michel (1966), *Les Mots et les Choses, Une Arceologie des Sciences Humanies*, Gallimard. (Kelimeler ve Şeyler, (2000) çev: M.A. Kılıçbay, 2. Baskı Ankara: İmge y.,)
- _____ (1988), *Cinselliğin Tarihi II*, (Çev: H. Tufan) İstanbul: Afa.,
- _____ (1992), *Ders Özetleri*, (Çev: S. Hilav), İstanbul: YKY.,
- _____ (1993), *Cinselliğin Tarihi I*, (Çev: H. Tufan), 2.Baskı, İstanbul: Afa.,
- _____ (1994), *Cinselliğin Tarihi III*, (Çev: H. Tufan) İstanbul: Afa.,
- _____ (1999), *Bilginin Arkeolojisi*, (Çev: V. Urhan) İstanbul: Birey y.,
- _____ (2000a), *Deliliğin Tarihi*, (Çev: M.A. Kılıçbay) Ankara: İmge y.,
- _____ (2000b), *Entellektüelin Siyasi İşlevi*, (Çev: İ. Ergüden - O. Akınlay-F. Keskin), İstanbul: Ayrıntı y.,
- _____ (2000c), *Hapishanenin Doğuşu*, (Çev: M.A. Kılıçbay), 2. Baskı, Ankara: İmge y.,

- _____ (2002), *Kliniğin Doğuşu*, (Çev: İ.M. Uysal), Ankara: Epos y.,
- GADAMER, Hans-Georg (1975), *Truth and Method*, New York: Continuum
- GÖKA Erol, Abdullah TOPÇUOĞLU ve Yasin AKTAY (1999), *Önce Söz Vardı*, İkinci Basım, Vadi y., Ankara
- GİDDENS, Anthony (1999), *Toplumun Kuruluşu*, (Çev: H. Özel), Ankara: Bilim ve Sanat y.,
- _____ (2003), *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları*, (Çev: Ü. Tatlıcan-B.Balkız), İstanbul: Paradigma y.,
- GJERTSON, Derek (2000), *Bilim ve Felsefe Dün – Bugün*, (Çev: F. Kurtulmuş), İstanbul: Say.,
- HEKMAN Susan, (1999), *Bilgi Sosyolojisi ve Hermenetik*, (Çev: H. Aslan - B. Balkız), İstanbul Paradigma y.,
- HORKHEİMER Max ve Theodor W. ADORNO (1995), *Aydınlanmanın Diyalektiği*,. (Çev: O. Özoğul), İstanbul: Kabalcı y., (1996), *Aydınlanmanın Diyalektiği II*, (Çev: O. Özoğul), İstanbul: Kabalcı y.,
- IZUTSU, Toshihiko (Tarihsiz), *Kur'anda Allah ve İnsan*, (Çev: S.Ateş), Ankara: Kevser yayınları,
- LEKTORSKY, Victor (1998), *Özne Nesne Biliş*, (Çev: Ş. Alpagut) İstanbul: Toplumsal Dönüşüm y., MANNHEİM, Karl (2002), *İdeoloji ve Ütopya*, (Çev: M. Okyayuz), Ankara: Epos y.,
- MARX K. ve F. ENGELS (1987), *Alman İdeolojisi*, (Çev: S. Belli), 2. Baskı, Ankara : Sol y.,
- MOLES, Abraham (1993), *Belirsizin Bilimleri*, (Çev: N. Bilgin), İstanbul: YKY., (Tarihsiz), *Kültürün Toplumsal Dinamiği*, (Çev: Nuri Bilgin), İzmir: Ege Ü. Edebiyat F. Yay., No: 21,
- MURPHY, John W. (2000), *Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri*, (Çev: H. Aslan), İstanbul: Paradigma y.,
- NIETZSCHE, Friedrig (1999), *İyinin ve Kötünün Ötesinde*, (Çev: A. İnam), 2. Baskı, İstanbul: Ara y.,
- ÖZBİLGİN, Erol (1986), "İlim ve Bilim Farklılaşmasının İslam Kültür Değerleri İçindeki Yeri", *İlim Sanat*, Cilt: 2, Sayı 9, s: 49-58
- SÖZEN, Edibe (1999), *Söylem*, İstanbul: Paradigma y.,
- URHAN Veli (2000), *Michel Foucault ve Arkeolojik Çözümleme*, İstanbul: Paradigma y.,
- TEKELİOĞLU Orhan (1999), *Michel Foucault ve Sosyolojisi*, (Çev: i. Sirkeci), İstanbul: Bağlam y.,
- TOURAINÉ Alain (2000), *Demokrasi Nedir?* (Cev: O. Kunal), İstanbul: YKY.,
- WRIGHT, Mills (1974), *İktidar Seçkinleri*, (Çev: Ü. Oskay), Ankara: Bilgi y.,

The Function of Knowledge in Respect of Knowledge Sociology and a Suggestion of Model

Assist.Prof.Dr. Cengiz ANIK*

Abstract: In this study the concept of knowledge has been defined in the field of knowledge sociology. Then an analysis related to social functions of the knowledge has been given. Finally, a metaphorical model has been suggested, which is expected to show the relations among knowledge, society and individual, and the evaluations gathered from the study has been submitted under the title of conclusion

Key Words: Knowledge, Knowledge Sociology, Communication, Interaction, Power

* Gazi University, Faculty of Communication, Department of Public Relations
cengiza@gazi.edu.tr

Функция науки с точки зрения социологических знаний и опробование одной модели

Помощник доцента Доктор Дженгиз Анык*

Резюме: В этой работе производится определение понятия науки в рамках социологических знаний. Позже предоставляется анализ, связанный с функциями общественных знаний. Наконец то предоставляется метафорическая модель, которая как ожидается сможет показать отношения, которые текли между знаниями, обществом и личностью и полученные оценки собраны под одним названием.

Ключевые слова: Наука, социологические знания, отношения, воздействие, сила

* Университет Гази, Факультет Коммуникаций, Отделение Связь с Обществом/ Анкара
cengiza@gazi.edu.tr

Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi ve Gagauz Türkleri

Yard.Doç.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU*

Özet: Türk Ocakları'nın kapanması sonrasında 1931 yılında Bükreş Elçiliğine atanan Hamdullah Suphi görevine başladığı andan itibaren Dobruca ve Besarabya'da yaşayan Gagauz Türkleri ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Onlar için okullar açtırmış ve Gagauz gençlerinin Türkiye'de öğrenim görmesini sağlamıştır. Onların Türklük bilincine ulaşmalarını ve Türkiye Türkleri ile yakın temas halinde bulunmalarını ve hatta Türkiye'ye iskan edilmelerini sağlamak için çalışmıştır. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın çıkması bu düşüncesini hayata geçirmesini engellemişse de onun faaliyetlerinin Gagauz Türkleri için büyük önem arz ettiği tarihi bir gerçektir.

Anahtar Kelimeler: Bükreş Büyükelçiliği, Hamdullah Suphi, Gagauzlar, Hıristiyan Türkler

Giriş

Balkanlarda Osmanlı idaresinin sona ermesinin ardından genç Türkiye Cumhuriyeti ile Gagauz Türklerinin ilk temasları 1930'lu yıllara rastlamaktadır. Bu ilginin ortaya çıkışında Türk Ocakları başkanı Hamdullah Suphi'nin¹ 20.5.1931 tarihli Bakanlar kurulu karamamesi ile Bükreş'e Birinci sınıf Orta Elçi (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030. 8.01.02.19.30.8.) olarak atanmasının etkisi oldukça önemlidir.

Türk Ocakları'nın kapanmasının ardından kendisine Belgrad, Bükreş ve Kahire elçilikleri teklif edilen Hamdullah Suphi, tam on üç yıl Türkiye'yi başarı ile temsil edeceği Bükreş'i tercih etmiştir. Birinci sınıf orta elçi olarak göreve başlamasından tam sekiz yıl sonra 28.6.1939 tarihinde büyükelçiliğe terfi eden (B.C.A.030.01.02.87.62.7) Hamdullah Suphi'nin anılarını kaleme alan Mustafa Baydar'a göre onun bu tercihinde Romanya'da yaşayan Müslüman ve Hıristiyan Türklerin varlığının ve onlara hizmet etme isteğinin etkisi vardır (Baydar 1968: 155-6).

Elçilik görevi süresince Romanya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerde samimi bir havanın yaratılmasında birinci derecede etkili olan Hamdullah

* Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü / ANKARA
yonca@hacettepe.edu.tr

Suphi'nin katkılarıyla 1933 Ekim'inde "Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırılmazlık, Hakemlik ve Uzlaşma Antlaşması"nın imzalanmasının ardından kişisel gayretleriyle Bükreş'te büyük bir Türk mezarlığı yapılmasını sağlamıştır. Bunun dışında Romen Milli Eğitim Bakanlığı kanalıyla, Müslüman Türk cemaati'nin Mecidiye'deki *Seminarul Musulman* adlı yüksek okulunda Arap alfabesinin terk edilerek Türk alfabesinin kabul edilmesini ve Türk tarihi dersinin ve Fransızca'nın müfredata konulmasını temin etmiş ve ayrıca öğrencilerin kılık kıyafetiyle de ilgilenmeyi ihmal etmemiştir (BC.A. 030. 10. 247.668.14; Dağıstan 2002: 819-820, Argunşah 2001: 143). Romanya'da yaşayan Müslüman Türk toplumu dışında Gagauz Türkleriyle de yakından ilgilenen Hamdullah Suphi, Bükreş'te bulunduğu sürece Gagauzların yaşadığı yerleri dolaşarak Hıristiyan Türk topluluğunun içinde bulunduğu duruma yönelik tespitlerde bulunmuş ve bu tespitler doğrultusunda Romen hükümeti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimleri sayesinde bir çok Gagauz kasaba ve köyünde Türkçe öğretim yapan okul açılmış, öğretmen tayin edilmiş ve Türkiye'den kitaplar getirilmiştir (Tevetoğlu, 1986: 205-207: Ülküsal, 1966: 62-63; Baydar 1968: 157).

Büyükelçi olarak Hamdullah Suphi'nin Gagauz Türklerine yönelik faaliyetleri ile ilgili ikinci el kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktaysa da detaylı bir veri sunmadıkları söylenebilir. Ancak, birinci el kaynak durumundaki arşiv belgelerinden o günün şartlarında Romanya Büyükelçiliğinin, dolayısıyla Hamdullah Suphi'nin, Gagauz Türklerine yönelik faaliyetlerini değerlendirebilmek mümkündür. Bu bağlamda, aşağıda Hariciye Vekaleti evrakı arasında yer alan bizzat Hamdullah Suphi tarafından hazırlanan *Gagauz Türkleri* başlıklı rapor irdelenmeye çalışılacaktır. Ancak, adı geçen bu rapordan önce yine Gagauz Türklerine yönelik olarak Köstence ve Varna Konsoloslukları tarafından hazırlanan raporlara da konu bütünlüğü açısından değinilmesinin gerekli olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Köstence ve Varna Konsoloslukları Raporlarında Gagauz Türkleri

Hariciye Vekaleti kanalıyla Başvekalet sunulan 1930 yılına ait raporlardan ilki, 14.10.1930 tarihli 1228/189 numaralı olup, Köstence Konsolosu M. Rağıp imzalıdır. Konsolos, raporuna şu cümle ile başlamaktadır: "*Romanya'nın Beserabya ve Dobruca kıtalarında, Bulgaristan'ın Varna Sancağında (Gagauz) denilen küçük bir kısım halk vardır ki ana dili Türkçe, mezhebi de Hıristiyan Ortodokstur.* (B.C.A. 030.10.246.666.30: 2)." Beş altı asır Türk idaresi altında kalan bu topraklarda yaşayan diğer Türklerden itikatça ayrılarak Hıristiyanlığı seçen ve "*asil menşeyinden bugün de bihaber*" bulunan bu topluluk, Köstence Konsolosunun dikkatini çekmiş ve Gagauzlar denilen Türkçe konuşan bu Hıristiyan topluluk hakkında bir araştırmaya girişmiştir. Yaptığı araştırmalar sonucunda *Varna Asarı Atika Cemiyeti*'nin yayınladığı

İzvestia mecmuasının 1909 yılı 2 numaralı nüshasında yer alan Gagauzların kökenleri ile ilgili yapılan araştırmalara dair G. Dimitrov'un bir makalesini incelemiştir. Bu bağlamda, Gagauzların kökenlerine dair ilk araştırmaların Gaspodin Oçakov ile Kırımiski tarafından yapıldığını beyan ile bu araştırmaların her ikisinin de Gagauzların Uz yani Oğuz aslından geldiğini ileri sürdüğünü vurgulayıp, “*Gagauzların Türkülerinde öz ilinden bahis vardır*” dedikten sonra “*bu küçük kabile hakkında tarihlerde hiçbir söz geçmemiştir; bu da o kabilenin kemiyet ve keyfiyet itibariyle gayet ehemmiyetsiz olmasından ileri gelmiştir.*” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 2) denilmektedir.

Raporunda küçük bir kabile olarak adlandırdığı Gagauz Türklerinin tarih sayfalarında yer almamasını kemiyet ve keyfiyet olarak önemsizliklerine bağlayan konsolos, bundan sonra ise Radlof, İreçek, Puplesku Doktorof, Karamzin, Jak Duvitri'nin Gagauzların kökenlerine yönelik araştırmalarına yer vermiştir. Son olarak ise Gagauzların güncel durumlarına yer verilmektedir. Raporda Konsolos M.Ragıp, Dobruca'daki Gagauz nüfusunun 20.000, Beserabya'da 30.000 ve Varna'da da 7000 olduğunun tahmin edildiğini belirtmekte ve adı geçen yerlerdeki iskan durumu hakkında şu bilgiyi vermektedir: “*Dobruca'dakiler ekseriyetle Kavarna, Balçık, Kokarca ve Yenice köylerinde sakindirler; esasında hepsi Dobruca'da otururken Beserabya'nın Bucak kısmı Rus istilasına uğradığı vakit, Nogay Türklerinden boşalan araziye Dobruca'dan büyük bir kısım Gagauzlarla Bulgarlar giderek orada kalmışlardır. Dobruca'nın Mangalya sahillerinden itibaren Varna sahillerine kadar Gagauzlar öbek öbek yayılmıştır. Burgaz tarafında da pek az bir kısım var ise de tamamiyle Rumlaşmış, kendisini unutmuştur. Bugün kendisini Rum ırkına mensup bilmektedir. Beserabya'dakiler dahi kendilerini İslav gibi tanımakta ve Türk Devleti'nin bu kıtayı teshiri üzerine kendi İslav dilini bırakarak Türk dilini almış olduklarını zannetmektedirler*” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 2). Gagauzların konuştukları dil ile ilgili olarak ise “*öz aileleri içinde söyledikleri dil, Deli-Orman Türk lehçesidir*”. Genellikle ziraat, ticaret ve muhtelif küçük sanatlarla uğraşanların dışında aralarında az çok zengin olanların da var olduğu Gagauzlar, “*ilim ve hüner ve temeddün sahalarında sair ecnebi memleketlerdeki Türklerle aynı seviyede, aynı hal ve vaziyettedirler*” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 7)

Köstence Konsolosunun ardından 12.3.1932 tarihinde Varna konsolosluğundan da Ankara'ya bir rapor gönderilmiştir. 1640/58 numaralı bu raporun giriş cümlesi oldukça ilgi çekicidir. Aşağıda yer verilen bu cümlelerden, Varna Konsolosunun göreve başlayana kadar Gagauz Türkleri ile ilgili pek fazla bir bilgi birikimine sahip olmadığı izlenimi edinilmektedir;

“*Bu konsolosluk havzasında, mezhepleri Ortodoks, Türkçe konuşur, pek çok köylü halkına buraya birkaç ay evvel tayin edildiğim zaman tesadüf etmiş ve*

bu halkın miktarları ile menşeleri, adetleri ile ibadetleri ve tahsilleri ile meyllettikleri milliyet hakkında layıkı ile tetkikatta bulunmayı bir vazife telakki eylemiş idim.” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 7)

Varna Konsolosunun bu cümlelerinden tıpkı Köstence Konsolosu gibi onun da belirli bir araştırmaya yöneldiği ve bu araştırma sonucunda Gagauz Türkleri ile ilgili başta kökenleri olmak üzere bir bilgi birikimine ulaştığı anlaşılmaktadır. Her şeyden önce yazılı literatüre dayalı olarak yapılan araştırma sırasında, Bulgar tarihine ait eserlerde, Osmanlı öncesi Balkanlar’daki Türk varlığına yönelik bilgilere rastlandığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Peçenek ve Kuman Türklerinin Tuna nehrinin batı ve doğusunda on binlerce kişilik ordularıyla Bizanslılara karşı savaştıklarına dair bilgilere tesadüf ettiğinden bahseden Varna Konsolosu, daha sonra Köstence Konsolosunun atıfta bulunduğu *Varna Asarı Atika Cemiyeti* tarafından çıkarılan (1909) *İzvestiya* mecmuasındaki Dimitrof’un makalesine müracaat etmiştir. Bu kaynakta bahsi geçen farklı bilim adamlarının hemen hepsinin, Gagauzların köken olarak Uz-Oğuz Türklerine dayandıkları konusunda hem fikir olduklarını beyan eden Konsolos, tetkikleri sonucunda bölgede yaşayan Gagauzların sayısını Varna ile Şumnu arasında 10.000’e yakın olarak vermektedir. Ayrıca, toplu bir halde yaşayan Gagauzların ağırlıklı olarak köylü nüfusa dayandığını ifade etmekte, eski ve yeni Bulgar istatistiklerinde Gagauzların ayrı bir sütunda belirtilmeyip Bulgaristan Türkü camiası arasına karıştırılmış olduğunu vurgulamaktadır.

Bunun dışında, Gagauzlar, kendilerini Türklerle “*bir menşeden addedmezler veya addederler de bu hissiyatlarını söylemek istemezler*” dedikten sonra, Türkçe konuşan Ortodoks nüfusa yönelik genel bir söylem haline gelen *dinini mi yoksa dilinizi mi verirsiniz* teklifi karşısında Gagauzların, dinleri yerine dillerini vererek Türkçe konuşmak zorunda kaldıkları inancına sahip olduklarına dikkat çekmektedir.

Bu durum karşısında bu bölgenin Türk *-kastedilen Osmanlı yönetimidir-* hakiyetine girmesiyle, Bizans’ın etkisi ile çok önceleri Ortodoks olan Türkçe konuşan bir Oğuz topluluğu ile karşılaştıklarının altını çizen Varna Konsolosu, Gagauz köylerini ziyareti sonrasında, Gagauzların oldukça mükrim, misafirperver, şakacı ve hoşsohbet olduklarını ve yaşlıların sohbetlerini dinlerken kendisini Anadolu’nun bir köyünde zannettiğini belirtmektedir (B.C.A. 030.10.246.666.30: 13). Bunun dışında Bulgarların son bir iki seneden beri Gagauz Türklerine olan ilgisinin arttığına değinen Konsolos, yaşlı Gagauzların hiç Bulgarca bilmedikleri halde gençler arasında bunun tam tersi bir durumun söz konusu olduğunu belirtmektedir. Yine bu konu ile ilgili olarak 26.1.1932 tarihinde Bulgar Eğitim Müfettişi Kostof’un Varna’da yapmış olduğu bir konuşmada Gagauz gençlerinin hemen hepsinin Bulgarca’yı öğrendikleri ve gençlerin

Bulgar toplumu bünyesine böylelikle dahil edildiğine vurgu yaptığını dile getiren Konsolos, aralarında Türkçe okuyup yazmaya meyledenlerin varlığına dair bilgiler elde ettiyse de, Bulgar etkisi altında bunun gerçekleşeceğine ihtimal vermediğini ifade etmektedir (B.C.A. 030.10. 246.666.30: 14).

Sonuç olarak, Varna Konsolosu Romanya, Besarabya ve Bulgaristan'da yaşayan Gagauz Türkleri ile ilgili daha sonra Hamdullah Suphi'nin de ısrarla üzerinde duracağı ilginç bir teklifte bulunmaktadır: *“Bu Hıristiyan Türkler memleketimize celbettikleri ve aynı nesilden olan Anadolu Türkler ile ihtilatları temin olunabildiği taktirde Oğuz neslinden bir kütlenin Bulgarlaştırılmasının önüne geçilmiş olmakla beraber neslimize dolayısıyla tarihimize pek büyük bir hizmet ifa edilmiş olunur”* (B.C.A. 030.10.246.666.30: 14).

Köstence ile Varna Konsoloslarının, Hamdullah Suphi Romanya'ya elçi olarak atanmadan önce, Gagauzlar ile ilgili yaptıkları kişisel araştırma ve gözlemlerden elde ettikleri bilgiler bu şekildeyken, özellikle Varna Konsolosunun bu Hıristiyan topluluğun Anadolu'ya yerleştirilebileceği fikrinden bahsetmesi, gerçekten de ilgi çekicidir.

Ancak, Balkan savaşlarından itibaren, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkeye hızlı bir göç hareketinin olması bir anlamda genç Cumhuriyetin nüfusunu artırma açısından bir dereceye kadar olumlu dahi karşılanmıştır denilebilir (Geray 1964; Ağanoglu 2001: 275 Tüzün 1998, 62). Bu bağlamda, Romanya'da yaşayan Müslümanların Türkiye'ye göç ettirilmesi meselesi, bir dönem Türk dışişlerini meşgul etmiştir (B.C.A. 30.18.1.2.69.84.6; B.C.A. 30.18.1.2.64.31.8; B.C.A. 30.18.1.279.82.2; B.C.A. 30.10.0.0.246.667.10). Böyle bir göç hareketi çerçevesinde Müslümanların dışında Hıristiyan Türklerin de ülkeye yerleştirilmesini isteyen (Nayır 1936: 105-110) bir görüşün ortaya çıktığını belirtmek yanlış olmasa da, daha kısa bir süre önce, yani 1923 yılında Lozan Barış Antlaşmasının imzalanması sürecinde, Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan nüfus mübadelesi protokolü gereğince, kendilerinin Türk olduklarını beyan eden Karamanlı Ortodoks Türklerin bu mübadeleye tabi tutularak Yunanistan'a gönderildikleri bilinmektedir. Bu durumda, aradan geçen yedi yıl sonunda bir dışişleri mensubunun ve aşağıda da görüleceği üzere Türk Büyükelçisinin aynı teklifte bulunarak Gagauz Türklerinin Anadolu'ya yerleştirilmesi fikrini savunması, gerçekten de dikkat çekicidir.

Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi'nin 1932 Yılında hazırladığı raporda Gagauz Türkleri

1931 yılında Romanya Elçiliği görevine getirilen Hamdullah Suphi, göreve başladıktan sonra yukarıda da değinildiği gibi Romanya'da yaşayan Müslüman Türk toplumunun durumları ile yakından ilgilendiği kadar, Gagauzlarla da ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. Bu ilgisi dahilinde göreve başladığı ilk bir yıl

içinde gerçekleştirdiği faaliyetlerine yer verdiği *Gagauz Türkleri* başlıklı raporunu 18.01.1932 tarihinde Ankara'ya göndermiştir.

Gagauzlarla ilgili yazılı literatürde yer alan bilgiler dışında kendi ifadesiyle “*bilhassa Gagauzlar hakkında uzun senelerden beri tetkikatta bulunmuş zevattan*” elde ettiği bilgilere yer verdiği bu rapor incelendiğinde, genel olarak Gagauz Türklerinin tarihi, yaşadıkları yerler, fiziki görünüşleri, istatistiki bilgiler, adetleri, Romen toplumu içindeki yerleri ve Türkiye'nin Gagauz Türkleri için neler yapabileceğine dair bilgilerin yer aldığı görülür.

Her şeyden önce Hamdullah Suphi raporuna şu şekilde bir başlangıç yapmaktadır: “*Beserabya ile Dobruca, Bulgaristan ve Şarki Trakya'da sakin “Gagavuz” isminde ana dilleri Türkçe olan bir halk vardır. Bunlardan şarki Trakya'da yaşayanlar, Hacı Adil Bey'in Edirne Valiliği esnasında Bulgaristan'a hicrete icbar edilmiştir.*” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 16).

Hamdullah Suphi, en kalabalık Gagauz iskanının Beserabya'da olduğuna vurgu yaptıktan sonra Rus istatistiklerine göre, Çarlık idaresi döneminde Gagauz nüfusunun 70.000 olarak gösterildiğini belirtmektedir. Fiziki görünüş, lehçe ve ahlâk bakımından Gagauzları Rumeli Türklerine benzeten Hamdullah Suphi, Dobruca ve Bulgaristan'da yaşayan diğer Türkler gibi “*beyaz çehreli, orta veya ortadan daha yüksek boyludurlar ve Kafkas ırkı şemalini haizdirler. Aralarında pek çok kumrallara tesadüf olunur. Gayet yakışıklı güzel insanlardır*” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 16) demektedir.

Köstence, Mankalya ve Balçık kahvelerinde konuşan Müslüman Türklerden Gagauzları ayırt etmenin mümkün olmadığını altını çizen Hamdullah Suphi, Gagauzların, eski ve yeni Bulgar istatistiklerinde ayrı bir sütunda belirtilmeyip Bulgaristan Türkü camiası arasına karıştırılmış olduğunu Varna konsolosunun aksine o dönem için Hıristiyan olmalarına bağlı olarak Romanya ve Bulgaristan istatistiklerinde Gagauzların Romen veya Bulgar nüfusuna dahil edildiğine vurgu yapmakta ve tahminlere dayanarak Gagauz nüfusunu iki yüz ila ikiyüz elli bin olarak vermektedir. Gagauzların âdet ve ahlak itibariyle de Müslüman Türklere benzediğini söyleyen Hamdullah Suphi, Mankalya camii imamının şu sözlerine yer vererek ilginç bir düşüncüyü aktarmaktadır: “*Bunlar bizim köylü amcalarıdır. Vaktiyle dinlerini vermişler, dillerini vermemişlerdir.*” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 17).

Raporunda, Gagauzlar arasında dine bağlı olarak Romanya, Bulgaristan veya Yunanistan'a yakınlık gösterenler olduğuna, kendisini Romen, Bulgar veya Yunan olarak görenlerin bulunduğu, adı geçen ülkelerin okullarında okuyan gençlerin Bulgar veya Romen gençlerle evlilik yaparak kendi toplumlarından koptuğuna da değinen Hamdullah Suphi, Gagauzların menşelerinin kendilerine hatırlatılması konusunda Türkiye'nin üzerine düşen görev

konusunda şunları söylemektedir: “Eğer Türkler tarafından kendilerine bir alaka gösterilir, mazileri kendilerine bir izah olunur, onlara haklarında tetkikat yapmış olan müsteşriklerin Türk menşelerini gösterir malumat biraz öğretilirse, kendi ırkımızdan oldukları muhakkak görünen bu temiz, çalışkan, sağlam ve güzel halk Türklük camiasına her surette bağlanacaktır. Hatta, Türkler tarafından bunlara karşı hiçbir muhabbet gösterilmemesine rağmen bir çokları sırf atalardan intikal edegelen malumat neticesi olmak üzere Türklük menşelerini bilirler ve bunu anamızdan babamızdan böyle işittik deye tekrar ederler”. (B.C.A. 030.10.246.666.30: 17).

Hamdullah Suphi'nin yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı üzere, aslında günümüzden pek de farklı olmayarak, Gagauzların bir kısmı, her ne kadar Türk menşeleri ile ilgili bilgiye sahip ise de, aralarında yaşadıkları ülkeye göre değişebilen Romen, Bulgar veya Yunanlı olduklarını düşünen Gagauzlar da bulunmaktaydı. Durum bu şekildeyken, acaba Gagauzların gözünde Türkiye'nin yeri neydi?

Bu konuda da Hamdullah Suphi'nin kişisel gözlemlerine dayanarak Gagauz Türklerinin Türkiye'yi nasıl gördüğüne dair aktardığı bazı bilgiler gerçekten dikkate değerdir. Örneğin, Hamdullah Suphi, Türkiye'de nasıl oluyor da Gagauzca konuşulduğunu merak eden genç bir Gagauz Türkü ile aralarında geçen konuşmayı şu şekilde aktarmaktadır:

- “Nece konuşuyorsun?.
- Gagauzca.
- Ben nece konuşuyorum.
- Sen de Gagauzca konuşuyorsun.
Türkiye’de 14.000 000 adam var. Onlar da bizim gibi konuşuyorlar.
- Türkiye’de bu kadar Gagauzca konuşan adam olduğunu bilmiyordum...
- Oğlum, sen de, ben de, Türkiye’de onlar da hepimiz Türkçe konuşuyoruz.
- Evet, hakkın var, bizim dilimize Gaguzca da derler, Türkçe de derler.”
(B.C.A. 030.10.246.666.30: 18).

Hamdullah Suphi ile Gagauz genci arasında geçen bu konuşmada dikkati çeken nokta, aslında gencin konuştuğu dilin Türkçe olduğunu bilmesine rağmen öncelikli olarak dilini Türkçe değil, Gagauzca olarak ifadelendirmesi ve Türkiye Türkleri ile ilgili pek fazla bir şey bilmiyor olmasıdır.

Hamdullah Suphi, bu konuşmayı aktardıktan sonra Dimitri isminde bir başka Gagauzla aralarında geçen konuşmaya yer vermektedir. Dimitri ismindeki Gagauz Türkü, Hamdullah Suphi'ye selam vererek yanına gelip “Negro Voda sokağında bir Türk Paşası oturuyormuş, sen misin” diye sormuştur. Bu soruyu duyan Romen bir eczacı tarafından azarlanan Dimitri, Hamdullah Suphi'ye: “Seninle Türkçe konuşuyorum deye kızdı. Eyi karşıladım. Bereket

bizim orada devletimiz var, babamız var. Siz olmasanız bunlar bizi ayak altında ezerler, ne vakit bizi toplayıp kaldıracaksınız?” (B.C.A. 030.10.246.666.30: 19) der.

Bir önceki verilen örnekte de Gaguz gencinin, “Türkiye kapılarını açtığı takdirde gider misin” sorusuna: “*Bir şey soracağım dedin. Sanki bu da laf mı? Devlet bizi çağırırsa biz burada niçin sürüneceğiz*” cevabını vermiştir. Bu iki örneğin genel kanıyı yansıtamayacağı gerçeği bir tarafa, Hamdullah Suphi'nin belirttiği şu durum başka bir gerçeği ortaya koymaktadır denilebilir: “*Gagauz köyleri müctemian yazdıkları istidalarla Köstence Konsolosluğuna müracaat ederek Anadolu'ya nakillerini istemektedirler*”.

Raporunun ilerleyen sayfalarında Gagauzların tarihi ile ilgili yazılı literatüre dayalı bilgilere yer vererek bu bilgiler üzerinde yorumlar yapan Hamdullah Suphi, Bükreş Üniversitesinde dil derslerinde Türkçe'nin Romence'ye etkisinin öğretildiğini belirtmekte ve on iki asır öncesinde Bizans'ın müttefiki konumunda bulunan Türklerin varlığından bahsederken, Bizans imparatorları arasında *Constantin Le Hazar* olarak bilinen imparatora dikkat çekmektedir. Ayrıca, Kavarna ve Varna arasında yaşayan Gagauzların, Beserabya'ya Ruslar tarafından iskanına değinerek o gün için tahminen yüzbin civarında bir Gagauz nüfusunun Beserabya'da Tikina, Kahul, Çetate- Alba, Ak-Kerman ve İsmail sancaklarında, güneyde ise en yoğun olarak Kavarna, İsmail, Balçık ve Varna'da yaşadıklarına değinmektedir.

Diğer taraftan, Gagauzlar, yaşadıkları ülkenin eğitim sistemi içerisinde erime tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. Yukarıda değinildiği gibi Romanya'da yaşayanlar Romen okullarına, Bulgaristan'da yaşayanlar Bulgar okullarına gitmektedirler. Bu açıdan var olan durumu sorgularken Hamdullah Suphi: “*Yakın zamana kadar yaşadıkları arazide bir millileştirme siyaseti olmaması dolayısıyla Türklüklerini muhafaza eden*” Gagauzların, bir asır süresince ortaya çıkan yeni tedbirler sonucunda tamamen erime ve dağılma tehlikesi ile yüz yüze olmalarına dikkat çekmektedir. Bulgar ve Romen okulları dışında Yunan okullarına giden Gagauzlar için Hamdullah Suphi'nin yapmış olduğu *Karaman Rumları* benzetmesi, ayrıca dikkati çekmektedir. “*Karaman Rumları gibi*” diyerek başladığı cümlesine “*daha doğrusu Anadolu'nun Bizans zamanında Hıristiyanlaşmış Ortodoks Türkleri*” şeklinde devamla Karamanlı Ortodoks Türkler (B.C.A. 030.10.246.666.30: 20-21; Ekincikli 1998; Anzerlioğlu 2004) gibi Gagauzların da Türkçe'yi Rum harfleri ile yazdığına vurgu yapmaktadır.

Hamdullah Suphi, raporunun ilerleyen sayfalarında, Gagauz isminin nereden geldiği ile ilgili olarak yapmış olduğu araştırmanın sonuçlarına yer vermektedir. Gagauzları, Balkanlar'a kuzeyden gelen Peçenek, Uz veya Kuman Türklerinin bakiyesi olarak niteleyen Dimitrov, Radlof, İreçek ve Moşkof'un

görüşlerine yer verdikten sonra bunlardan Gagauz isminin Türkistan-ı Çinî olarak ifade edilen Doğu Türkistan topraklarında Gagar isminde bir şehir ile bağlantılandırılmasının -ki Doğu Türkistan'da Gagar olarak isimlendirilen şehrin aslında Kaşgar olduğuna dikkat çekerek-, ilmi geçerliliğinin olamayacağına değinmiş ve gerçekte bu tür kelime tahlillerinin izahı yerine, Gagauz Türklerini, Romanya'nın kuzeyinde yüzlerce yıl hüküm süren Hun, Hazar, Peçenek ve Kumanların bakiyesi olarak kabul etmenin daha mantıklı olacağına vurgu yapmıştır.

Genel olarak Balkanlar'da Osmanlı öncesi Türk varlığına sıklıkla atıfta bulunan Hamdullah Suphi, bu konu ile ilgili olarak Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de Hristiyan Türklerin varlığına değinen ve bugün için de konu açısından dikkate değer bilgiler sunduğu açıkça söylenebilecek olan Bizans tarihçilerinin önemi üzerinde durmaktadır (B.C.A.030.10.246.666.30: 23). Ayrıca, o dönem için Romen hükümetinin başında bulunan Profesör Yorga'nın Türkiye'ye karşı sahip olduğu olumsuz düşünceler doğrultusunda, Gagauzları da Karamanlılar gibi dillerini Türk idaresi altında değiştirmek zorunda kalan Rumlar olarak isimlendirmesine dikkat çekerken: *"Mektebi olmayan, gazetesi olmayan, hiç kimseden himaye görmeyen ve bilhassa o havalide büyük bir Türk kitlesine istinat etmeyen bir dilin, İstanbul'da ve İzmir'de bile çok mukavim olan Rumcaıı nasıl yüzbinlerce azası olan bir halka unutturmuş ve yerine geçmiş olduğunu"* izah etmediğinin altını çizmektedir. Bundan sonra Karamanlılara değinerek onların da Gagauzlar gibi Bizans zamanında Hristiyanlaşan Türkler olduklarına bir kez daha dikkat çekerken, Gagauzlar ile Karamanlılar arasındaki farkı şu şekilde izah etmektedir: *"Bu Gagauzlar Rum Patrikhanesinin elinde eski Babı Ali'nin cehil ve gafleti sayesinde Rumlaştırılmaya bol bol vakit ve fırsat bulunmamış kimselerdir"* (B.C.A. 030.10.246.666.30: 23-24).

Gagauzların kökenleri konusunda atıflar yapmaya devam edilen raporda, Dobruca'da Oğuz adı ile ilgili Tutrakan şehrinin ve Oğuzlar köyünün ve Moldova'da Uz geçidi gibi yerleşim yerlerinin olmasına dikkat çeken Hamdullah Suphi, elde ettiği tarihi ve coğrafi bilgilere dayanarak, Gagauzların Oğuz aslından olduklarını belirtmekte ve şöyle demektedir: *"Bunların ana dillerinin Türkçe olmasının, Uz şehriden bahseden eski Türkülerini, sekiz dokuz asırdan beri muhafaza ettikleri Türk adet ve ahlakına Türk aslından gelmelerini kabul etmeksizin izah etmenin imkanı yoktur."* (B.C.A. 030.10.246.666.30: 25-26).

Gagauzların köken olarak Oğuz Türklerinden olduğunu vurgulayan Hamdullah Suphi'nin üzerinde durduğu bir diğer önemli bilgi de, güney Dobruca sahillerinde Osmanlı'dan önce bir Oğuz devletinin kurulmuş olmasıdır. 1930 yılında Atina'da düzenlenen Bizantinoloji kongresine G. Balaçev'in sunduğu

rapora dayanarak bu bölgede İzzeddin Keykavus ile başlayıp Sarı Saltık ve sonrasında Balık'ın Hıristiyanlığı kabulü bütün ordusu ile Bizans hizmetine girerek Türkopoller sınıfına dahil olması, bundan sonra da Dobrotiç ile bölgenin Dobruca olarak anılmaya başlanması ile devam eden tarihi seyire yer vermektedir (Manof 2001: 22; Güngör 1991: 11-12; Karpat 2004; Hionidi 1970; Wittek; Uralgiray 1981: 299; Ciachır 1934; Horata 1997: 1861).

Raporunun sonunda ise Hamdullah Suphi, Türk hakimiyetine giren yerlerde mahalli dilleri kaldırmaya tevessül edilmediğine işaret ettikten sonra Türkçe konuşan Gagauzların da Türk olduğunu kabul etmek gerektiğini belirtmekte ve; *“Eğer Türk milliyetperverliği, eski Rumeli'nin koskoca bir parçasında asırlardan beri adadillerini sadakatla muhafaza eden bu eyi ahlak sahibi, sağlam ve güzel Türk halkı ile alakadar olmaya başlar ve bunlara tarihi hakikati telkin ile kendilerini Türk camiasına davet ederek başka milletler arasında büsbütün eriyip kaybolmalarına mani olursa ve nihayet ümit ve temenni ettiğim üzere Anadolu'nun kapılarını Türk ırkının bu öz evladına açar ve eski maruf tesamuhuna göre onlara dini hürriyetleriyle beraber yer ve yurt gösterirse boş olan Anadolu kendisine sadakatla ve merbut kalacağı muhakkak olan yep yeni bir kuvvet kazanır”* yorumunu yapmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin komşularındaki Hıristiyan-Müslüman dayanışmasına da değinerek şöyle demektedir: *“Suriye'de Hıristiyan Arap, Müslüman Arapla beraber Fransız istilasına karşı mücadele etmektedir. Hıristiyan Arnavutlar, halkının ekseriyeti Müslüman olan Arnavutluğun istihlas hareketinde milletlerine sadakatla mücadele etmişlerdir. Bosna-Hersek'teki Sırp mektepleri, Müslüman Boşnak çocuğunu Hıristiyan Sırp çocukları ile beraber Sırp vatanperveri olarak yetiştiriyor. Vekaletin Müslüman Türkler hakkında olduğu gibi bu Hıristiyan Türkler hakkında ittihaz buyuracağı kararı ve bendenize tebliğ edeceği emri bekliyorum efendim”* (B.C.A. 030.10.246.666.30: 28-29).

Yukarıdaki sözlerden anlaşılacağı üzere Hamdullah Suphi, Ankara'ya hitaben kaleme aldığı raporunun çarpıcı olan son kısmında, Türkiye Türklerinin Gagauz Türklerine tarihi gerçekleri anlatması, onları Türk dünyasına davet etmesi ve böylelikle başka milletler arasında eriyip gitmelerine engel olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun da ötesinde Türk halkının Anadolu'nun kapılarını Gagauzlara açmasını temenni etmektedir.

Yukarıda Varna Konsolosunun da bu yönde bir teklifte bulunduğundan bahsedilmişti. Yine Hamdullah Suphi'nin, Türkiye'ye göçlerin yaşandığı bir dönemde Gagauz köylerinin de Anadolu'ya göç etmek istediklerini belirtmesi ve yine Anadolu'nun kapılarının bu Hıristiyan Türklerle açılmasını temenni etmesi, daha önce de değinildiği gibi, kısa bir süre önce Karamanlı Ortodoks Türklerin neden mübadeleye tabi tutuldukları sorusunu da akla getirmektedir. Aslında, dönemin şartları dikkate alındığında mübadele anlaşmasında milliyetin değil

dinin esas alındığı gerçeği bir yana, savaştan yeni çıkan Türkiye'nin homojen bir nüfus yapısı oluşturma isteğinin ağır basmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, giden bir Ortodoks Türk topluluğunun yerine başka bir Ortodoks Türk topluluğunun iskanı düşüncesinin ortaya çıkması karşısında, Hamdullah Suphi'nin sözlerine de dayanarak, Karamanlıların mübadeleye tabi tutulmalarını tarihi bir hata olarak değerlendirmek kaçınılmaz görünmektedir. Bu kararın bir hata olduğunu kabul eden Tanrıöver'in hatıralarını kaleme alan Mustafa Baydar, Celal Bayar'ın, Hamdullah Suphi'ye bunun bir hata olduğunu yaşamının son dönemlerinde Atatürk'ün de kabul ettiğini söylemesi üzerine Tanrıöver'in o yıllarda Karamanlıların Türk olduğunu söylemesine rağmen mübadele meselesinin kapanmasını isteyen Atatürk'ün kendisini dinlemediğini belirttiğini nakletmektedir (Baydar 1968: 160-161).

Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi'nin 1934 Yılında Hazırladığı Raporda Gagauz Türkleri

1930 ve 1932 yıllarında Romanya'daki Türk Konsolosları ve Büyükelçisinin yoğun bir biçimde haklarında araştırmaya giriştikleri ve Ankara'ya sayfalar dolusu bilgi aktardıkları Gagauz Türklerine yönelik bu ilgileri, II. Dünya Savaşı yıllarına kadar devam edecektir. Bu süreç içerisinde, yukarıda detaylı ilk raporunun arkasından Türk Büyükelçisinin 1934 yılında kaleme aldığı ikinci bir raporu daha bulunmaktadır. Bu rapor, Hamdullah Suphi'nin bu yıl sonunda Beserabya'da Gagauzların yaşadıkları yerlere yapmış olduğu ziyarette elde ettiği izlenimlerini içermektedir.

24 birinci teşrin 1934 tarihli bu rapor incelendiğinde, Hamdullah Suphi'nin, bölgeye ziyarete gitmeden önce Romanya İçişleri Bakanı Inkuletz'le görüştüğü anlaşılmaktadır. Bu görüşmede, Dobruca ve Deliorman havalisine yaptığı ziyaretten bahsettikten sonra Beserabya'ya gideceğini belirten Hamdullah Suphi, Huşi, Lapuşna, Çetatea-alba ve Tighina valilerinin kendisine yardım etmeleri için bakanlıktan emir aldıklarını belirtmektedir. Ayrıca, Kışinev Valisi Miralay Mihail M. Voya Efendi de Hamdullah Suphi'ye üç gün sürecek olan bu gezisinin sonuna kadar kendisine refakat edecektir

Falçin vilayetinin merkezi olan Huşi'ye gece ulaşan Hamdullah Suphi'yi vali, mebuslar, ayanlar, belediye reisi, eşraf ve metropolitte oluşan kalabalık bir heyet karşılamıştır. Merkezi Kışinev olan Lapuşna vilayeti sınırına kadar kendisine eşlik edildiğini belirten Hamdullah Suphi, görmüş olduğu bu ilgiyi, Türk hükümetinin yabancı ülkelerdeki itibarının göstergesi olarak yorumlamaktadır. Kışinev'de Gagauz Türklerinin önde gelen isimlerinden olan Profesör Mihail Çakar² ile görüşen Hamdullah Suphi'in ifadelerinden, bu görüşmenin bir ilk olmadığı anlaşılmaktadır. "Hıristiyan Türklerin en yaşlı, en muktedir Papazı olan Protoerev yani vilayet reisi ruhanisi" olarak nitelendiğiği Mihail Çakar için, elli yıldır Gagauzların Türk soyundan geldiklerini kendi

halkına anlatmak için mücadele ettiğine vurgu yaptıktan sonra İncil'i Türkçe'ye tercüme ederek nüshalar halinde basıp dağıttığından, *Revista Basaraiei* dergisinde Gagauzların Türklüğüne dair çeşitli makaleler yayınlayarak Gagauzların eriyip gitmelerine engel olmaya çalıştığından bahsetmektedir (B.C.A., 030.10.247.668.14: s.5-6.)

Gezinin Kişinev'den sonraki durağı, "Türk köylerinin en ehemmiyetlisi" olarak belirtilen Komrat olmuştur. Belediye kayıtlarına göre bölgede yaşayan onüç bin kişiden onbini, Gagauz'dur. Hamdullah Suphi'yi karşılamaya oldukça kalabalık bir halk kitlesi gelmiş olmakla birlikte, anlaşılan Hamdullah Suphi'nin gecikmesi ile çevre köylerden gelen bir çok kişi geri dönmüştür. Ancak rapordaki ifadelere bakılırsa, bir çok kişi ayrılmış olsa da yine ciddi bir kalabalığın beklediği anlaşılmaktadır. Komrat Belediye Başkanı Yorgi Kaygı, Türkiye Cumhuriyeti'nin Büyükelçisini karşılarken "hiç zorluk çekmeksizin" anlaşılan bir Türkçe ile bozuk yollardan geçerek fakir köylerine kadar gelmesinin öneminin orada yaşayan herkes tarafından bilindiğine, bu ziyaretin onları ne kadar mutlu ettiğine değinerek "kendilerini unutan babalarını yeniden bulduklarını" dile getirmiştir (B.C.A., 030.10.247.668.14: 7).

Bu tür konuşmaların kendisinde yeni bir ufuk açtığını belirten Hamdullah Suphi, Hıristiyan Türklerde milli düşüncenin bu kadar çabuk uyanacağını beklemediğini belirttikten sonra Komrat'ta yaşananları anlatmaya devam etmektedir. Komrat'ta bulunan lisenin ictimâ salonunda toplanan halka hitaben belediye başkanı, Kişinev valisi ve bir genç avukat birer konuşma yapmışlardır. Valinin konuşmasında dikkati çeken nokta, Romanya hükümetinin yakın bir zamana kadar Gagauzları Bulgar zannederek gerek orduda, gerekse okullarda Bulgar muamelesi yapmış olmasıdır. Valinin bu dikkat çekici açıklamasına vurgu yapan Hamdullah Suphi, ne yazık ki kendisinin yapmış olduğu konuşmanın içeriği hakkında bir bilgi vermemektedir.

Komrat'taki ilk günün sonunda geceyi Belediye Başkanının evinde geçiren Türk Büyükelçisi, kendisine gösterilen ilgiye dikkat çekmek amacıyla olsa gerek, yatacağı saate kadar sokaktaki kalabalığın dağılmadığına işaret etmektedir.

Beserabya'da toplam ne kadar Gagauz yaşadığı sorusuna cevap arayan Hamdullah Suphi, Kişinev jandarmanından elde ettiği istatistiki bilgilerde, yetmiş dokuz bin rakamına ulaşmıştır. Her gittiği yerde istatistiki bilgilerle belediye kayıtları arasında benzerlik olup olmadığını araştırmayı da ihmal etmemiştir. Komrat için yapmış olduğu açıklamada, jandarmanın elindeki bilginin daha önce Ruslar tarafından hazırlanan bir istatistiğe dayandığı anlaşılmaktadır. Bu kayıtlara göre Komrat'ta dörtbin küsur Gagauz varken, belediye kayıtlarında bu sayı on bin küsürdür. Diğer yerleşim birimleri için de benzer durumun söz konusu olup, Rus istatistikleri ile belediye kayıtları arasındaki tutarsızlığa dikkat çekerken, üç bin beş yüz kişilik Kubey köyü, iki üç mahallesinde Hıristiyan Türk

nüfusa sahip Bolgrad kasabası gibi bazı yerleşim birimlerinin de hiç kaydedilmediğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla, jandarma istatistiklerinde belirtilen yetmiş dokuz bin rakamının doğru olmadığına bağlı olarak belediye başkanı ile birlikte tüm Besarabya'nın nüfusunun yüz seksen bin ile iki yüz bin arasında olduğu yönünde yorum yapmaktadır.

Komrat'ta iki gün kaldıktan sonra Çadır'a doğru yola çıkacak olan Hamdullah Suphi'nin, Komrat pazarını gezerken yapmış olduğu son gözlem ise şöyledir: *“Bizim için tamamen meçhul olan bu mıntıkada Edirne, Bursa ve Sivas pazarlarında olduğu gibi her tarafta Türkçe konuşanların sesinin geldiğini duymak, insan üzerinde derin bir teessür hasıl ediyor”* (B.C.A., 030.10.247.668.14: 8)

Hamdullah Suphi'nin, Türkiye için tamamen meçhul olarak nitelediği bu bölgenin önemli yerleşim yerlerinden olan Çadır ile ilgili izlenimleri de oldukça ilginçtir. Rapordaki ifadelerden Türkiye elçisinin büyük bir ilgiyle karşılanmış olduğu anlaşılmaktadır. Köyün gençleri Hamdullah Suphi'yi *siyah, yüksek ve dinç* atlarıyla köy dışında karşılamışlar ve köye kadar arabasının iki yanında ona eşlik etmişlerdir. Karşılama sırasında yoğun bir kalabalık vardır ve köyün papazı, Hamdullah Suphi'ye bir tepsi içinde ekmek ve tuz ikram etmiştir. Bundan sonra Belediyenin toplantı salonunda Belediye başkanı ve Kişinev valisi birer konuşma yapmışlardır. Belediye başkanı, temiz ve duru bir Türkçe ile yaptığı konuşmada Hamdullah Suphi'nin ziyaretinden duydukları memnuniyeti dile getirirken, vali, Gagauzlara Türk asıllarını unutmamalarını ve soylarına sadık kalmalarını söylemiştir. Ayrıca, Romenlerin gözünde Türklerin mert ve sözüne güvenilen insanlar olduklarını vurgulayan valinin konuşmasının ardından Çadır'ın zengin eşrafından Kusursuz Bey'in evinde yemeğe davet edilen Hamdullah Suphi ikramdan oldukça etkilenmiştir. Bunun dışında, tıpkı Komrat'ta olduğu gibi halkın giyim kuşamının yerinde olması ve tahsil durumunun da iyi bir seviyede bulunması, Türk Büyükelçisini oldukça mutlu etmiştir.

Çadır'da yaşayan Gagauzların, bazı kiliselerinde vaazların Türkçe verildiğini öğrenen Hamdullah Suphi, bundan mutluluk duyarken, halkın kendi paraları ile idare edilen okullarda bile Türkçe tahsil edemediklerinden dolayı şikayet etmelerine değinerek, Türk hükümetinin himayesi ile Romanya'da yaşayan Müslüman gençler dışında Gagauz gençlerden de on, on beş çocuğa şefkat gösterilerek İstanbul'da eğitim görmelerinin sağlandığını dile getirmektedir. Ayrıca, burada on-on beş olarak belirtilen bu Gagauz gençlerinin sayısının her yıl arttığı anlaşılmaktadır. Hamdullah Suphi, 1935 yılına ait olup Başvekalet Müsteşarlığına hitaben kaleme aldığı bir başka raporunda, bu sayıyı onaltı olarak belirtmesi dışında özel olarak temin ettiği bir destekle, altı Gagauz gencini İstanbul'da Boğaziçi Lisesi'nde okutmakta olduğunu belirtmektedir.

Bu noktada Hamdullah Suphi'nin büyükelçiliği sırasında Gagauzların yaşadıkları yerleri dolaşan Yaşar Nabi Nayır'ın İstanbul'da eğitim gören Gagauz gençlerinin aileleri ile ilgili gözlemleri ve aktardığı bilgiler, o dönem için bu tür bir gelişmenin Gagauzlar arasında nasıl bir etki yarattığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Her şeyden önce bu gençlerin aileleri Türkiye'ye minnettarlık duymaktadırlar. Türkiye'ye karşı Gagauzlar arasında büyük bir ilgi uyanmıştır ve İstanbul'dan gençlerin gönderdiği mektuplar elden ele dolaşmaktadır (Nayır 1936: 65-66).

Çadır'dan sonra Tomay'a uğrayan Hamdullah Suphi, bu yerleşim birimi ile ilgili her hangi bir bilgi vermemektedir. Buradan sonra Kubey köyüne geçtiğinden bahsederken, köyde, özellikle kadınların kendisiyle ayrı bir konuşma yapmak istediklerini ve bu konuşmada Gagauz kadınlarının Türk oldukları için horlandıkları, çocuklarına iş verilmediği, okullarda çocuklarının kendi dillerinde okutulmadığından şikayetçi olup her uğradığı yerde olduğu gibi burada da kız erkek bütün çocukların *"bizi de Türkiye'de mektebe gönderiniz"* diye yalvardıklarını belirtmektedir (B.C.A. 030.10.247.668.14: 10) Raporunun sonunda, Besarabya'ya düzenlediği gezisi ile ilgili olarak vereceği daha çok bilginin bulunduğunu söyleyen Hamdullah Suphi, Romanya'da yaşayan Hristiyan ve Müslüman Türk toplulukları ile ilgili genel bir tespit yapmaktadır; Besarabya Hristiyan Türkleri, Dobruca ve Deliorman Müslüman Türklerinden *"çok daha uyanık, daha zengin, daha tahsilli, daha yetişmiş bir haldedir. Müslüman Türk çok çekingen ve çok yulgın olduğu için hislerini coşkununla göstermekten çekiniyor"*. Özellikle İslamiyet'in Müslüman Türk kadını üzerinde çok daha fazla etkin olmasına bağlı olarak köyleri sessiz ve ıssızdır. Buna karşın, *"Besarabya'da hayat ihtirası içinde, kadını hür, çocuğu tahsilli, tek bir dilencisi bulunmayan bir Hristiyan Türk kütlesi vardır... Bu zavallı Hristiyan Türkler, bin seneden beri kimse tarafından benimsenmemiş ve her taraftan bugüne kadar hep darbe yemiş oldukları halde hükümsüz, mektepsiz ve kitapsız ana dillerini sadakatla korumakta (dırlar)"* ve *"ufacık bir alaka biraz telkin on-onbeş çocuğa karşı gösterilen şefkat bunları tutuşturmaya kafı"* gelmiştir. (B.C.A. 030.10.247.668.14: 11).

Mustafa Baydar, büyükelçiliği süresince gerek saray, gerekse hükmet çevrelerinde büyük bir saygınlığa sahip olan Hamdullah Suphi'nin, Romanya'daki Müslüman ve Hristiyan Türk toplumlarına yönelik uygulamalarında her hangi bir zorlukla karşılaşmadığına, hatta bunun tam aksine destek gördüğüne dikkat çekmektedir (1968: 155-6). Bu çerçevede, Hamdullah Suphi de raporunda, kendisine Romen hükümetinin büyük kolaylık ve dostluk gösterdiğinden bir çok yerde bahsetmektedir. Bununla bağlantılı olarak raporunun son kısmında bu noktaya da temas etmekte ve Gagauz toplumu ile ilgili olarak Romen hükümetinin kendisine neden bu derece destek olduğunu izah

etmektedir. Bu izahta, bir yıl önce Türkiye Başbakanının Romanya ziyareti sırasında, büyükelçiliğin başbakanın onuruna verdiği yemekte, Romanya Genel Kurmay Başkanı General Antonesku'nun, Türk Başbakanına yapmış olduğu bir açıklamaya değinmektedir. Kendisinden Gagauzlar hakkında farklı kaynaklardan toplamış olduğu bilgileri aldığını belirttiği General Antonesku, Türk Büyükelçisi sayesinde Gagauzların Bulgar olmadıklarını öğrendiklerini itiraf etmiştir. Ayrıca, Romanya Genel Kurmayı bütün askeri kıtaata, askeri okullara birer tamim mektubu göndererek Gagauzların Türklüklerinin sabit olup Müslüman Türklere olduğu gibi, onlara da dostça muamele edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Benzer bir uygulamayı Eğitim Bakanlığı da gerçekleştirecektir. Romanya'daki bütün eğitim müdürliklerine Gagauzların Türk oldukları ve buna bağlı olarak Gagauz çocuklarının Bulgar okullarına gitmelerine müsaade edilmemesi yönünde bir tamim mektubu gönderilmiştir. Romanya Genel Kurmay Başkanlığı ve Eğitim Bakanlığı'nın bu girişimlerine paralel olarak basın ve mecliste de benzer görüş hakimdir. (B.C.A. 030.10.247.668.14: 12; B.C.A. 030.10. 247.668.11).

Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçisinin Romanya'da yaşayan Hıristiyan Türklerin durumunu düzeltmek için girişimde bulunması, onlarla ilgilenmesi ve Romanya hükümetinin bu konuda kendisine göstermiş olduğu anlayış ve yakınlık sonucunda Gagauz Türkleri arasında Türklük şuuru da önem kazanmaya başlayacaktır. Bu konuda Hamdullah Suphi, tüm bu gelişmeler karşısında Gagauz Türklerinin durumunu izah ederken, köylere kadar *Türk Milleti* fikrinin yavaş yavaş yayılmaya başladığına vurgu yaparak, o gün için Romanya'da var olan Türk nüfusunun yüz elli bin değil, dört yüz bin olduğunun altını çizecektir. Bundan sonra ise rapor, bir önceki raporda var olan umutla sona erecektir: Dört yüz bin kişilik bu Türk kitesinin "*Hıristiyan kısmı ıssız Anadolu'muzun koskoca bir parçasına neşe, hayat, refah ve ümran getirecek bir kıymet ve ehemmiyettir*" derken, Gagauz Türklerinin, Anadolu'ya iskanı konusunu bir kez daha yineleyecek ve bir sonraki eğitim yılında Türk hükümetinden alacağı izin çerçevesinde Gagauz köylerinde ve kasabalarındaki tüm okullarda Türkçe eğitim yapılacağını beyan edecektir.

1934 yılında yazmış olduğu bu rapor ile Türk hükümetinden Gagauz Türkleri için tüm okullarda Türkçe eğitim yapma izni isteyen Hamdullah Suphi, bu amacını gerçekleştirmek için çok beklemeyecektir. Türkçe derslerin ilki, 1935 yılında Komrat, Çadır-Lunga, Kubey, Kongaz, Kavarna ve Gaurşügütçük köylerindeki lise ve ilkokullarda yeni tayin edilen Türk öğretmenlerle başlayacaktır. Yine aynı yıl içinde Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından Romanya'daki Müslüman ve Hıristiyan Türk okulları için iki bin kitap gönderilecektir (B.C.A. 030. 10. 116.810. 11: 2; B.C.A. 030 10.247.668.22).

Onun görev süresi içinde bu altı yerleşim yerine yirmi Gagauz köy ve kasabası daha eklenecektir. Ancak 1939 yılına gelindiğinde oldukça iyi bir seyir takip eden bu gelişmeler yavaş yavaş hız kaybedecektir. II. Dünya Savaşı çıktığında savaş ortamında her ne kadar Türkiye-Romanya ilişkileri normal bir seyir takip etse de, savaş, Gagauz Türkleri için bir dönüm noktası olacaktır. Yaşadıkları yerlerden Besarabya Rusların, Dobruca da Bulgarların eline geçecektir (Guboğlu, 1983: 1064). Bu ortamda ise Hamdullah Suphi'nin Gagauz Türklerini Anadolu'ya iskan etme arzusu bir tarafa bu tarihten sonra Gagauz Türkleri ile Türkiye'nin teması dahi kopma noktasına gelecektir. 6 Aralık 1944 ise tüm bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde kişisel olarak ciddi bir mesai sarf eden Hamdullah Suphi'nin Romanya'dan ayrıldığı tarih olacaktır (B.C.A. 030.11.1.171.35.17.).

Onun Büyükelçiliği sürecinde Türkiye'ye gönderdiği öğrencilerinin hepsi birer meslek sahibi olacak, bazıları evlenip Türkiye'de kalırken, bazıları da savaşın getirdiği her türlü zorluğa rağmen geri dönmeyi tercih edecektir (Baydar 1968: 160; Hablemitoğlu 1999: 26; Acaroğlu 1967: 81).

Bu çalışmada her ne kadar Hariciye Vekaleti resmi belgelerinde Gagauz Türklerinin durumu irdelenmeye çalışılsa da, konu bütünlüğü açısından İstanbul'da eğitim gören Gagauz gençlerinden ve Gagauzların yaşadıkları yerlere öğretmen olarak gidenlerden sadece birer ismi burada zikretmek yerinde olacaktır.

Bir ilk olması açısından bu öğrencilerden Doğan Dan'ın ayrı bir yeri vardır. *Akıncılar Köyü* adlı ilk Gagauz romanının yazarı olan Dan'ın kaleme aldığı bu eseri Hülya Argunşah edebi açıdan değerlendirirken bir fikir ve idealin diğer insanlara aktarılması ihtiyacıyla yazılan bir sanat eseri olma iddiasından çok, şahsi tecrübelerin milli tecrübelerle birleştirildiği tezli bir roman olarak nitelendirmektedir. Romanda nelere değinildiğinden genel hatlarıyla bahsedilecek olursa; Gagauzların Türk, ama dinlerinin Hristiyan olduğu, dinin bir milletin unsurlarının ayrıncı veya birleştirici ögesi olmadığı, Türklerin gerçek vatanının Anadolu olup bir gün Gagauzların oraya göçeceği, Türkiye'ye gidinceye kadar yaşadıkları topraklara sahip çıkmak zorunda oldukları, Mustafa Kemal'in, Gagauzları içinde buldukları durumdan kurtaracak tek lider olduğu, Gagauzların aydınlara ihtiyacı bulunduğu ve bunun temini açısından da İstanbul'un merkez olduğu gibi fikirlerin işlendiği görülmektedir (Argunşah 2001: 144).

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere roman, dönemin genel atmosferini yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Hamdullah Suphi'nin girişimleri ile Türkiye'de eğitim görme imkanına sahip olan bir Gagauz, Türkiye'de Gagauzları gündeme getirmek, Gagauzların Atatürk ve Türkiye'ye bağlılıklarını sağlamak için ilk Gagauz romanını kaleme alırken, Hamdullah

Suphi'nin amaçladığı hedefler çerçevesinde bir hizmette bulunmuştur, denilebilir.

Gagauzların yaşadıkları yerleri birer görev sahası olarak kabul eden öğretmenler için neler söylenebilir? Bu konuda da öncelikle Hamdullah Suphi'nin Ankara'ya hitaben yazdığı 28 ikinci teşrin 1934 tarihli rapora bakıldığında Türkçe eğitime başlanmadan önce bu işle görevlendirilecek öğretmenlerin seçimi ve maaşları ile hükümetin alakadar olup olamayacağını sorduğu görülür. Bu arada 1935 yılında Mecidiye Medresesi öğretmen okuluna dönüştürülmüştür. Aynı yıl içinde Silistre Valisinin, Türklerin durumunu iyileştirmek açısından bazı tedbirler aldığı da anlaşılmaktadır. Bu tedbirler arasında Silistre vilayeti dahilinde Türkçe dersi okutmakla görevli elli iki öğretmenin görev yapmakta olduğu, ancak bu sayının yetersiz kalıp otuz kadro daha temin edildiği anlaşılmaktadır (B.C.A. 030 116.810.11.: 2; B.C.A. 030 10.247.668.6: 2).

Türkiye'den giden öğretmenlerin durumu ile ilgili olarak Necip Hablemitoğlu'nun *Kemal'in Öğretmenleri* başlıklı makalesi incelendiği takdirde, II. Dünya Savaşı'nın başına kadar kendilerine verilen görevi yerine getiren bu öğretmenlerin bir çoğunun savaş başladığında Türkiye'ye döndüğü, bazılarının da görevlerine devam etmeyi tercih ettikleri görülür. Sovyet işgali ile birlikte bölgede kalan öğretmenler ise *Türk Casusu* damgası yiyerek 25 yıl ağır hapis cezasına çarptırılıp Sibiryadaki toplama kamplarına gönderilmişlerdir. Stalin'in ölümünden sonra Kruşçev idaresi tarafından bir af çıkarılmış ve bugün Gagauz Yeri olarak adlandırılan yere sadece bir öğretmen geri dönebilmiştir. Ölene kadar görevli olduğu bu topraklarda yaşayan ve öldükten sonra da bir Ortodoks mezarlığına gömülen bu öğretmenin adı Ali Kantarelli'dir (Hablemitoğlu 1999: 26-27).

Sonuç olarak, 1930'lu yıllar boyunca varlıkları yeni yeni keşfedilen ancak, İkinci Dünya Savaşı ile başlayarak 1990'lı yıllara kadar bağların yeniden koptuğu Gagauz Türkleri için Hamdullah Suphi, bir çok yeniliğin mimarıdır. Gagauzların, Romanya devleti nezdinde resmi olarak Türk kimliği ile tanınmalarını sağlayan, yaşadıkları yerleri birer birer dolaşarak sorunlarını yerinde tespit eden, içinde buldukları zor şartların bertaraf edilmesi için resmi temaslarda bulunan, onlar için okullar açtıran, öğretmen ve kitap temin eden, Türkiye'de eğitim imkanı sunan ve nihayetinde onların Türklük bilincine ulaşmalarında, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1931-1944 yılları arasında Bükreş büyükelçiliğini yapan Türk Ocakları ile özdeşleşmiş bir isim olarak Hamdullah Suphi'nin bu olağanüstü girişimlerinin büyük katkısının bulunduğu açıkça ortadadır. Ayrıca yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı gibi aynı idealler için mücadele eden, en az onun kadar bu işe gönül vererek savaş ortamında dahi görevini terk etmeyen öğretmenlerin de Türk kültürüne büyük bir hiz-

met sunduğu yadsınamaz bir gerçek olarak tarihin sayfalarında yerini almıştır denilebilir.

Açıklamalar

- 1 Hamdullah Suphi 1885 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Köklü bir aileye sahip olan Hamdullah Suphi'nin babası çeşitli bakanlıklarda bulunmuş olan Abdullatif Suphi Paşa, dedesi Tanzimat dönemi vezirlerinden Abdurrahman Sami Paşa, amcası yine Tanzimat döneminin ünlü edebiyatçılarından Sami Paşazade Sezai Bey'dir.1904 yılında Galatasaray Sultanisini bitirdikten sonra Tütün İnhisarı Merkez İdaresi Tercüme Kaleminde memur olarak hayata atılan Hamdullah Suphi, 1908'de öğretmenlik yapmaya başlamıştır. 1912'de kurulan Türk Ocakları ile ismi özdeşleşen Hamdullah Suphi Ocak kapatılana kadar başkan olarak kalmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Saruhan ve Antalya mebusu olan Hamdullah Suphi 23 Nisan 1920 tarihinde Anadolu'da yeni bir başlangıca imza atan Büyük Millet Meclisi'nde de Antalya milletvekili olmuştur. Ünlü bir hatip olan ve Maarif Vekilliğine iki kez atanan Hamdullah Suphi 1931'de Bükreş'e birinci sınıf elçi olarak atanmış, daha sonra Büyükelçiliğe terfi etmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra siyasete devam eden Hamdullah Suphi 1966 yılında hayatını kaybetmiştir.Bkz. Adil Dağistan, "Hamdullah Suphi'nin Romanya Büyükelçiliği ve Gagauz Türkleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c.XVIII, Kasım 2002, sa.54; Fethi Tevetoğlu, *Hamdullah Suphi Tanrıöver*, Ankara, 1986.
- 2 20.04.2006 tarihinde T.C. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne hitaben yazılmış olan Mihail Çakır ve Atatürk'ün yazışmaları ile ilgili inceleme talebine 03.05.2006 tarihinde verilen cevapta Mihail Çakır'ın 1934 yılında yazmış olduğu *Besarabiealâ Gagauzlarân Istorieasâ* adlı kitabının bugün Anıtkabir'de Atatürk'ün özel kitaplığında olduğu belirtilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinden konu ile ilgili fazla bir bilgi edinilemese de, Yaşar Nabi Nayır'ın *Balkanlar ve Türklük* adlı eserinde Mihail Çakır'ın 85 yaşında olmasına rağmen Atatürk hakkında bir kitap yazmak istediğine dair bir bilgiye rastlamak mümkündür. Bkz. Nayır, a.g.e., s.95.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030.10.16.810.11.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030 10.247.668.22.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030.10.246.666.30.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030.10.247.66814.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030.10.247.668.11.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030 10.247. 668.6.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030.01.02.87.62.7.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 030.18.01.02.19.30.8.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Hariciye Vekaleti 03011.1.171.35.17.

Kitap ve Makaleler

- ACAROĞLU, M. Türker (1967), “Tanrıöver ve Gaguzlar”, *Türk Yurdu*, Hamdullah Suphi Tanrıöver Özel Sayısı, Şubat,, c.6, sa.2.
- AĞANOĞLU, Yıldırım (2001), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makus Tarihi, Göç, İstanbul.*
- ANZERLİOĞLU, Yonca (2004), *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara.
- ARGUNŞAH, Hülya (2001), “İlk Gagauz Romanı “Akıncılar Köyü”nde Türkiye ve Atatürk Sevgisi”, *IV. Uluslararası Gagauz Kültürü Sempozyumu*, 17-18 Kasım 1999, yay. hzl. İsmail Bozkurt ve Fedora Arnaut, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi yayını, Gazimagosa.
- BAYDAR, Mustafa (1968), *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, İstanbul.
- CIACHIR, Mihail (1934), *Besarabieala Gagauzların İstorieasa*, Chisinau,.
- GERAY, Cevat (1964), *Türkiye’den ve Türkiye’ye Göçler (1923-1961)*;Ankara,;
- GUBOĞLU, Mihail (1983), “Türk-Romen İlişkileri (1923-1944)”, *Bellekten*, c.XLVII, Ekim, sa.188.
- GÜNGÖR, Harun ve Mustafa Argunşah (1991), *Gagauz Türkleri*, Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı, Ankara.
- HABLEMİTOĞLU, Necip (1999), “Kemal’in Öğretmenleri”, *Yeni Hayat*, Kasım.
- HİONİDİ, Georgiu (1970), *Istoria tis Verias*, c.II, Selanik.
- HORATA, Osman (1997), “Romanya Türkleri”, *Yeni Türkiye*, Temmuz-Ağustos.
- KARPAT, Kemal (2004), *Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, Ankara.
- MANOF, Atanas (2001), *Gagauzlar (Hıristiyan Türkler)*, çev. M.Türker Acaroğlu, TTK, Ankara.
- NAYIR, Yaşar Nabi (1936), *Balkanlar ve Türklük*, Ankara.
- TÜZÜN, Süleyman (1998), *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- URALGIRAY, Yusuf (1981), *Romanya’da Türk İslam Kültürü, Dobruca’nın Dünü, Bugünü, Yarını*, A.Ü. DTCF Doğu Dilleri, C. II, sa. 42’den ayrı basım, Ankara.
- ÜLKÜSAL, Müstecip (1966), *Dobruca ve Türkler*, Ankara.
- WITTEK, Paul (1952), “Yazıcıoğlu Ali on the Christian Turks of the Dobrudja” *BSOAS*, University of London, vol.14, part: 3.

Bucharest Ambassador Hamdullah Suphi and Gagauz Turks

Assist.Prof.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU*

Abstract: After closing of the Turkish Hearths, Hamdullah Suphi was appointed as Bucharest Ambassador in 1931. During his mission, he took a lively interest in Gagauz Turks living in Dobrudja and Basarabya. He contributed to the opening of schools for them as well as providing them with the opportunity to go to Turkey for education. He strived to enable Gagauz Turks to gain Turkic consciousness and to create a bridge between Turks of Turkey and Gagauz Turks in Romania. Beside that, he also attempted to settle Gagauz Turks in Turkey. Although the Second World War hindered his plans, it is historical reality that his activities as the Turkish Ambassador in Bucharest had great importance for Gagauz Turks.

Key Words: Turkish Embassy in Bucharest, Hamdullah Suphi, Gagauz Turks, Christian Turks

*Hacettepe University, Institute of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution / ANKARA
yonca@hacettepe.edu.tr

Посол Бухареста Хамдуллах Супхи и гагаузы

Помощник Доцента Доктор Ёнджа Анзероглу*

Резюме: После закрытия Тюркских Очагов в 1931 году с вступлением Хамдуллаха Супхи на должность в Бухарестское посольство стал проявляться непосредственный интерес к гагаузам, живущим в Добрудже и Бесарабии. Для них были открыты школы и была обеспечена возможность их обучения в Турции. Были приведены все возможности для того, чтобы они достигли тюркского сознания и находились в тесном контакте с турками, и более того были приведены попытки обеспечения того, чтобы они полностью заселились в Анатолии. Однако Даже если 2 Мировая война и стала препятствием на пути к достижению этих целей историческим фактом является то, что для гагаузов эта деятельность была очень важной.

Ключевые слова: Посольство Бухареста, Хамдуллах Супхи, гагаузы, турки -христиане

* Университет Хаджеттепе, Институт Принципов Ататюрка и Истории Революции/ Анкара
yonca@hacettepe.edu.tr

Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)

Yard.Doç. Dr. Ali EROL*

Özet: XIX. yy'ın ikinci yarısında siyasî, sosyal ve kültürel anlamda yeni bir yapılanma içerisine giren Azerbaycan'da, Zerdabî tarafından yayınlanan Ekinçi gazetesi (1875-1877), Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altındaki Türk ve Müslüman toplumlara şuurlandırmayı amaçlayan ilk Türkçe gazete olarak Türk kültür dünyası açısından büyük önem taşır. Sayfalarını sosyal hayattan siyasete, oradan dil ve edebiyata kadar oldukça geniş bir sahaya açan Ekinçi, Azerî toplumunun çağdaş değerlerle buluşabilmesi adına Mirze Feteli Ahundov'un kültür sahasında başlattığı reformları devam ettirmiştir. Gaspıralı İsmail'e ilham kaynağı teşkil edecek dil birliği fikrinin gündeme taşınmasında da büyük payı olan Ekinçi, Usûl-ı Cedid okullarının yaygınlaşması, Türkçe eğitim ve millî müfredatın benimsenmesi gibi önemli konularda bütün Kafkasya'da öncülük görevi üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ekinçi, Hasan Bey Melikzade Zerdabî, Azerbaycan Millî Matbuatı, Azerbaycan Edebiyatı

Giriş

Rus hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının, başta dil tarih ve edebiyat olmak üzere kültürel değerler açısından millî bilince ulaşmaları ve bu uğurda verecekleri mücadelenin başarıya ulaşmasında matbuatın son derece önemli bir rolü olmuştur. Ancak çoğu kişisel gayretlerle olmak üzere, bu konuda rehberlik yaparak millî duyarlılığın geniş kitlelere yayılmasını sağlayan matbuat organlarının verdikleri var olma mücadelesi de, en az ulaşılan hedefler kadar önemlidir.

Söz konusu coğrafyada bu yönde yapılan girişimlere göz gezdirildiğinde, bu süreç içerisinde son derece uzun ve meşakkatli bir güzergâh izlendiği görülür. Bir başka ifade ile, Arat'ın matbuat tarihi adına "Başlangıç Devri" olarak yorumladığı XIX. yüzyılın ilk yarısından, 1904'e kadar sürecek olan dönem, çoğunlukla engellemelerin, yasaklama ve kapatılmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Nüfusunun hemen tamamı Azerî Türkü olan Azerbaycan'da Türkçe'ye izin vermeyen ve 1929'dan itibaren resmî gazete dili olarak Farsça'yı benimseyen Rus Çarı (Muhtaroglu 1993: 165), diğer Türk topluluklarında da

* Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü / İZMİR
alierol12@yahoo.com

millî şuur hissi uyandıracak her türlü faaliyeti yasaklama yoluna gitmiştir. Bu anlamda 1934'te Kazan Üniversitesi Şark Dilleri Bölümü'nden bir öğrenci tarafından başlatılan gazete çıkarma girişimi sonuçsuz kalmış, ardından Petersburg Müftüsü A. Beyazid, K. Nasiri Tang, A. İlyas ve Ş. Ahmer tarafından yapılan bu yöndeki çalışmalar da engellenmiş ve Kazan Türkleri'nin ilk gazetesi sayılan *Kazan Muhbiri* ancak 1905 'te neşre başlayabilmiştir (Arat 1997: 380). Aynı şekilde R.İbrahim tarafından Petersburg'da yayın hayatına başlayan ve Kazak Türkçesi ile yayınlanan ilk gazete unvanına sahip olan *Sirke* ancak 1906'da (Arat 1997: 391), Seyyid Mehdî Kasım tarafından Aşkabad'da neşredilen ilk Türkmen gazetesi *Mecmûa-i Mâverâ-i Bahr-i Hazer* 1908'de yayın hayatına girebilmiştir (Kahraman 2003: 125). Kırım Türkleri'nde ise Gaspıralı İsmail tarafından 1883'te yayımlanmaya başlanan *Tercüman* dışında, gazetecilik daha çok XX. yüzyılın başlarından itibaren yaygınlaşma imkânı bulabilmiştir.

Başlangıç dönemi olarak ifade ettiğimiz bu yıllarda Zeynelabidin Tağıyev önderliğinde Rusya'daki Türkler tarafından çıkarılan ilk Türk gazetesi, *Kaspiy*'dir. Ancak 1870'te başlayarak 1903 ve 1908'de aralıklarla yayını sürdürülen ve bir dönem Ali Merdan Topçubaşı tarafından da yönetilen gazetenin yayın dili Rusça'dır (Arat 1997: 385). Aynı yıl Taşkent valiliğinin emri ile çıkarılan *Türkistan Vilayetining Geziti* ise Türkçe olmakla birlikte, millî kimlikten son derece uzak olup daha çok Rus propagandası yapmakla görevli bir gazetedir (Arat 1997: 389).

Yukarıdaki çizilen genel çerçeveden de anlaşılacağı üzere, o yıllarda başlayan ve doğrudan ya da dolaylı da olsa, millî kültür bilinci içerisinde kendi değerlerini yaşatmayı amaçlayan bu girişimler büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır. Ancak aynı dönem içerisinde Bakü'de yayın hayatına girmeyi başaran *Ekinçi* (1875), sonuç alınabilmiş ilk adım olarak kendinden sonraki gazete çalışmalarına bir nevi öncülük görevi yapmıştır. Hasan Bey Melikzade Zerdabî tarafından uzun süren mücadelelerden sonra yayın hayatına kazandırılacak olan *Ekinçi*, ilk sayısında muhteviyat hakkında bilgi verilirken de vurgulandığı üzere (Zerdabî 22.7.1875: 1,2), daha çok ziraatçinin gazetesi görünümünde altına yayına başlamış olmakla birlikte, bütün Kafkaslardaki Müslüman-Türk toplumlarını bağımsızlık mücadelesine çağıran ilk Türkçe gazete olması bakımından da ayrıca üzerinde durulması gereken bir yayın organıdır. Bu özelliği ile *Ekinçi*'nin üstlendiği misyonu ve onun sahibi Zerdabî'nin fikirlerini, amaçlarını ve bu amaçlarını hangi şartlar altında, ne ölçüde gerçekleştirebildiği konusuna geçmeden önce, Azerbaycan'da Türkçe açısından o yılların matbuat hayatını, sosyal ve siyasî gelişmeler çerçevesi içerisinde ana çizgileri ile de olsa hatırlamak yerinde olacaktır.

Azerbaycan'da İlk Türkçe Gazete Çalışmaları

XIX. yy'da siyâsî, iktisadî ve kültürel anlamda önemli gelişmelere sahne olan Azerbaycan, 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları çerçevesinde parçalanmış, Kuzey bölgesi zaman içerisinde bütünüyle Rusya'nın hegemonyası altına girmiştir. Ancak bu gelişme, sosyal hayattan siyasete, iktisattan kültürel çalışmalara kadar her ne kadar bir bunalım dönemini beraberinde getirmiş olsa da, aynı zamanda, Azerî halkı için hayatı bütünü ile kucaklayan yeniden yapılanma çalışmalarının da tetikleyicisi olmuştur.

Bilindiği üzere Fransız İhtilâli'nin Avrupa üzerindeki tesirleri, Rusya'daki muhalif hareketler ve Tiflis başta olmak üzere birçok merkezde ortaya çıkan örgütlenme çalışmaları, dil, eğitim, hak, hukuk ve adalet gibi konuların tartışma zeminlerine taşınması, belki hepsinden daha önemli olarak, bu çalışmaların geniş kitlelere ulaştırılmasında hayati rolü olan matbuat organlarının tesisi, Azerbaycan'da 1990'lara kadar sürecek olan bağımsızlık mücadelesinin siyâsî ve sosyal sahadaki ana çizgilerini oluşturur.

Azerbaycan matbuat tarihinde gazetecilik hayatı, 1828'de Tiflis'te Rusça olarak çıkarılan *Tiflisskie Vedomosti* ile birlikte başlar. Kısmen Azerbaycan edebiyatı ve sosyal hayata ait konulara da yer verecek olan bu gazete, 1832 yılından itibaren bir yıl kadar *Tiflis Exbarı (Tatar Exbarı)* adı altında Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanmıştır.

Aynı yıllarda yine Azerbaycan matbuatındaki bir diğer Türkçe gazete de, 1845'te yayın hayatına giren *Qafkasın Bu Terefinin Xeberi*'dir. Bu gazete, bir süredir Rusça olarak yayınlanan *Zakavskazskiy Vestnik* gazetesinin Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme edilmiş hâlidir.

Kuzey'den ayrıldıktan sonra kültürel anlamda oldukça farklı bir istikamette gelişme gösterecek olan Güney Azerbaycan'da ise gazetecilik hayatının başlaması daha geç bir tarihe rastlar. Şah hükümeti tarafından 1858'de Farsça yayınlanacak olan *Exbare*, bölgenin ilk gazetesidir ve bu bölgede gazetecilik daha çok 1890'lı yıllardan itibaren canlanmaya başlamıştır (Rüstemova vd 1993: 4).

Gerek *Tiflis Exbarı*, gerek *Qafkasın Bu Terefinin Xeberi* ve gerekse *Exbare*, muhteva ve form açılarından daha çok, hükümetin aldığı kararlar ve atamalarla ilgili olup, resmî bir bülten niteliği taşıyan gazetelerdir. Ancak, özellikle ilk iki gazete, dil açısından Azerbaycan'da millî basının oluşturulmasında ön çalışmalar olarak önemli bir yere sahiptir (Zeynalov 1973: 7-1).

Azerbaycan'da millî değerlerin ve ana dilin esas alınacağı millî bir matbaa oluşturma gayretleri içerisinde, yüzyılın ilk yarısından itibaren Mirza Feteli Ahundov'un dikkate değer çalışmaları olsa da, bu anlamda ilk esaslı adım Hasanbey Melikzade Zerdabî tarafından atılmıştır. Zerdabî'nin 1875 yılında

yayın hayatına kazandırdığı *Ekinçi*, günümüzde de Azerbaycan millî matbuat tarihinin öncüsü kabul edilmektedir.

Swietochowski, 1870'lerde yayın hayatına giren *Ekinçi*'nin zor bir dönem yaşadığını, daha çok köylülere, okuma yazma bilmeyenlere hitap ettiği için amacı doğrultusunda pek başarılı olamadığını ifade etmekte, Ahundov'un da, kâfir girişimleri olarak nitelendirilen tiyatro çalışmaları ile ilgili olarak aynı akıbete uğradığını, bu konuda XX. yy'ın başlarına kadar istenilen seviyeye gelinemediğini belirtmektedir (Swietochowski 2003: 177). Şüphesiz ki daha geniş kitlelere ulaşım ve mevcut tepkiler açısından yerinde olan bu tespit, Ahundov ve Zerdabî'nin kültürel çalışmalardaki reformlarının etkileri konusundaki mevcut değerlendirmelerin mübalağa olduğu anlamına gelmemelidir. Zira sonraki yıllarda Azerbaycan Edebiyatı Ahundov'un kurduğu esaslar üzerinde gelişeceği gibi, *Ekinçi'den sonra* Türkçe yayın ve millî matbuat adına daha aktif çalışmalar başlayacaktır.

Ekinçi'nin 3 yıl kadar sürecek olan oldukça meşakkatli yayın hayatından sonra Azerbaycan'da *Ziya* (1879), *Ziya-yı Kafkasiyye* (1880), *Keşkül* (1883) gibi periyodikler yayın hayatına girer. Ancak Çar hükümetinin baskıları nedeniyle bu yayınlar da kısa sürede kapanır. Uzun süren bir suskunluk döneminin ardından, Mehmet Ağa Şahtanlı, Tifliste *Şark-i Rus* (1903) gazetesini çıkarır. Sütunlarında sosyal siyasî ve ilmî konulara yer veren bu gazete, Celil Memmedkuluzade, Mirza Elekber Sabir, Abbas Sehhet, Ömer Faik Numanzade, Hüseyin Cavid, Memmed Seid Ordubadi, Elikulu Gemküsar, Eli Nazmi gibi geniş yazar kadrosu ile, 1903-1905 yılları arasında hürriyet, halkçılık, millî kültür gibi kavramların gündeme taşınması ve yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Bu dönemi kapsayan 25 yıllık süre içerisinde söz konusu gazete ve dergiler dışında Türkçe yayın izni alabilen başka bir yayın organı olmamıştır (Zeynalov 1979: 202).

Azerbaycan'da, birçok sahada olduğu gibi, matbuat sahasında da asıl çıkışın yaşandığı dönem, 1905 manifestosunun ilânı ile başlayan ikinci dönemdir.¹ Kültürel anlamda bağımsızlık arayışları adına yeni bir merhale olarak kabul edilen bu yıllarda, matbuat çalışmaları çerçevesinde, Tiflis, Gence, Şuşa, Nahçıvan gibi şehirlerde birbiri ardınca basımevleri kurulmuş, *İrşad* (1905-1908), *Tekâmül* (1906-1907), *Molla Nasreddin* (1906-1921), *Füyuzat* (1906-1907), *Debistan* (1906-1908), *Rehber* (1906-1907), *Hayat* (1907), *İttifak* (1908-1909), *Asar-ı Hakikat* (1911-1912), *Basiret* (1914-1920), *Açık Söz* (1915-1918), *Azerbaycan* (1918-1920), *Mekteb* (1911-1920), *Şelâle* (1913-1914), *Şeypir* (1918-1919) gibi birçok dergi ve gazete yayın hayatındaki yerlerini almışlardır. Bunlar arasında *Hayat*, *Yeni Füyuzat*, *Şelâle*, *Açık Söz*, *Birlik* gibi yayınlar, daha çok millî tavrı ile dikkatleri çekmişken, *Babınskie Raboçi*, *Ahbar*, *Hakk*, *Zahmet*, *Kommünist*, *Zahmet Sadası*, *Azerbaycan Gençleri*,

Edebiyyat ve İncesenet, Azerbaycan Fukarası, Genç İşçi gibi yayınlar, rejimin propagandası yanında, kültürel çalışmalara da yer vermişlerdir. Yüzyılın ilk çeyreğinde birçok mizah dergisine öncülük eden Azerbaycan'ın ilk satirik dergisi *Molla Nasreddin* de yine aynı dönem içerisinde yayın hayatına katılmıştır. Arat'ın matbuat adına millî içtimai devir olarak adlandırdığı 1904-1917 yılları arasında özellikle Hürriyet Manifestosu'nun sağladığı serbestiyet içerisinde yayın hayatında büyük bir canlılık yaşanmış, ancak 1917 Bolşevik ihtilâlinde sonra gazeteler üzerinde katı bir sansür politikası uygulanmaya başlanmıştır (Arat 1997: 380). Azerbaycan'da 1920'lerden 1970'lere kadar, Sovyet idaresi altında şekillenen kültürel gelişmelere paralel bir şekilde varlığını sürdüren matbuat, günümüzde de *Azerbaycan, Halk Gazetesi, Respublika, Babinskiye Raboçi, Müsavat, Azadlık, Halk Cephesi, Hürriyyet* gibi yayın organları ile Azerbaycan matbuat hayatına yön vermektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, başlangıçtan günümüze, sosyal ve siyasî şartlara bağlı olarak oldukça farklı yönlendirmelere maruz kalan Azerbaycan kültür hayatında, "millî matbuat" kavramı çerçevesinde ilk dikkatleri çeken yayın organı *Ekinçi*, yayımcı ise onun yaratıcısı Hasan Bey Melikzade Zerdabî olmuştur.

Rehberliği ile Hasan Zerdabî ve Ekinçi

Göyçay'ın, Zerdab köyünde doğan Hasan Bey Melikzade Zerdabî (1837-1909), 1852'de önce Şamahı'da Rusça eğitim veren şehir mektebini, ardından Tiflis Gimnaziyası'nı (Tiflis Lisesi) bitirmiş, yüksek öğrenimini 1861'de Moskova Üniversitesi Fizika-Riyaziyyat (Fizik-Matematik) bölümünde tamamlamıştır. Buradaki öğrenimi sırasında, yönetim karşıtı aydınlarla tanışma imkânı bulmuş ve ülkedeki siyasî gelişmeleri yakından takip ederek ileride uygulamaya koyacağı idealleri konusunda ilk birikimlerini oluşturmaya başlamıştır. Üniversiteden mezun olup Tiflis'e döndüğünde "Mejevoya Palata (Sınır Komisyonu)" da çalışacak olan Zerdabî, ardından bir süre Kuba mahkemesinde kâtiplik yapmıştır. Ancak bazı haksız uygulamalara karşı çıktığı için her iki işten de el çekirilmiş, bunun üzerine 1869'da Bakü'ye giderek Rus Lisesi'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır (Akpınar 1994: 431).

Bu yıllardan itibaren bilimsel çalışmalarına başlayacak olan yazar, 1907'ye kadar *Şark-i Rus, Hayat, Debistan, Mekteb, Füyuzat* gibi dergi ve gazetelerde ana dili, halk dili, edebî dil, eğitim, demokrasi, hürriyet, kadın hukuku gibi konularda yazılar kaleme almıştır. Zerdabî'nin yazıları ile ilgili olarak bir değerlendirme yapan Baykara (1975: 66), yazarın 1875-1907 yılları arasında kaleme aldığı yazılarının büyük çoğunluğunda Rus idarecilerinin Kafkas halkına yaptığı zulmü anlattığını, Kafkas halkı üzerine kâbus gibi çökmüş olan dinî fanatizmi yazdığını, sosyal hayata dair yapılan yanlışları çözüm önerileri ile birlikte dile getirdiğini ifade eder. Çalışmalarında sosyal ve kültürel konu-

lara ilaveten biyolojiden, jeolojiye, anatomiye kadar birçok sahada da fikirler ortaya koyan Zerdabî 'nin en önemli çalışması ve eseri ise *Ekinçi'dir*.

1875-1877 yılları arasında Arap harfleri ile² toplam 56 sayı olarak (1875'te 12 sayı, 1876'da 24 ve 1877'de 20 sayı) yayınlanan *Ekinçi*, ziraî haberlerden edebî çalışmalara, yeni bilimsel çalışmalardan sosyal hayata ve güncel konulara kadar çok geniş bir muhtevaya sahiptir. Gazete 1875'in Temmuzunda yayınlanan ilk sayısından itibaren:

1. Dahiliye,
2. Tarım ve Ziraat Haberleri,
3. İlim Haberleri,
4. Yeni Haberler

olmak üzere 4 ana başlık halinde düzenlenmiş, 7. sayıdan itibaren bu başlıklara "Mektubat" bölümü ilave edilmiştir.

Ekinçi'nin yazar kadrosunu ise Necefbey Vezirov, Mirze Feteli Ahundov, Seyyid Azim Şirvanî gibi reformist şahsiyetler yanında, Azerbaycan'ın ilk maarifçileri olarak nitelendirebileceğimiz ve Rusya'daki eğitimleri sırasında *Polyarniya Zvezda*, *Kolokol*, *Souremennik* gibi demokratik yayınlarla kendilerini yetiştirmiş olan isimler oluşturmuştur (Zeynalov 1973: 29). Daha çok Rus okullarında okuyarak Rus dili sayesinde Batı'daki gelişmeleri de takip edebilmiş olan bu isimler, Fransız İhtilâli'nden sonra bütün Avrupa'yı etkisi altına alan yeni fikirleri yakından tanıyarak modern anlayışa dayalı sosyal bir düzen fikri çerçevesinde hareket etmiş şahsiyetlerdir. Amaçları, yıllardır din istismarcılarının sebep olduğu içtimâî çarpıklıkları ortadan kaldırmak, yerine, modern anlayışa dayalı sosyal bir düzen kurmak olmuştur. Bu nedenle bu isimler, öncelikle eğitim alanında birtakım düzenlemelere gidilerek yeni metodların kullanılmasını, dil, alfabe, sosyal adalet, kadın hürriyeti gibi problemlerin çözüme kavuşturulmasını hedeflemişlerdir.

Yeniden yapılanma çalışmaları açısından bir arayış içerisinde olan Azerî aydınlar arasında kültürel işbirliği sağlayan *Ekinçi*, sosyal siyasî ve dinî konularda Türk ve Müslüman halkı şuurlandırmayı başlıca gaye edinerek gazete ve gazetecinin toplumsal açıdan oynadığı rolü vurgulamış, cemiyet, edebiyat ve siyaset kavramlarının birbirleri üzerindeki etkisini dolaylı yollardan da olsa bir bütün halinde ele almaya çalışmıştır. Bir başka ifade ile *Ekinçi*, ziraî ve iktisadî hayata dair güncel konulara yer vermiş olmakla birlikte, kültürel ve siyasî konulara açılması ile de gazeteciliğe çok yönlü bir yayın politikası anlayışı getirmiştir. Nitekim Arat (1997: 385) *Ekinçi'nin* bu yöndeki adımlarını "...içtimâî, iktisadî ve bilhassa millî-medenî meselelerde rehberlik etmiştir." sözleri ile vurgulamaktadır.

Bu çalışmamızda *Ekinçi*'nin kültür ve fikir planında başta Azerbaycan ve Kafkasya olmak üzere aynı coğrafyada yer alan Türk toplulukları adına yaptığı katkıları ele almak istiyoruz. Bu nedenle *Ekinçi*'nin bu yönündeki fonksiyonunu, iki alt başlık halinde incelemeyi uygun buluyoruz

Kültürel Yönü ile Ekinçi: XIX.yy'ın ikinci yarısından itibaren Rus Çarlık rejiminin Türk ve Müslüman toplumlar üzerinde tam hâkimiyet sağlayabilmek amacıyla başlattığı okullaşma kampanyası, Azerbaycan'da Abbas-Kulu Ağa Bakıhanlı, Mirza Feteli Ahundov, Mirza Cafer Topçubaşı ve Hasan Bey Melikzade Zerdabî gibi şuur sahibi aydınlar tarafından ihtiyatla karşılanmış, karşı hareket olarak millî eğitim kapsamında çalışmalar başlatılmıştır. İşte en önemli adımın Gaspıralı tarafından Bahçesaray'da atıldığı ve *Maarifçiler*'ce geleceğe taşınarak "*Azerbaycan'ın ilk kez Transkafkasya dışında daha geniş bir Müslüman çevreyi etkinliği içine alan bir sürece dahil olmasını sağlayan*" (Swietochowski 1988: 50) bu gelişmelerin beslendiği kaynaklardan birisi de *Ekinçi* olmuştur.

Cemiyet hayatındaki aksaklıkların, taassubun, istismar edilen dinî değerlerin Azerî halkı üzerindeki tahribatını ortaya koyarak cehalet ile eğitim kavramlarını en uç boyutları ile gazetesine taşıyan Zerdabî, her yönü ile sağduyu sahibi, bilgili bir toplum yaratma ideâli içerisinde, geleceğine güvenle bakan bir toplumun ancak eğitim yolu ile yaratılabileceği düşüncesindedir. Ona göre her anlamda güçlü olmanın, istikrarlı bir sosyal ve siyasî yapılanmanın yegâne yolu eğitimidir (Zerdabî 20.9.1875: 1,2). Bu nedenle konuyu sık sık *Ekinçi*'ye taşıyan Zerdabî, Rusya ile diğer ülkeler arasındaki okur yazar oranları üzerinde istatistikî bilgiler vermiş, bu yöndeki gelişmeleri aktarmış ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanların durumlarını irdelemiş, çağrılarda bulunmuştur:

"Éy müselmanlar, héç mürüvettir mi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ile béle (böyle) élm tehsil étmeye se'y étsinler ki, zindeganlıq (var olma) cenginde düşmene faiq gelsinler, amma bizler Allah'dan buyuruq, aqzıma quyruq déyib duraq? Éy müselmanların millet teessübü çeken kesleri, bir açın gözünüzü, dünyaya tamaşa édin... Xoşa ol keslere ki, kim bilir, kim qazana kim yéye, ebleh (akılsız) olur dünya üçün qam yéye-déyib gelecekdən bixeber olub onun qemini çekmirler." (Zerdabî, 4.11. 1875: 2)

Bu çağrılarının yanında, eğitimin niteliği ile ilgili olarak da görüş bildiren Zerdabî, verilecek eğitimin amaca hizmet edebilmesi için toplumu sadece geriye götürecektir olan eski anlayışın terkedilmesi, çağdaş metodların benimsenmesi gerektiği düşüncesindedir (Zerdabî 11.1.1906: 2). Nitekim onun bu yöndeki gayretleri de kısa sürede ürünlerini vermeye başlamış ve daha önce Bakıhanlı Kutsi, Mirza Şefi Vazeh gibi isimlerin başlattığı benzer çalışmalar, Zerdabî 'nin konuyu etraflı bir şekilde gazetesinde işlemeye başlaması ile

canlılık kazanmıştır. Modern anlayışa uygun bir yaklaşım içerisinde Seyyid Azim Şirvani'nin Şirvan'da, Habib Bey Mahmudbeyli'nin Bakü'de açtıkları Usûl-ı Cedid okullarının sayısı, *Ekinçi*'nin yayın hayatında olduğu yıllarda hızla artmıştır.

Eğitim alanındaki katkıları ile gazetenin en önemli kalemlerinden olan Seyyid Azim Şirvani "*ehl-i İslâm*"ı ihya ettiğine inandığı *Ekinçi*'nin bu anlamdaki fonksiyonunu bir şiirinde şu dizelerle dile getirmektedir:

*Xasse "Tiflissky Véstnik" in xeberi
Yétişir ehl-i aleme semeri.
Bir qezédir ki, sadıqul-exbar,
Müşterisi nücumtek busyar.
Xasse, "Kavkaz" ki, ehl-i Qafqaze,
Her zaman bir xeber vérir taze.
Xasse ol kim "Ekinçi"-yi dana
Ehl-i İslamı éyleyib éhya,
Gah Pétérburgdan olur güya,
Gah olur Hind-i Şerqden péyda.
Gah dünyadan qézét vérir xeberi,
Gah Parisden gelir onun eseri
Keşf édir karxaneden semeri,
Söyleyir her kralden xeberi*

"Şirvanî 1969: 56 (Zeynalov 1973)" den.

Swietochowski (2003: 176), Azerbaycan'ın Rus hâkimiyetine geçmesinden sonra yaşanan en büyük toplumsal ve kültürel değişikliğin, edebî dile yeni fonksiyonlar kazandıran çağdaş iletişimler medyasının özellikle tiyatro ve basındaki yükselişini gösterir ve basının kullanılan dili konuşulan dil haline getirme yönündeki gayretlerine işaret eder. Nitekim sözü edilen yıllar içerisinde bu yöndeki gelişmelerde aktif rol oynayan Zerdabî, hedeflenen eğitim sisteminde amaca ulaşabilmek için en az metod ve müfredat kadar önemli olan bir diğer unsurun da dil olduğunu ısrarla dile getirmiştir. Yıllardır ana dil olarak Türkçe'nin yalnız halk arasında konuşulduğu, Arap dilinin Tanrı dili, Farsça'nın ise zenginlerin ve ticaret âleminin resmî dili olarak rağbet gördüğü, "terekeme dili" ile hiç bir şeyin yazılamayacağına bilhassa devrin münevver zümresinin telâkkisinde bir nevi atasözü haline getirildiği (Caferoğlu 1964: 130) bir ortamda, Zerdabî ana dil meselesini sürekli gündeme taşımış, onun insan hayatındaki rolünü vurgulamıştır:

"Bizim zamanemiz élm zamanıdır ve élm tehsil étmek her tayfaya vacibdir ki, zindeganlıq davasında héç olmasa özünü saxlaya bilsin ve béle élm tehsil étmek ile tereqqi édib ireli géden vaxtda her tayfa ge-

rek iki şeyi berk saxlasın ki, bu şeyler her tayfanın direkleri hesab olunurlar ve onların tayfa olmağına sebebdirlər. Bu şeylerin birisi dil ve birisi din ve mezhebdir. Éle ki, bunların birisi élden getdi, tayfanın beli sinan kimidir. İkisi de gedende tayfa geyri tayfalara qarışır, mirur ile yox olur. Çünkü dil ve mezheb tayfanın ruhu olan kimidir. Neçe ki ruh çıxanda bedenden birce ne's, ye'ni çemdek (ceset) qalır ve bu çemdek mirur ile çürüyüb yox olur, habéle (bunun gibi) dilsiz ve mezhebsiz tayfa da gerek mirur ile yox olsun " (Zerdabî 6.1.1906: 3).

Önce toplumu oluşturan fertlerden başlayarak, bütün bir millet adına, savunulan fikirlerin ve yapılacak tebliğlerin yerine ulaşabilmesinde en hayafî meselelerden biri olarak asla ihmâlê getirilmemesi gereken dil unsuru, Zerdabî'ye göre millî kimliğin yapı taşıni teşkil eder. *Dil Davası* adlı makalesinde bu unsurun millî kimlik adına taşıdığı değeri, Kafkas bölgesinde "Türkleşmiş" ya da "Araplaşmış" gibi ifadelerin "Türk ya da Arap Dili'ni benimsemiş" anlamında kullanıldığını ifade ederek vurgulayacak olan yazar (Zerdabî 13.1.1906: 2), bir başka yazısında resmî dil, eğitim dili ve ana dili gibi ayrımların, yönetenlerin yönetilenler üzerindeki tahakkümüne yol açtığına, millî kimliğin muhafazasında ana dilin bütünleştirici rolüne dikkat çekmiştir (Zerdabî 10.12.1905: 1,2).

Ekinçi'yi yayınlamaya başladığı yıllarda da sık sık dile getirdiği üzere, ana dilde eğitimin dil birliği çalışmalarında da ilk adım olacağını vurgulayan Zerdabî, bu konunun Türk aydınlarının nihaî hedefe ulaşabilmeleri ve Türk toplumları arasındaki birlik ve beraberliği sağlayabilmeleri için göz önünde bulundurmaları gereken en önemli nokta olduğu fikrindedir (Zerdabî 11.1.1906: 2).

Bu düşünceler çerçevesinde *Ekinçi*'nin yayınlanmasından önce de ana dil meselesi üzerine eğilmiş olan Zerdabî, konu ile ilgili olarak Ahundov ile sık sık yazışmış ve Türkçe yayın için 7 yıl boyunca mücadele vermiştir. Zaten ona "*millî matbuatın öncüsü*" payesini kazandıran özellik de bu konudaki gayret ve başarısı olmuştur.

XX. yy'ın başlarında özellikle de 1905 manifestosunun ilân edildiği yıllarda bu yöndeki düşüncelerini daha açık bir şekilde ifade etme imkanı bulacak olan Zerdabî, ana dil meselesini bir taraftan yazıları ile gündemde tutmaya çalışırken, diğer taraftan bu davayı omuzlaması beklenen öğretmenlere seslenerek onlara programlar sunmuş, tavsiyelerde bulunmuştur. Eğitimin sadece derslerle sınırlı kalmaması gerektiğini, düşüncelerin yazıya dökülerek yayınlanmasını, yapılacak çevirilerle hem Türkçe'ye işlerlik kazandırılması, hem de toplumun dış dünya ile buluşturulmasının önemine dikkat çekmiş, (Zerdabî 14.2.1906: 2) eğitim ve dil konusunda yapılan çalışmalara ve okul-

larda okutulacak müfredatın oluşturulması konusunda yapılacak toplantılara bizzat iştirak etmiştir (Şaiç 1978: 358).

Ekinçi'nin edebî sahadaki katkısı ise daha çok M. Feteli Ahundov'un başlatmış olduğu reformların tebliği açısından önem taşımaktadır. Gazete bu yönüyle de, Batı edebiyatı etkisi altında yeni bir merhaleye giren Azerbaycan edebiyatındaki gelişmelerin geniş kitlelere ulaştırılmasını sağlayan ilk yayın organıdır.

Hatırlanacağı üzere XIX. yy'ın ilk çeyreğinden itibaren Azerbaycan'da siyasî gelişmelere bağlı olarak değişim yaşamaya başlayan kültürel faaliyetler, Avrupa'daki fikir hareketlerini yakından takip eden aydınların çalışmaları ile yeni bir çehre kazanmaya başlamıştır. Söz konusu şahsiyetlerin bu sahadaki amacı toplumun ideallerini yansıtacak, gerçekçi yaklaşımlarla halkın kültür seviyesini yükseltecek ve onu çağdaş dünya ile tanıştıracak bir edebiyat kurmaktır. Mirze Cafer Topçubaşı, Mirze Kâzım Bey, Abbas Kuluğa Bakıhanlı Kudsî, dinî taassuba verdiği mücadele ile dikkatleri çeken Mirze Şefi Vazeh, Mahâllî Realizm'in büyük temsilcisi Kasım Bey Zâkir ve Azerbaycan'da modern hikâyeciliğin öncüsü İsmail Bey Kutkaşını bu isimler arasında ilk akla gelenlerdendir.

Ne var ki, XIX. yy'ın ilk yarısında modern bir edebiyat kurma adına önemli adımlar atılmakla birlikte, yapılanlar ferdi gayretler olmaktan öteye geçememiş, Azerî edebiyatı maarifçi-demokratik fikirlerin de tesiriyle ancak 1850'lerden sonra daha organize bir yapılanma içerisinde gelişme imkânı bulabilmiştir. "Hékayet-i Yusuf Şah (Aldanmış Kevakib)" adlı hikâyesi ile Azerî edebiyatının esaslarını belirleyen Mirze Feteli Ahundzade (1812-1878) ise bu hareketin öncülüğünü yapmıştır. Aslen Şekli olup Gence'de Mirze Şefi Vazeh'ten terbiye almış olan Ahundzade, reformist kişiliği ile hayatı boyunca Azerbaycan Türklüğünü kültürel yönden zirveye taşımaya çalışmış, dil ve edebiyat adına yapılan birçok yeniliğe ön ayak olmuş, açtığı yol Usûl-ı Cedid okullarının da büyük desteği ile Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın teşekkülünü sağlamıştır.

Ekinçi'nin edebiyat sahasındaki fonksiyonunu bir cümle ile ifade etmek gerekirse, zannediyoruz onun her yönü ile Ahundov'un felsefesini yaşatmaya çalışan bir yayın organı olduğunu vurgulamak yeterli olacaktır. Zira XX. yüzyılın başlarından itibaren realist bir çizgiye yönelen sosyal bir nitelik kazanacak olan edebiyat, *Ekinçi*'nin yayın hayatına girmesi ile bu konudaki ilk tartışma zeminine kavuşmuş olur:

"Ekinçi qezeti şairleri 'Teqaza-yi zamaneye (zamanın taleplerine) müvafiq eserler yazmağa çağıranda edebiyatı içtimai heyat problemlerine yaxınlaşdırmağı, müasirliyi, nezerde tuturdu. Birce cümlede müasir edebiyatın üç mühüm vazifesine işare vardır: Yazıçı halkın gözçüsüdür.- Ye'ni heqiqi senetkar xalqın irelide géden terbiyeçisidir. Edebiyyat 'teqaza-yi zamaneye müvafiq' olmalıdır. - Ye'ni heyatı éks

etdirmeli, günün ihtiyaçlarına cavab vermeli. Edebiyyat nûmuneleri éle yazılmalıdır ki, o 'xalqın gözünü açsın' cemiyyete xeyir versin." (Talibzade 1981: 81).

Bir gazete olarak edebiyatta modernleşme çalışmalarına tam destek veren *Ekinçi*'nin en önemli meselesi halka ve gerçek hayata yönelişin bir ifadesi olan "Toplum için sanat" ilkesi olmuştur. Yazar kadrosunda yer alan önemli isimlerinden H. B. Vezirov, edebiyat, sanat, pedagoji konularındaki fikirlerinin birçoğunu bu gazete vasıtası ile okuyucularına ulaştırırken, geri kalmışlık ve cehalet, medeniyet, eğitim, pozitif bilimler gibi güncel konular, Esker Ağa Gorani, Ehsenül- Qevaid, Elekber Héyderi, Elizade Şirvani, Memnun Elqedari, Elekber Elçizade gibi yazarlar tarafından mevcut şartlar dahilindeki gerçeklikleri ile irdelenmiştir:

"Ekinçinin müherrirleri deyirdiler ki, şer, edebiyat gerek milleti birleştirmeye bais olsun, xalqı nadanlıqdan danalığa tehrik etmeye sebep olsun şairler gerek zamaneye müvafiq halqın gözünü açmağa sé'y etsinler, yoxsa hedyan danışmaq bir çetin zad deyil ve ondan heç bir şeye nef olmaz şer, edebiyat xalq hayatının güzgülü (aynası), xalq ruhunun tercümanı olmalıdır. Qezet şairleri xalqa olan zümlerden yazmağa çağırırdı." (Cefer 2003b: 118).

Gazetenin bu yöndeki yayın politikasında en etkili isim yine Zerdabî olmuştur. Ahundov'un sanat anlayışını benimseyen Zerdabî, ileriki yıllarda yapacağı bir değerlendirmede, *Ekinçi*'yi çıkardığı dönemde sanatçının toplumu yönlendirme adına oynayacağı rolü sık sık vurguladığını, yapılan çalışmaların Şirvani'nin gayretleri dışında yeterli sayılamayacağını ifade edecek, sanatın ve sanatçının rehberliği konusunda Ermeni halk aşıklarının kapı kapı dolaşarak halkı tarihî, siyasî ve sosyal konularda bilgilendirdiklerini belirterek bu davranışın kendi sanatçılarınca da örnek alınması gerektiğini ifade edecektir (Zerdabî 8.1.1906: 3).

Bu yöndeki yayın politikası ile *Ekinçi*, Türkiye ve İran'la birlikte Orta Asya'ya kadar geniş bir okuyucu kitlesi ile XX. yy'ın matbuat dünyasına damgasını vuran olan *Molla Nesreddin*'e de ilham kaynağı olmuştur (Axundov 1959: 5).

Birkaç cümle ile *Ekinçi*'nin yayın hayatında kaldığı üç yıl boyunca edebî sahada izlemeye çalıştığı ve geleceğe yönelik önemli temeller oluşturduğu başlıca esasları şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Sanat toplum içindir. Sanatçı topluma yön göstermeli, onu bilgilendirmeli ve eğitmelidir.
2. Edebiyatın çağdaş değerleri yakalayabilmesi için, gerek muhteva gerekse form açısından yeniliklere açık olması gerekir.

3. Klâsik dönemini tamamlamakta olan Azerî Edebiyatı'nın temel esasları, Ahundov'un felsefesine uygun olmalıdır.

Fikrî ve Siyasî Yönü ile Ekinçi: Sözlerimize başlarken gazete çıkarma girişimleri ile ilgili olarak “*birçoğu kişisel gayretlerle olmak üzere*” ifadesine yer vermiştik. Bu anlamda Zerdabî 'nin verdiği mücadelenin mahiyetini değerlendirirken, yaşanan imkânsızlıkların unutulmaması gerektiğini belirtmek gerekir. Hüseyinov (1959: 81), Zerdabî'nin hem naşir, hem redaktör, hem de ana malzemeyi tedarik eden bir yazar olarak gazeteyi çıkarabilmek için olağanüstü bir gayret gösterdiğini vurgulamaktadır. Kendisinin de ifade ettiği gibi, amaçları uğrunda aldığı maaşın tamamını gazetenin basım işlerine harcayan Zerdabî, çoğu zaman *Ekinçi*'nin dizgisinden, dağıtım işlerine kadar bizzat çalışmış, ayrıca daha geniş kitlelere ulaşabilmek adına gazeteyi işçi ve köylülere ücretsiz olarak göndermiştir (Zerdabî 21.8.1875: 2).

Ancak hemen ifade edelim ki, *Ekinçi*'nin yayın serüveni içerisinde Zerdabî'nin yaşadığı asıl zorluk bunlar değil, gazetecilik konusunda titiz bir sansür politikası uygulayan yönetimin çıkardığı engellerin aşılması olmuştur. *Ekinçi*'yi yayınlamaya başladığı yıllarda gazetenin muhtevası ile ilgili bilgi verirken: “*Sani, bizim Rusiya devletinin ve qéyr-i devletlerin politika xeberlerinden danışiq olacaqdır, ye'ni padşahların ve onların vüzeralarının aralarında olan danışıqlıqlardan ve devletler arasında olan cenglerden xeber vérecekdir*” (Zerdabî 22.7.1875: 2,3) şeklindeki sözleri ile gazetesinin okuyucularını siyasî gelişmelerden de haberdar edeceğini ima eden Zerdabî 'nin, açıkça belirtmese de, aslında temel amaçlarından birisi halkı muhtemel siyasî tehlikelere karşı şuurlandırmak olmuştur ki asıl mücadele de bu nokta da başlamıştır. Bir başka ifade ile Zerdabî'nin başta dil ve edebiyat olmak üzere, millî unsurlar üzerinde gösterdiği kaygıların temelinde daha çok hür yaşama arzusu vardır ve yazar bağımsızlık olmadan idealize edilen hedeflerin hiçbirine ulaşamayacağı fikrindedir: “*Mirze Feteli kimi Hesén bey Zerdabî de terakki ve tekamülün esas şertini yalnız maariflendirmekde, savadlanmaqda, élmeleri tehsil étmekde görmürdü. Hesén Bey açıq yazır ki, Şerq xalklarının geride qalmasının esas sebebi onların azadlıqdan mexrum olmalarıdır. Meşriq zeminde azadlıq olmadığına göre biz avrupa ehlerinden geride qalmışiq ve ne qeder ki, bele olsa, biz tereqqi etmeyeceyik ve éde bilmerik*” (Cefer 2003a: 189).

Ancak asıl amaç ortada olsa da dönemin şartları gereği bu yöndeki duygu ve düşünceler açıkça dile getirilememiş, dolaylı yollar izlenmiştir. Çarlık rejiminin bu yöndeki tavrı açıktır ve bu yönde herhangi bir yayına izin vermemektedir. Bu yaklaşım Zerdabî'nin başvurularına cevaben yazılan bir yazıda dolaylı bir ifade ile şu sözlerle ortaya konulmuştur: “*Arzu édilir ki, élmi meqaleler yalnız ahalinin meişetinin iqtisadi ve en yaxın mülki meselelerine aid olsun ve debde*

(an'ane) olan siyasi görüşlerle, yaxud müasir heyatın quruluşunu müzakire etmək cehdlerle doldurmasın." (Beydemirova 1963: 108).

Bir nevi tehdit niteliğinde olan bu uyarılar karşısında Zerdabî'nin, dolayısı ile Ekinçi'nin, başta Azerbaycan olmak üzere hemen bütün Kafkaslardaki Türk ve Müslüman toplumlar adına vereceği siyasî mücadele örtülü bir şekilde sürdürülmüştür ki, bu tavır ileriki yıllarda da sıkça başvurulacak bir yöntem olacaktır. Zira gerek çarlık döneminde gerekse Azerbaycan'ın Sovyet hâkimiyeti altına girdiği yıllarda uygulanan sansür nedeni ile, millî kaygılar taşıyan birçok yazar çalışmalarında konu ve üslup açısından temkinli hareket etmek zorunda kalmış, bu nedenle özellikle siyasî konular işlenirken zaman ve mekân açılarından tarihî hâdiseler ya da yabancı ülkeler seçilerek ima yoluna gidilmiştir. Modern Azerbaycan Edebiyatı'nın seçkin örneklerinden olan *Qızlar Bulağı* (Yusuf Vezir Çemenzemini), *Qız Qayası* (Samed Vurgun), *Siyavuş* (Hüseyn Câvid), *Nüşabe* (Abdulla. Şaik), *Nesreddin Şah* (Cefer Cabbarlı) gibi eserler bu anlayışla kaleme alınmış eserler arasındadır.

Aynı taktikle Ekinçi'yi farklı bir görüntü ile yayınlayan Zerdabî'nin gerçek niyeti de, Beydemirova (1963: 111) tarafından şu sözlerle yorumlanmaktadır: "Ona göre de Zerdabî'nin '...gezetinin başlıca mövzusunun ekinçilik ve elmi meseleler teşkil etdiyini' yazmaqda esas meqsedi qezetin başlıca istiqametini ve meqsedini müeyyen etmək deyil, her şeyden evvel, çar sênsura (yayın kurulu) idarelerinin diqqetini qezetin esas istiqametinden yayındırmaq (gizlemek) idi. Bunu é'tiraf éden Zerdabi sonralar yazırdı: 'Qezetin adını Ekinçi qoydum ki, güya mehz ekin ve ziraetden danışacaq'". Zerdabî'nin, Ekinçi ile ulaşmaya çalıştığı asıl hedef konusundaki benzeri bir değerlendirme de XX. yy. Azerbaycan edebiyatının önemli simalarından Abdulla Şaik, tarafından şu sözlerle yapılmaktadır: "(Zerdabî 'nin amacı) ...mö'cuzeler yaratmaqda olan qerb medeniyetinin ışığı ile mühitini sarmış qaranlıqları delmek parçalamak ve xalqı qerb medeni vehşilerinin iqtisadi ve siyasi istismarçılarının ezici ve boğucu pençesinden qurtarmaq idi." (Şaik 1977: 231). Yine ileriki yıllarda, yayıncılığı ile ilgili olarak, bir zamanlar kendi okullarının olmadığını, milletin kendi değerlerinin okutulmasının yasaklandığını, çok zor günler geçirildiğini vurgulayacak olan Zerdabî'nin (6.1.1906: 3) bu yöndeki yakınmaları da Ekinçi'nin yayınlanmasındaki asıl amacı ortaya koyar niteliktedir. İşte bu düşünce ve amaç doğrultusunda, dönemin siyasî gelişmeleri yanında, adaletsiz uygulamalar, uğranılan haksızlıklar, yönetimdeki zaafiyetler ve yeni fikir akımları, hak, adalet, demokrasi gibi kavramlar üstü kapalı bir şekilde değişik vesilelerle Ekinçi'nin sütunlarına yansıtılmıştır. Yine aynı taktikle, bazen İngiliz işgali altında bulunan Hindistan'daki uygulamalar, bazen Güney Azerbaycan'da yönetimin halk üzerindeki baskısı gündeme getirilerek Çar hükümetine göndermeler yapılmıştır:

"Qéyd etməliyik ki, Zerdabî sırf teserrüfat xarakterli meqaleler yazmağın te'sirine qapılıb qalmırdı. O keskin siyasi meseleler de qoyurdu, zamanenin éyiblerini açıb gösterirdi. O be'zen ustalıqla adi bir meqalenin içinde siyasi meselelerden behs édirdi. Meselen o, bir meqalede oxucuya aid bir xeber vérir, gösterir ki, Fransız alimi Paster Barama qurdu beslemeyin yéni qaydasını tapmışdır. Fransa sözü işledilen yérde mö'terize (Parantez) açıb déyirdi ki (İndi Frengistanda padşah yoxdur, dövlət işine mehkeme Yé'ni meclis) mülahizə edir ki, ol mahkemenin calislerini camaat zübde edir. (Zeynalov 1973: 16)

Ancak bu tavır kısa bir süre içerisinde fark edilecek ve Zerdabî, hükümetçe göz hapsine alınacaktır. Gerekçe Ekinçi'nin Osmanlı yanlısı yayın yapıyor olmasıdır (Muhtaroglu 1993: 165). 20. sayıda rahatsızlığından dolayı 1877'de ilk sayının zamanında çıkarılmayacağını belirten yazar, ileriki yıllarda bu tehirin asıl sebebinin kendinden kaynaklanmadığını, üzerindeki baskıları ve aldığı tehditleri ayrıntıları ile anlatacaktır.

Hasan Bey Melikzade Zerdabî'yi verdiği bu mücadeleden dolayı şanlı bir mücahide benzeten Abdulla Şaik, ölümü üzerine kaleme aldığı bir şiirinde onun bu yöndeki misyonunu şu dizeleri ile vurgulamaktadır:

*Alemlere sığmaz vetene étdiğın éhsan.
Ruhun ola şad, éy ata, inamla çalışdın,
Sönmez, böyük ümid ile vicdanla çalışdın.
Var vérmədir beslədiyın dadlı dilekler,
Almış senin etrafını, bax, canlı çiçekler.
Hesret gözünü aç bir an, éy şanlı mücahid!
Minlerce bu mektebli cavanlar buna şahid.
Yordu o zeif cismini zehmet ve meşəqət,
Doğma veteranın qoynuna gir, ol daha rahat.
Gəlmiş hamı qəlbində keder son görüşə, bax!
Mümkünmü seni, éy böyük insan dé, unutmaq!*

(Şaiq 1968: 10)

Sonuç

Çarlık Rusyası'nın hâkimiyeti altında yaşayan Türk topluluklarının kendi dilleri ile kendilerini ifade etme girişimleri olarak XIX. yy'ın ilk yarısından itibaren başlattıkları gazetecilik çalışmaları, büyük ölçüde engellemelerle karşılaşmış, Kazan ve Petersburg gibi merkezî bölgelerde XX. yy'ın başlarına kadar bu yönde yapılan başvurular sonuçsuz kalmış, Azerbaycan'da 1940'larda Mirza Feteli Ahundov'un, ve Mirza Şefi Vazeh'in millî matbaa tesisi çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmış, *Bakinskiy Listok*, *Kaspiy* gibi gazeteler Türkçe ilâve için gerekli

izni alamamışlardır. Tiflis ve Taşkent'te ise daha çok Rusya denetiminde resmî ya da yarı resmî sayılabilecek gazeteler çıkarılabilmıştır

Bu sebeple gazetecilik adına 1904'e kadar sürecek olan bu başlangıç dönemi içerisinde, Hasan Bey Melikzade Zerdabî tarafından 1875 yılında Bakü'de yayın hayatına kazandırılan *Ekinçi*, bu anlamda ilk adım olarak Türk kültür ve fikir tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir.

Daha çok kırsal kesimde yaşayanlara yönelik muhtevası ile köylünün ve çiftçinin gazetesi görünümünde olan *Ekinçi*, Türkçe yayın dili, sosyal ve siyasî hayata yönelik eleştiri ve uyarıları ile de yukarıda sözü edilen girişimlerin ardından gelecek kuşakları harekete geçiren rehber bir yaygın organı olmuştur.

Yazılarında genellikle köylü ve çiftçilere yönelik ziraî meseleleri dile getirmekle birlikte, yöneticilerin yaptığı haksızlıklardan, taasubun sosyal hayatta açtığı yaralara, siyasî yönetim şekillerinden insan hak ve hürriyetlerine, modern eğitim sisteminden ana dilinin, Türkçe konuşup yazmanın taşıdığı hayatî fonksiyonlara ve yeni edebî gelişmelerin esaslarına kadar oldukça geniş bir çerçeve içerisinde sosyal, siyasî ve kültürel meseleleri de irdeleyen Zerdabî, bu yaklaşımı ile bulunduğu coğrafya içerisinde gazeteciliğe yeni bir bakış açısı getirmiştir. *Ekinçi*'nin bünyesinde yer alan ve daha çok Batı'daki yenilikçi gelişmeleri yakından takip edebilmiş, modern anlayışa, modern eğitim sistemine dayalı sosyal bir yapıyı hedefleyen yazar kadrosu da, aynı anlayışla kaleme aldıkları yazıları ile Azerbaycan'da XIX.yy'ın ikinci yarısından itibaren başlayacak olan yeniden yapılanma çalışmalarına ön ayak olmuşlardır.

Bu dönemden itibaren daha organize bir karakter içerisinde kendini göstermeye başlayan söz konusu çalışmalarda, Ahundzade'den sonra ikinci büyük şahsiyet olarak, gazetesi *Ekinçi* ile Azerbaycan millî matbuatının temellerini atmış olan Zerdabî, şüphesiz ki bir ilki başarmış olması bakımından Azerbaycan fikir tarihinde ayrı bir yere sahiptir. Ancak hemen ifade etmek gerekir ki, *Ekinçi*'nin üstlendiği misyon ve belirlediği hedefler açısından elde ettiği başarı, sadece Azerbaycan coğrafyası ile sınırlı kalmamıştır.

Yasakları bir şekilde aşarak bir anlamda aynı uygulamaya maruz kalan diğer topluluklara da örnek olan *Ekinçi*'nin, Gaspıralı İsmail ile birlikte daha geniş bir coğrafyada konuşulup tartışılmaya başlayacak olan dil birliği konusunda ilk adımlara ilham olması kültürel boyutu ile onun en önemli özelliğini teşkil eder. Zira, 1905 Hürriyet Manifestosu'nun sağladığı serbestiyet içerisinde kaleme alacağı bir yazısında: "*Ona göre bizlere vacibdir ki, indi vaxt kéçmemişden ittihad-i lisan dalıncan olub bir ümumi dil bina édib, bu ümumi dilde yazıb oxuyaq ki vaxtile o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun. Bélede Rusiyada olan Türk tayfaları gétdikcen bir-birlerile artıq yavuqlaşib, birləşmekden artıq da güçlenib tereqqi étmeye qadir olurlar ve qardaşlıqları*

dexi möhkem olur." (Zerdabî 11.1.1906: 2) şeklindeki sözleri ile ana dili olan Türkçe'deki ısrarının nihaî anlamda dil birliği kaygısından kaynaklandığını ifade edecek olan Zerdabî, meselesinin sadece Azerbaycan ve Kafkaslarla sınırlı olmadığını da açıkça ortaya koyacaktır. Zerdabî'nin yardımcısı ve eşi Hanife Hanım bu yöndeki gözlemlerini "Qezet bütün Rusiya'da olan Müselmanları harekete getirirdi. O, bir éléktrik cereyanı kimi müselman alemini dolandı. Yatmış Müselman alemini harekete getirmek için héç bir şey-mekteb, téatr-, bu cür te'sir éde bilmezdi" (Beydemirova 1963: 110'dan naklen) sözleri ile aktarmaktadır. Ekinçi'nin gerçek amacına yönelik bir diğer değerlendirme de "kitleleri millî intibaha çağırış" ifadesi ile "Talibzade (1981: 79) ye aittir.

Bu çağrı, Rusya'da yaşayan diğer Türk toplumlarını da harekete geçirmiş ve "Caferoğlu (1964: 13)"nun ifadesi ile kurtuluş için "yegâne çıkar yolun, ana dil Türkçe'nin kabulünde gören" Zerdabî'nin açtığı yol, sonraki yıllarda Türk toplumları arasındaki millî uyanışta dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmiş (Swietochowski 1988: 47), verilen bir dizi mücadeleden sonra başta Tiflis, Gence, Şuşa, Nahçıvan olmak üzere, Kazan, Petersburg, Aşkabad gibi merkezî bölgelerde birbiri ardınca basımevleri kurulmuş ve Bolşevik ihtilâline kadar kadar millî değerlerin nispeten işlenebildiği, yazılıp okunabildiği yeni bir dönem başlamıştır. Böylelikle bu süreçte din, dil, ilim, eğitim ve nihayet çağdaş ve millî değerlerin ana dilde topluma ulaştırılabilmesi açısından gazetenin ve gazeteciliğin oynayacağı rolü teoriden pratiğe taşımış bir şahsiyet olarak Zerdabî, gazetesi Ekinçi ile Türk kültür tarihindeki müstesna yerini almıştır.

Açıklamalar

- 1 Fuat Köprülü, Azerî edebiyatında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan yeniden yapılanma çalışmalarını "Teceddüd Dönemi" olarak adlandırmakta, bu dönemi de kendi içerisinde XIX. yy ortalarından 1905'e kadar Birinci Dönem, 1905'ten 1920'ye İkinci Dönem ve 1920'den sonrasını da Üçüncü Dönem olarak tasnif etmektedir. Bk.: Köprülüzade Mehmed Fuad, "Azerî Edebiyatı'nın Tekâmülü", İslâm Ansiklopedisi, c.II, MEB., İstanbul 1961
- 2 Arap alfabesi ile yayınlanan "Ekinçi" ve "Hayat" gazeteleri ile, Kiril alfabesi ile yayınlanmış olan Azerbaycan kaynaklarından yapılan alıntılar, Azerbaycan Türkçe-si esas alınarak Lâtin alfabesine aktarılmıştır.

Kaynakça

- AXUNDOV, Nazım (1959), *Molla Nesreddin Jurnalının Neşri Tarihi*, Azereşr, Bakı.
- AKPINAR, Yavuz (1994), *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1997), "Matbuat", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB., c.7, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- BAYKARA, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul.
- BEYDEMİROVA, B.S. (1963), "Ekinçi Qezetinin Méydana Gelmesi ve Onun Azerbaycan İctimai-İktisadi Fikir Tarihinde Roluna Dair", *Azerbaycan CCP Élmmler Akadémiyasının Xeberleri*, İctimai Élmmler Sériyyası, No: 5, Bakı
- CAFEROĞLU, Ahmet (1964), "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", *Türk Kültürü*, S.18, TKAE, Ankara- Nisan 1964.
- CEFER, Memmed (2003a), *Seçilmiş Eserleri I(a)*, Çınar-Çap Neşr., Bakı.
- _____ (2003b), *Seçilmiş Eserleri III(b)*, Çınar-Çap Neşr., Bakı.
- HÜSEYNOV, Sadıq (1959), "Ekinçi Qezetinin İzahlı Bibliyografyası", *Azerbaycan CCP Élmmler Akadémiyasının Xeberleri*, İctimai Élmmler Sériyyası, No: 6, Bakı.
- KAHRAMAN, Âlim (2003), "Matbuat", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, c.28, Ankara 2003.
- KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad (1961), "Azerî Edebiyatı'nın Tekâmülü", *İslâm Ansiklopedisi*, c.II, MEB., İstanbul .
- MUHTAROĞLU, Vilayet (1993), "Azerbaycan Türk Edebiyatına Genel Bakış", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 1-Azerbaycan Türk Edebiyatı*, KB, Ankara.
- RÜSTEMOVA, Solmaz-Tohidi (1993), *Azerbaycan Dövr-i Metbuatı*, Azerbaycan Respublikası Elmler Akademiyası, Bakı.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev.: Nuray Mert), İstanbul.
- _____ (2003), "1920 Öncesinde Rus Azerbaycanı'nda Millî Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası" (Çev.: Saadettin Gömeç), *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.34, Ankara .
- ŞİRVANÎ, Seyyid Ezim (1969), *Eserleri II*, Bakı.
- TALIBZADE, Abdulla Şaiq (1968), "Böyük Xadim"Eserleri II (Haz.: Kemal Talibzade), Azer Neşr., Bakı.
- _____ (1977), "1905-ci İl İnqilabından Sonra Yétişmiş Edebiyyatımıza Sethi Bir Nezer" Eserleri IV (Haz: Kamal Talibzade), Azer Neşr., Bakı.
- _____ (1978), "Menim Heyatım", Eserleri V, Yazıçı Neşr- Bakı.
- TALIBZADE, Kamal (1981), *Azerbaycan Edebi Tenqidinin Tarixi*, (1800-1920-ci İller), Maarif Neşr., Bakı.

ZERDABÎ, Hesên (22.7.1875), "Daxiliyye", Ekinçi, Bakı.

_____ (21.8. 1875), "Daxiliyye", Ekinçi, Bakı.

_____ (20.9.1875), "Daxiliyye", Ekinçi, Bakı.

_____ (4.11. 1875), "Daxiliyye" Ekinçi, Bakı.

_____ (10. 12.1905), "Kend Mirzelerinden Xilas Olmalıyıq", Heyat Qezeti, No: 116, Bakı.

_____ (6.1.1906), "Dil ve Din", Heyat Qezeti, No 5, Bakı.

_____ (8.1.1906), "Bizim Neğmelerimiz, ", Heyat Qezeti, No 6, Bakı.

_____ (11.1.1906), "İttihadı-ı Lisan", Heyat Qezeti, No 9, Bakı.

_____ (13.1.1906), "Dil Davası", Heyat Qezeti, No 12, Bakı.

_____ (14 2. 1906), "Açıq Mektub", Heyat Qezeti, No 35, Bakı.

ZEYNALOV, Ağarefi (1979), "Keçen Esrin 90. İllerinde Azərbaycan Dövr-i Matbuatı Uğruna Mübarize" *XX. Esr Azərbaycan Edebiyatı Meseleleri*, Elm Neşr, Bakı.

ZEYNALOV, N (1973), *Azərbaycan Metbuatı Tarihi*, ADÜ Neşriyyatı, Bakı.

Ekinçi and Its Role in The Turkish Culture and Ideas (1875-1877)

Assist.Prof.Dr. Ali EROL*

Abstract: The second half of the XIX. Century marked the reformation of political, social and cultural structures in Azerbaijan. Ekinçi journal (1875-1877) published by Zerdabî was particularly important in that regard as it was the first Turkish journal intended to awaken Turkish Muslim society who were under the Imperial Russian rule.

Ekinçi journal covered a wide range of topics related to social life, politics, language and literature. By following the route of Mirze Feteli Ahundov who pioneered the cultural reforms to modernize the Azerbaijani society, Ekinçi deserves the credit for distributing Usul-ı Cedid schools all over the country, adopting national curriculum and Turkish education; and for bringing forward the idea of the unity of literature which would also inspire Gaspıralı İsmail.

Key Words: Ekinçi, Hasan Bey Melikzade Zerdabî, Azerbaijani National Publications, Azerbaijani literature

*Ege University, Institute of Turkish World Researches / İZMİR
alierol12@yahoo.com

Экинчи (1875-1877) в тюркской культуре и мире воображения

Помощник доцента Доктор Али Эрол*

Резюме: Газета Экинчи(1875-1877), издаваемая Зердаби во второй половине 19го века в Азербайджане, который вошел в период нового строительства культурного, социального и политического, играла важную роль с точки зрения Тюркского культурного мира как первая тюркская газета, нацеленная на повышение сознания мусульманского и Тюркского общества, находящегося под господством Царской России.

Экинчи, открывшая свои страницы для довольно широкой арены от социальной жизни к политике и следом к языку и литературе, продолжила реформы, начатые на культурной арене Мирзы Фетели Ахундова для возможности встречи азербайджанского общества с современными ценностями.

Также Экинчи, играющая немаловажную роль в актуализации идеи единства языка, которое служило источником вдохновения для Гаспирали Исмаиля, взяла на себя первоочередную миссию на всём Кавказе в таких важных вопросах как освоение национальной тонкости и турецкого образования и распространение школ Усиль-и Джедид.

Ключевые слова: Экинчи, Хасан Бей Меликзаде Зердаби, Национальная пресса Азербайджана, Азербайджанская Литература.

* Эгейский Университет, Институт Исследования Тюркоязычного Мира/ Измир
alierol12@yahoo.com

TKY’de Karar Almaya Katılımın ve Örgütsel Bağlılığın Kişisel Performansa Etkisi

Yard.Doç.Dr. Hakan KİTAPCI*

Özet: Bu çalışmanın temel amacı, örgütsel bağlılık ve karar almaya katılımın kişisel performansa olan etkisinin incelenmesidir. Toplam kalite yönetimi içinde karar almaya katılım ve bağlılık önemli unsurlardır. Müşteri odaklı bir yaklaşım olan TKY’de karar almaya katılım ve bağlılığın kişisel performansı etkilemesi beklenebilir. Çalışma 54 işletmenin orta ve üst düzey yöneticilerinden toplanan 62 adet anketle gerçekleştirilmiştir. Hipotezlerin test edilmesi için SPSS programıyla regresyon analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre yöneticilerin karar almaya katılımı normatif bağlılığı etkilemektedir. Diğer taraftan yine yöneticilerin normatif bağlılığı ve karar almaya katılımı kişisel performansı etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Karar almaya katılım, örgütsel bağlılık, kişisel performans

1. Giriş

Toplam kalite yönetim anlayışının temelleri, 1950’lerde kalite konusunun önde gelen gurularından birisi olan Deming’le Japonya’da atılmıştır. Özellikle 1980’lerde ABD’de giderek yaygın bir hale gelmiş, daha sonraları Avrupa ve diğer ülkelerde de uygulanmaya başlamıştır. TKY’nin temel amacı; müşterilerin ve toplumun beklentilerini tam olarak karşılamaktır. Tüm çalışanların sürekli iyileştirme çalışmalarına katılımıyla, işletmede önemli ölçüde verimlilik sağlanır. TKY’nin dört temel ilkesi vardır. Bunlar; sürekli iyileştirme, süreç yönetimi, müşteri odaklılık ve takım çalışmasıdır. İşletmenin tüm çalışanları, bu ilkelerin başarılmasında anahtar rol oynamaktadır. Örgütsel bağlılık, çalışanların davranışlarını etkileyen önemli bir kavramdır. Örgütsel bağlılığın iş performansı, işten ayrılma niyeti, katılım, işe geç kalma gibi önemli örgütsel davranış unsurlarını etkilediği yapılan araştırmalarla gösterilmiştir (Darwish A.Yousef, 1999; Abubakr M.T Suliman, 2001). Çalışmada, örgütsel bağlılığın kişisel performansa olan etkisi incelenecektir.

ISO 1994 standardının 2000 revizyonu ile birlikte ISO kalite standartları, Toplam Kalite Yönetimi anlayışını içine almıştır. ISO standartlarının işlet-

*GYTE İşletme Fakültesi / Gebze / İZMİT
kitapci@gyte.edu.tr

meye adapte edilmesiyle birlikte, süreçler, prosedürler ve kalite yönetim sistemi etkili bir biçimde kontrol edilebilir. Günümüzde bir çok işletme için ISO belgelendirmesini almak hayati bir hale gelmiştir. Gerek kamuda, gerekse özel sektörde ISO belgesi giderek artan bir şekilde aranır hale gelmiştir. Gerek ISO standartları gerekse TKY kalite odaklıdır. Ancak ISO standartları TKY’de önemli olan karar almaya katılım ve sürekli iyileştirme ilkelerini kapsamamaktadır.

Gebze ve civarında yer alan kalite belgeli işletmelerde çalışan orta düzey yöneticiler üzerinde yapılan bu araştırmada, karar almaya katılım ve örgütsel bağlılık konularında geniş kapsamlı tanımlamalara yer verilmekte, karar almaya katılım ve örgütsel bağlılık ile kişisel performans ilişkisi araştırılmakta ve incelenmektedir. İstatistiksel değerlendirmeler sonucunda literatür açısından önemli bulgular elde edilmiş ve değişkenler arası ilişkiler ortaya çıkarılmıştır.

2. Karar Almaya Katılım

Örgütler, çalışanlarının kararlara katılımlarını sağlamak için onları cesaretlendirmeli, ortam hazırlamalı ve ödüllendirmelidir. Katılım için bir altyapı oluşturmalıdır. Aksi takdirde TKY’nin işletmede benimsenmesinde son derece önemli rol oynayan katılım fonksiyonu giderek zayıflayacak ve işgücünün tatminsizliğine yol açacaktır (Chevalier, 1991).

Çalışanların katılımının, bireylere ya da gruba verilen ödülün düzeyine bağlı olduğu söylenebilir (Bowen ve Lawler, 1992). Kalite yönetimini benimsemiş bir çok işletmede, çalışanların, yaptıkları işi sahiplenmesi ve kalite iyileştirme faaliyetlerinin sayısının artırılması için ödüllendirme sistemleri uygulanmaktadır.

Çalışanların katılımıyla ilgili yapılan çalışmalarda, çalışanların kararlara katılımı ile çalışanların, kaliteye olan bağlılıkları arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur (Oliver, 1988). Örgütler, çalışanlarının kararlara katılımını sağlayacak uygun bir altyapı hazırlamadıkları sürece, zamanla işlemede kalitenin yayılımı yavaşlayacak, işgücü tatminsiz hale gelecektir. Örgütte, uygun bir değerlendirme ve ödül sistemi içerisinde kalite iyileştirme takımlarının ve kalite çemberlerinin kullanılması, kalite yönetim sistemini önemli ölçüde etkilemektedir (Krantz, 1989).

Bu nedenle çalışanların karar almaya katılımı, TKY’nin temel ilkelerinden birisidir ve TKY’nin başarılı bir biçimde uygulanmasında anahtar bir rol oynar (Deming, 1986; Stone ve Eddy, 1996). Her ne kadar, TKY’de kararlara katılımın çalışanları motive edici bir unsur olduğuna dair bazı çalışmalar yapılmış olsa da (Kowalski ve Walley, 1993), TKY ve kararlara katılımın birlikte düşünülmesine kuşkuyla yaklaşan yazarlar da vardır (Randeniya et al., 1995; Watson ve Korukonda, 1995; Wilkinson ve Willmott, 1996). Eğer, çalışanlar yaptıkları işle ilgili olarak kararlara katılımında cesaretlendirilirse,

bunu iyileştirme faaliyetlerine yansıtacaklardır. Çünkü yaptıkları işle ilgili olarak sürecin içinde bilginin akış yönünün, hangi faaliyetlerin kritik faaliyetler olduğunun, muhtemel gecikme ve hata noktalarının farkında olacaklardır. Dolayısıyla herhangi bir iyileştirme faaliyeti yapılması durumunda kararlara katılım, bu faaliyeti etkili hale getirecektir.

Bu açıklamalar ışığında, karar almaya katılımın devam bağlılığını (Hipotez 1), normatif bağlılığı (Hipotez 2) ve çalışanın kişisel performansını olumlu olarak etkilemesi beklenebilir (Hipotez 3).

3. Örgütsel Bağlılık

Örgütsel bağlılık, bireyin, örgütün hedeflerine ve değerlerine inancı, örgütün amaçlarını başarabilmesi için çaba sarf etmeye olan istekliliği, örgüt üyesi olarak kalmaya karşı duyduğu arzu olarak tanımlanmaktadır (Hunt ve Morgan, 1994). Araştırmacılar geleneksel olarak örgütsel bağlılığı tutumsal ve davranışsal olarak bir birinden farklı ama birbiriyle ilişkili iki boyuttan olduğunu düşünür (Iverson ve Buttigieg, 1999). Tutumsal bağlılık çalışanların örgütleriyle olan ilişkilerine odaklanmaktadır. Davranışsal bağlılık ise bireylerin belirli bir örgütte çok uzun vadede kalmaları sorunu ve bu sorunla nasıl başa çıktıklarıyla ilgilidir. Allen ve Meyer (1990) bu iki boyutlu yaklaşımı normatif bağlılık bileşeni ile üç boyutlu kavram haline getirmiştir.

Meyer ve Allen (1991)'in modelinde duygusal bağlılık, çalışanın örgüte olan duygusal bağlılığını, kendisini örgüt içinde tanımlayabilirliğini ve örgüte katılımını temsil etmektedir. Devam bağlılığı, çalışanın, örgütten ayrılmanın kendisine nelere mal olacağını bilincinde olmasını ifade eder. Örgüte bağlılığı devama dayalı olan bireyler, ihtiyaç duydukları için örgütte kalmaya sürdürürler. Normatif bağlılık ise, çalışanların örgütte kalmada ahlâki sorumluluk hissetmesi ile ilgilidir (Meyer ve Allen, 1991). *Duygusal bağlılık*: Duygusal bağlılık, doğru sebeplerden dolayı arzulan sonuçları sağlayan bağlılık biçimi olarak kabul edilmektedir (Mathieu ve Zajac, 1990). Çalışanların duygusal yönelimlerini kontrol etmek zor olduğundan, çalışanların örgüte duygusal olarak bağlanması doğru ve uygun insan kaynakları faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine bağlıdır (Guest, 1992). Duygusal bağlılık, genel anlamda, bireyin amaçları ve örgüt arasındaki uyumu temsil eder. Bu sayede birey, örgütün genel amaçları için çaba sarf eder ve kendini örgüt üyesi olarak tanımlayabilir (Camp, 1992). *Devam bağlılığı*: Yüksek düzeyde devam bağlılığına sahip kişiler örgütte kalmayı sürdürürler. Çünkü buna gereksinim olduğunu düşünürler. Devam bağlılığı, örgütten ayrılma maliyetlerini artıran herhangi bir olay veya faaliyet sonucu gerçekleşebilir. Meyer ve Allen (1991) bu faaliyetleri, yatırımlar ve alternatifler olarak iki değişkenle ele almışlardır. Devam bağlılığının ortaya çıkışı ile ilişkili düşünceler, duygusal bağlılığın gelişimiyle ilişkili olanlardan farklıdır. Çalışanın örgüte özel bazı becerilerinin

geliştirilmesi için zaman ayırmak, yapılan yatırıma örnek olabilir. Örgütten ayrılmak da, çalışanın kaybettiği veya harcadığı zamandan, paradan veya çabadan vazgeçmesi anlamına gelebilir. Pek çok iş alternatifine sahip olduğunu düşünen çalışanlar, az alternatifine sahip olduğunu düşünen çalışanlardan daha zayıf devam bağlılığına sahiptir (Meyer ve Allen, 1997). *Normatif bağlılık*: Normatif bağlılık, çalışanın, örgütte kalma zorunluluğu ile ilgili değerlerini ifade etmektedir. Yüksek normatif bağlılığa sahip çalışanlar, örgütte kalmanın doğru ve ahlâki olduğunu düşünerek çalışmaya devam ederler (Meyer ve Allen, 1997). Bağlılığa sebep olan unsurlar farklı olduğundan (istek, zorunluluk, ihtiyaç), çalışanın örgüte olan bağlılığının değeri de, bu bağlılığın yapısına dayanır (Meyer ve arkadaşları, 1989).

Örgütsel bağlılığın ve örgütsel bağlılığa ait bileşenlerin farklı değişkenlerle ilişkisini inceleyen pek çok araştırma vardır. Örgütsel bağlılığın iş tatmini ile ilişkisini ve iş gücü devri ve devamsızlık üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalar da bulunmaktadır.

Dunham ve arkadaşları (1994), yaş, eğitim ve kıdem değişkenlerinin, bağımsız değişken olarak örgütsel bağlılığa olan etkisini, Weiner ve Vardi (1980) bağlılığın, işe devam oranı, ayrılma niyeti, devamsızlık ve performans gibi iş sonuçlarına olan etkisini incelemişlerdir. İşletmenin sahip olduğu değerlerin örgütsel bağlılığı etkilemesi ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Elizur (1996) ve Putti (1989), iş değerleri ve örgütsel bağlılık arasında olumlu bir ilişki olduğunu ifade etmişlerdir. Örgütsel bağlılık, iş tatmini arasındaki ilişkiyi inceleyen bir çok çalışma da yapılmıştır. Liou (1995), Fletcher ve Williams (1996), iki değişken arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade etmişlerdir. Russ ve McNeilly (1995), örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasındaki ilişkiyi deneyim, cinsiyet ve performans gibi değişkenleri kullanarak araştırmış, örgütsel bağlılık ve iş tatmini arasında orta dereceli bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir.

Literatürde örgütsel bağlılık ve iş performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da vardır. Örneğin Baugh ve Robets (1994) ve Ward ve Davis (1995), örgütsel bağlılık ve iş performansı arasında pozitif bir korelasyon olduğunu ifade eden bir çalışma yapmışlardır. Mayer ve Schoomen da (1992) örgütsel bağlılık ve iş performansı üzerinde araştırma yapmışlardır. Yaptıkları çalışmanın sonucunda, performansın güçlü bir biçimde bağlılığı etkilediğini göstermişlerdir. Kalleberg ve Marsden (1995), iş performansı ve örgütsel bağlılık arasında bir ilişki olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak Wright (1997) yapmış olduğu çalışmada, örgütsel bağlılık ve iş performansı arasında negatif bir ilişki olduğunu bulmuştur.

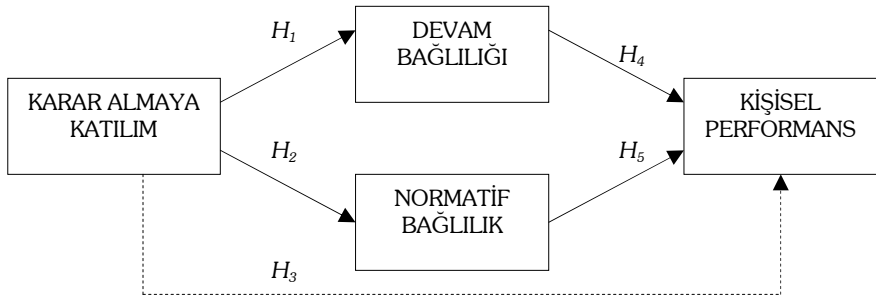
Yukarıdaki açıklamalar ışığında TKY'de de devam bağlılığının (Hipotez 4) ve normatif bağlılığın (Hipotez 5) kişisel performansı olumlu olarak etkilemesi beklenebilir.

4. Araştırmanın Amacı

Bu makale çalışmasında, TKY'de kararlara katılım ve örgütsel bağlılık ile kişisel performans arasındaki ilişkiler ortaya çıkarılmaya çalışılmaktadır.

5. Araştırma Yöntemi, Modeli ve Hipotezler

Araştırmanın uygulama kısmında metot olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Karar almaya katılım, örgütsel bağlılık ve kişisel performans değişkeniyle ilgili dört tür anket hazırlanmıştır. Literatürde yer alan araştırmalardan hareketle araştırmanın kavramsal modeli ve hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur (Şekil 1).

Şekil 1: Araştırma Modeli

H₁: Karar almaya katılımın devam bağlılığıyla olumlu ilişkisi vardır.

H₂: Karar almaya katılımın normatif bağlılıkla olumlu ilişkisi vardır.

H₃: Karar almaya katılımın kişisel performansla olumlu ilişkisi vardır.

H₄: Devam bağlılığının kişisel performansla olumlu ilişkisi vardır.

H₅: Normatif bağlılığın kişisel performansla olumlu ilişkisi vardır.

6. Metodoloji ve Bulgular

6.1 Araştırma Örnekleme

Araştırma, Gebze ve civarında bulunan kalite belgeli işletmelerde gerçekleştirilmiştir. Araştırma için Türk Standartları Enstitüsü veri tabanı kullanılmıştır. TSE tarafından Kocaeli ilinde belgelendirmesi yapılmış firmalar filtre edilerek oluşturulmuş liste kullanılmıştır. Toplam 95 firmadan kalite belgesi feshedilmiş, pasif olan ve Gebze dışında bulunan 41 firma çıkarılmış kalan 54 firmanın orta ve üst düzey yöneticilerinden toplanan 62 anket çalışmanın örneklemini oluşturmuştur. Anketlerin tümü analizler için kullanılmıştır.

6.2 Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Araştırmada likert tipi ölçekli sorular kullanılmıştır (1=Kesinlikle katılmıyorum, 5=Kesinlikle katılıyorum).

Örgütsel Bağlılık Ölçeği: Örgütsel bağlılık soruları, Meyer ve Allenden (1991) alınmıştır. Sorular devam bağlılığını ve normatif bağlılığı içermektedir.

Karar Almaya Katılım Ölçeği: Karar almaya katılım soruları, Stashevsky ve Elizur'dan (2000) alınmıştır. Sorular çalışanların kararlara katılım algısını ölçmektedir.

Kişisel Performans Ölçeği: Kişisel performansı ölçmek için tek soru sorulmuştur. Yöneticilerden çalışanlarını performansı değerlendirmeleri istenmiştir. Bu şekilde performans değerlemede daha objektif bir yaklaşım sergilenmeye çalışılmıştır. Soru, 1'den 5'e kadar ortalamanın çok altında, ortalamanın çok üzerinde şeklinde ölçeklendirilmiştir.

6.3 Veri Analizi ve Bulgular

Tamamı 5'li Likert ölçekli olan ve daha önce geçerliliği ve güvenilirliği farklı çalışmalarda kanıtlanmış olan ölçeklerden faydalanılarak hazırlanan sorulardan elde edilen veriler SPSS 10.0 istatistik paket programıyla değerlendirilmiştir. Veri analizinde frekans, faktör, güvenilirlik, korelasyon ve araştırma hipotezlerinin test edilmesine yönelik regresyon analizleri kullanılmıştır.

6.4 Örneklemin Demografik Özellikleri

Anketimize cevap veren yöneticilerin %43,3'ü 23-30 yaş grubunda, %38,3'ü 31-38 yaş grubunda ve %18,3'ü 39 ve üzeri yaş grubundadır. Yöneticilerin %83,9'u erkek ve %16,1'i kadındır. Eğitim açısından, yöneticilerin %71'i lisans ve %25,8'i lisansüstü eğitime sahiptir. Pozisyon açısından, yöneticilerin %95,2'si orta kademe yöneticilerdir.

6.5 Güvenilirlik Analizleri

Güvenilirlik, bir ölçümün hatadan bağımsız kalma düzeyini ifade etmektedir. Bir ölçeğin güvenilirliği, tutarlı, dengeli ve tekrar eden sonuçlar vermesiyle belirlenmektedir. Bu çalışmada ölçeklerin güvenilirliğinin saptanmasında Cronbach α değeri kullanılmıştır (Tablo 5).

Ölçeklerin Cronbach α değerleri, kararlara katılım, devam bağlılığı, ve normatif bağlılık için sırasıyla, 0,60, 0,78 ve 0,77'dir. Güvenilirlik oranları genel kabul edilebilir düzey olan 0,60'in üzerindedir (Bagozzi and Yi, 1988). Kişisel performans değişkeni tek soru ile ölçüldüğünden Cronbach α değeri hesaplanmamıştır.

6.6 Korelasyon Analizleri

İki değişken arasındaki ilişkinin düzeyini ve yönünü belirlemeye yarayan yöntem korelasyon analizi denilmektedir (Özdamar, 1999).

Tablo 1'de değişkenlerin aralarındaki korelasyon verilmektedir. Tablodan da görüleceği gibi karar almaya katılım ile kişisel performans ve normatif bağlı-

lık arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki vardır. Diğer taraftan karar almaya katılımı ile devam bağlılığı arasında bir ilişki yoktur. Karar almaya katılan yöneticinin normatif bağlılığı artacaktır.

Tablo 1: Alfa Güvenilirlik Katsayısı, Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Değerleri

	Ortalama	Standart Sapma	Güvenilirlik Katsayısı	KAK	DEB	NB
KAK	3,88	0,61	0,60			
DEB	3,18	0,90	0,78	,192		
NB	3,13	0,96	0,77	,394**	,415**	
PER	3,1	0,63	-	,357**	,328**	,411**

** 0.01 düzeyinde anlamlı

6.7 Faktör Analizi

Bu aşamada ankette yer alan değişkenlerle ilişkin faktör analizi yer almaktadır. Tablo 2, araştırmada kullanılan 9 sorunun varimax rotasyonuna göre yüklemelerini göstermektedir. Sorulardan üçü karar almaya katılımı (KAK), üçü devam bağlılığını (DEB) ve üçü de normatif bağlılığı (NB) içermektedir. Üç değişkenin varyans %'leri sırasıyla, %37,7, %19,5 ve %11,9'dur.

Tablo 2: Faktör Analizi

	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
KAK1			,854
KAK2			,545
KAK3			,768
DEB1	,686		
DEB2	,866		
DEB3	,849		
NB1		,867	
NB2		,838	
NB3		,648	

6.8 Regresyon Analizi

Faktör analizinden sonra, araştırmamızdaki amaç doğrultusunda, karar almaya katılımın devam bağlılığı, normatif bağlılık ve kişisel performansa etkisi incelenmiştir. Tablo 3, organizasyonel bağlılık regresyon modelini göstermektedir. Modelde devam bağlılığı ve normatif bağlılık bağımlı değişken, karar almaya katılım bağımsız değişken olarak yer almaktadır. Karar almaya katılım Devam bağlılığı etkilememekte, Normatif bağlılığı etkilemektedir ($P < 0.05$). Oluşturulan regresyon modeli H_1 ve H_2 hipotezlerimizi test etmektedir. Tablo 3'e göre karar almaya katılım devam bağlılığını etkilememekte yani H_1 hipotezimiz reddedilmekte, normatif bağlılığı etkilememekte yani H_2 hipotezimiz kabul edilmektedir.

Tablo 3: Örgütsel Bağlılık Regresyon Modeli Özeti

	Bağımlı Değişken	
	Devam Bağlılığı	Normatif Bağlılık
	Karar Almaya Katılım	Karar Almaya Katılım
Sig.,	-	.002
	-	.394
Sig.	.134	.002
F	-	11.002
R ²	-	.154

Tablo 4, Kişisel performans regresyon modelini göstermektedir. Modelde kişisel performans bağımlı değişken, normatif bağlılık, devam bağlılığı ve karar almaya katılım bağımsız değişken olarak yer almaktadır. Devam bağlılığı kişisel performansı etkilememektedir. Normatif bağlılık ve karar almaya katılım kişisel performansı etkilemektedir ($P < 0.05$). Oluşturulan regresyon modeli $H_{3, 4}$ ve H_5 hipotezlerimizi test etmektedir. Tablo 4'e göre Devam bağlılığı kişisel performansı etkilememekte yani H_4 hipotezimiz reddedilmektedir. Normatif bağlılık ve karar almaya katılım kişisel performansı etkilememekte yani H_5 ve H_3 hipotezlerimiz kabul edilmektedir.

Tablo 4: Kişisel Performans Regresyon Modeli Özeti

	Bağımlı Değişken		
	Kişisel Performans		
	Devam Bağlılığı	Normatif Bağlılık	Karar Almaya Katılım
Sig.,	.076*	.035*	.037*
	.182	.247	.224
F	6.162		
R ²	.242		

* Tek Yönlü

6.9 Değerlendirme ve Öneriler

Çalışmamızdaki hipotezleri test etmek için iki alternatif regresyon modeli kurulmuştur. Birinci modelde (Tablo 3), karar almaya katılımın devam bağlılığı ve normatif bağlılıkla olan ilişkisi incelenmiştir. Modelde karar almaya katılımı devam bağlılığını etkilememekte, normatif bağlılığı etkilemektedir ($\beta: .394$, $p < 0.05$). İkinci modelde (Tablo 4), devam bağlılığı, normatif bağlılık ve karar almaya katılımın kişisel performansla olan ilişkisi incelenmiştir. Devam bağlılığı kişisel performansı etkilememektedir. Ancak normatif bağlılık ($\beta: .247$, $p < 0.05$) ve karar almaya katılım ($\beta: .224$, $p < 0.05$) kişisel performansı etkilemektedir. Regresyon modelleri ışığında test ettiğimiz hipotezlerden $H_{1,4}$ reddedilmiş, $H_{2,3,5}$ kabul edilmiştir.

Araştırmayı yaptığımız yöneticiler için karar almaya katılımın normatif bağlılığın etkilemesi, işletmede kalma zorunluluğu ile ilgili değerlerinin güçlü olduğunu göstermektedir. Keza, gerek işletmenin yönetilebilmesi gerekse TKY'nin işletme içinde benimsenebilmesi için karar almaya katılımın etkili bir biçimde kullanılması gerekmektedir. Örnekleme içinde karar almaya katılımın normatif bağlılığı etkilemesi, çalışanların ve yöneticilerin karar almaya katılımları örgüte olan bağlılıklarını artıracaktır.

Normatif bağlılık, kişisel performansı etkilemektedir. Genel olarak, örgütsel bağlılığın yüksek olmasının daha iyi performans sergilenmesinde etkili olduğuna dair bir görüş hakimdir. Bağlılığı artırılan çalışanların daha çok çalışma için motive oldukları ifade edilmektedir (Kalleber ve Marsden, 1994). Yöneticilerin, yüksek bir normatif bağlılığa sahip oldukları söylenebilir. Çünkü, yüksek normatif bağlılığa sahip yöneticiler, örgütte kalmanın doğru ve ahlâki olduğunu düşünürler ve örgütte çalışmaya devam ederler. Normatif bağlılığın kişisel performansı etkilemesi, örgütte kalmanın bir istekten kaynaklandığının göstergesidir. Örnekleme yer alan yöneticiler, örgütte kalmaya isteklidirler ve bu bağlılıkta kişisel performansı etkilemektedir. Karar almaya katılım TKY'nin işletmelerde uygulanmasında önemli bir faktördür. Kalite belgeli işletmelerde karar almaya katılım, uygulanmazsa kişisel performansı iyileştirmek mümkün olmayacaktır. Kalite çalışmalarında karar almaya katılım olması durumunda çalışanlar daha iyi performans göstereceklerdir.

Örnekleme yer alan yöneticilerle ilgili olarak, yöneticilerin, örgütte TKY'nin etkili bir biçimde yayılabilmesi için karar almaya katılımı teşvik etmelidirler. Devam bağlılığının olmayışı yöneticilerin örgüte özel bazı becerilerinin geliştirilmesi için zaman yada para ayırmadıklarını göstermektedir. Her ne kadar örgüt için bu bir handikap yaratsa da, yöneticilerin örgüte olan normatif bağlılıkları artırılmalı, örgütteki çalışma koşulları ve şartları daha cazip hale getirilmelidir.

Çalışmamızın bazı kısıtları vardır. Araştırma Gebze ve civarında faaliyet gösteren kalite belgeli işletmeler arasında sektör ayrımı gözetilmeden yapılmıştır. Örnekleme sayısının artırılması durumunda yöneticilerin devam bağlılığı ile ilgili algıları farklı olabilir. Kişisel performansın belirlenmesinde subjektif yargılardan uzaklaşmak amacıyla çalışanların performanslarının yöneticiler tarafından değerlendirilmesi istenmiştir.

Elde edilen sonuçlara bağlı olarak, söz konusu örnekleme için, TKY'nin benimsendiği işletmelerde normatif bağlılık ve karar almaya katılım kişisel performansı etkilemektedir. Aynı şekilde karar almaya katılım normatif bağlılığı etkilemektedir. Çalışan ve yöneticilerin bağlılıkları artırılmak isteniyorsa karar almaya katılım teşvik edilmelidir.

Ankette yer alan sorular

Devam bağlılığı Ölçeği Meyer ve Allen (1991):

- a) İstesem bile şu an bu işletmeden ayrılmak benim için gerçekten zor olurdu.
- b) Şu an bu işletmeden ayrılmaya karar verirsem hayatımın büyük bölümü zarara uğrar
- c) Şu an işletmede kalmam benim için bir istek olduğu kadar bir gereklilik

Normatif bağlılık Ölçeği Meyer ve Allen (1991):

- a) Benim avantajıma olsa bile, işletmemden ayrılmak bana zor gelmiyor
- b) İşletmemden şimdi ayrılırsam suçluluk hissederim
- c) Bu işletme benim sadakatimi hak ediyor

Karar Almaya Katılım Ölçeği Stashevsky ve Elizur (2000):

- a) İşimle ilgili kararlar alabiliyorum
- b) İyileştirme konusunda önerilerim dikkate alınmaktadır
- c) Çalışma grubumla ilgili kararlarda sözüm geçmektedir.

Kaynakça

- ABUBAKR M.T. SULIMAN, (2002), "Is it really a mediating construct?" *Journal Management Development*, Volume 21, No 3, s.171-81.
- ALLEN, N.J. AND MEYER, J.P. (1990), "The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization", *Journal of Occupational Psychology*, 63, s.1-18.
- BAGOZZI, R.P. and YI, Y., (1988), "On the Evaluation of Structural Equation Models", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 16 (Spring), 1988, s.74-94.
- BAUGH, S. G. AND ROBERT, R. M. (1994), "Professional and organizational commitment among engineers: conflicting or complementary?" *IEEE Transactions on Engineering Management*, Vol.41, No.2, s.108-14.
- BOWEN, D. LAWLER, L., (1992), "Total quality oriented human resource management", *Organizational Dynamics*, 24(4), s.39-41.
- CAMP, S.D. (1992), "Assessing the effects of organizational commitment and job satisfaction on turnover, an event history approach", *The Prison Journal*, Vol.74, Is.3, s.279-305.
- CHEVALIER, F. (1991), "From quality circles to total quality", *International Journal of Quality and Reliability Management*, 8(4), s. 9-24.

- DARWISH A.Y. (2000), "Organizational Commitment: A Mediator of the Relationships of leadership behavior with job satisfaction and Performance in a non-western country" *Journal of Managerial Psychology*, Volume 15, No 1, s.9-10.
- DEMING, W. E.(1986), *Out of the crisis*. Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- DUNHAM, R.B., GRUBE, J.A., CASTENADA, M.B., (1994), "Organizational commitment, the utility of an integrative definition", *Journal of Applied Psychology*, 86, s.42-51.
- ELIZUR, D. (1996), "Work values and commitment", *International Journal of Manpower*, Vol. 71, s. 25-30.
- FLETCHER, C. AND WILLIAMS, R. (1996), "Performance management, job satisfaction and organizational commitment", *British Journal of Management*, Vol.7, No.2, s.169-79.
- GUEST, D.E. (1992), "Employee commitment and control", J. F. Hartley & G. M. Stephenson Eds., *Employee Relations*, s.111-35, Oxford, Blackwell.
- HUNT, S. D. AND MORGAN R. M. (1994), "The commitment trust theory of relationship marketing, *Journal of Marketing*, 58 (July), s.20-38.
- IVERSON, R. D. AND BUTTIGIEG, D. M. (1999), "Affective, normative and continuance commitment, can the "the right" kind of commitment be managed", *Journal of Management Studies*, 36(3), s.307-33.
- KALLEBERG, A. L. AND MARSDEN, P.V. (1995), "Organizational commitment and job performance in the US labor force", *Research in the Sociology of Work*, Vol.5, s.235-57.
- KOWALSKI, E., AND WALLEY, P. (1993), "Employee receptivity to total quality", *International Journal of Quality and Reliability Management*, 10 (1), s.23-37, 1993.
- KRANTZ, K. T., (1989), "How velcro got hooked on quality", *Harvard Business Review*, 67(5), s.34-40.
- LIU, K.T. (1995), "Understanding employee commitment in the public organization: a study of the juvenile detention center", *International Journal of Public Administration*, Vol. 18, No.8, s. 1269-95.
- MATHIEU, J.E. AND ZAJAC, D.M. (1990), "A review and meta analysis of the antecedents, correlates, and consequences of organizational commitment", *Psychological Bulletin*, 108(2), s.171-94.
- MAYER, R. C. AND SCHOOMEN, F. C. (1992), "Predicting participation and production outcomes through a two dimensional model of organizational commitment" *Academy of Management Journal*, Vol.35, No.3, s.671-84.
- MEYER, JOHN P., ALLEN, NALIE J. (1997), *Commitment in the Workplace: Theory, Research and Application*", Sage Publications.
- MEYER, J.P. AND ALLEN, N.J. (1991), "A three component conceptualization of organizational commitment", *Human Resource Management Review*, 1, s.61-89.

- MEYER, J.P., POUNONEN, S.V., GELLATLY, I.R., GOF, R.D. AND JACKSON, D.N. (1989), "Organizational commitment and job performance, it's the nature of the commitment that counts", *Journal of Applied Psychology*, 73, s. 152-56.
- OLIVER, N. (1988), "Employee Commitment and Total Quality Control", *International Journal of Quality and Reliability Management*, 7(1), s.21-29.
- ÖZDAMAR, K. (1999), "*Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi*", 2. Baskı, Eskişehir, Kaan Kitabevi.
- PUTTI, J.M., ARYEE, S. AND LIANG, T.K. (1989), "Work values and organizational commitment: a study in the Asian context", *Human Relations*, Vol. 42, s. 275-88.
- RANDENIYA, R., BAGGALEY, N., AND RAHIM, M. A. (1995), "Total quality management: the need to uncouple empowerment", *Total Quality Management*, 6 (3), s.215-220.
- RUSS, F. A. AND MCNEILLY, K. M. (1995), "Links among satisfaction, commitment and turnover intensions: the moderating effect of experience, gender and performance", *Journal of Business Research*, Vol.34, No.1, s.57-65.
- STASHEVSKY, S. AND ELIZUR D. (2000), "The effect of quality management and participation in decision-making on individual performance", *Journal of Quality Management*, 5, s.53-65.
- STONE, D. L., EDDY, E. R. (1996), "A model of individual and organizational factors affecting quality related outcomes", *Journal of Quality Management*, 1 (1), s.21-48.
- WARD, E.A. AND DAVIS, E. (1995), "The effect of benefit satisfaction on organization commitment" *Compensation and Benefits Management*, Vol.11, No, 3, s.35-40.
- WATSON, J. G., AND KORUKONDA, A. R. (1995), "The TQM jungle: a dialectical analysis", *International Journal of Quality and Reliability Management*, 12 (9), s.100-109.
- WEINER, Y. AND VARDI, Y. (1980), "Relationship between job, organization, and career commitment and work outcomes: an integrative approach", *Organizational Behavior and Human Performance*, Vol. 26, s. 81-96.
- WILKINSON, A., AND WILLMOTT, H. (1996), "Quality management, problems and pitfalls: a critical perspective", *International Journal of Quality and Reliability Management*, 13 (2), s.55-65.
- WRIGHT, T.A. (1997), "Job performance and organizational commitment", *Perceptual and Motor Skills*, Vol.85, No.2, s.447-50.
- KALLEBERG, A.L. AND MARDSEN, P.V. (1994), Organizational commitment and job performance in the U.S. labor force, *Research in the Sociology of Work*, 5.

The Effects of Participation in Decision Making and Organizational Commitment on Individual Performance Under TQM

Assist.Prof.Dr. Hakan KİTAPCI*

Abstract: The objective of the study is to analyze the effects of organizational commitment and participation in decision making on individual performance. Organizational commitment and participation in decision making was important factors of TQM. The organizational commitment and participation in decision making was expected to influence employee performance. Subjects were 62 middle level managers in 54 industrial organizations applying TQM. Our hypothesis is tested by regression analysis using SPSS. The findings reveal that participation in decision making affects normative commitment of managers. However, normative commitment of managers and participation in decision making affects employee performance.

Key Words: Participation in decision making, organizational commitment, individual performance

* GIT Faculty of Business Administration / Gebze / KOCAELİ
kitapci@gyte.edu.tr

Влияние коллективной привязанности и участия в принятии решения на персональный перфоманс/результат в сфере управления качеством.

Пом.доцента, доктор Хакан Китапчи*

Резюме: Целью данной работы является исследование влияния коллективной привязанности и участия в принятии решения на персональный перфоманс/результат. В сфере управления качеством, которая сконцентрирована на клиентуре, можно ожидать, что привязанность и участие в принятии решения повлияет на персональный перфоманс/ результат. Данная работа осуществлена посредством проведения 62-х анкет среди руководителей среднего и старшего звена на 54-ех предприятиях. Для проверки гипотез был проведен регрессивный анализ с помощью SPSS-программы. Согласно полученным данным, участие руководителей в процессе принятия решения влияет на позитивную привязанность. С другой стороны же вновь позитивная привязанность и участие в принятии решения влияет на персональный перфоманс/ результат.

Ключевые слова: участие в принятии решения, коллективная привязанность, персональный перфоманс/ результат.

* Институт Высоких Технологий города Гирне факультет Менеджмента/ г. Измит
kitapci@gyte.edu.tr

The Professional Effects of Mathematics and Mathematical Thinking on Managing Director Candidates'

Assist.Prof.Dr. Akın MARŞAP*

Prof.Dr. Zeynep Fidan KOÇAK** - Prof.Dr. Nesrin ÖZSOY***

Abstract: Managing directors, and the people who take place in managing branches, have to improve their managing methods and ways related to capital, equipment and other sources in a continuous and systematic manner. To have permanent personal development of managing directors through out their lives is quite possible by bringing out their life philosophy clearly. By providing the managing directors with personal managing discipline, the development processes will be more systematic and reasonable and therefore, they will be able to realize their personal targets in a sound manner. Positive effects of mathematical thinking that they got through mathematics education will be too many in order to reach their targets in a sound manner. In this project, in order to do research on mathematics knowledge that will enable the managing director candidates to have higher performances, their ideas about mathematics and effects of mathematical thinking they got during their education on their managing, reforming, leadership and creative skills, a three phase questionnaire with 30 questions were submitted to 3rd and 4th year students in one foundation and one state university in Ankara in Turkey. The results have been evaluated and their percentages have been shown.

Key Words: Mathematical thinking, management mathematics, mathematical mind

I. Introduction

The objective of this project is to test on the sufficiency of the mathematics courses and methodologies used in the mathematics courses in the management faculties at the universities', through getting the ideas of the managing

* This article was presented at the Mathematics Symposium on the 5th of May 2004 in Ankara

** University of Ahmet Yesevi, TURTEP Department of Management
akin.marsap@yesevi.edu.tr

*** University of Muğla, Faculty of Arts and Sciences
zkocak@mu.edu.tr

**** University of Adnan Menderes, Faculty of Education
nesrinsoy@adu.edu.tr

director candidates on mathematics, sufficiency and necessity of mathematics courses, whether the knowledge and experience they got through mathematics education is useful for them as managing director candidates or not.

Within this purpose, a questionnaire with 30 questions has been applied to some groups chosen from the managing director candidates and the results have been analyzed in terms of candidates' managing and improvement techniques, and effects of mathematical thinking on their reforming manager, leadership and creative skills and their attitudes towards mathematics have been evaluated.

It should be known that mathematics improves thinking. For this reason, mathematics education forms the most important part of the basic education. Mathematics education enables us to stand on our feet in the life struggle, enables us to think, to form relations among the events, to be rational, to guess, to solve problems rather than just calculating (Umay 2003:234-243). Mathematics is described as a nightmare by the management department students, the reason that our students do not like mathematics is that the right point of view of mathematics is hidden from them (King 1997). Most of our students think that they are not able to understand mathematics' abstract and complex logic. However, mathematical mind has perhaps nothing much to do with the ability of numerical accounting and algebraic formulas and solving too many abstractions

French mathematician and philosopher J. Henry Poincare states that mathematics is an aesthetic sensitivity that should be learned not only by mathematicians and philosophers, but also by the people who have been educated in different fields (King 1997). Some of the general objectives of mathematics teaching are to teach the importance of mathematics by emphasizing the positive attitudes towards mathematics through pointing out the aesthetic and fine quality of mathematics (Pesen 2002:130-134). Preston has found out that anxiety of mathematics is related to the choice of jobs. In his research, seen that, the more the anxiety of mathematics is, the less ability of mathematics is (Preston 1987). Betz has found out that the university students who are weak at mathematics are more worried about mathematics and they have negative attitudes towards mathematics (Betz 1978:441-448). In 1982, university students' mathematics anxieties were evaluated was understood that the students who had a higher rate of mathematics anxiety chose literature departments and other students with a less rate of mathematics anxiety chose science departments. In conclusion, it has been found out that mathematics anxiety and negative attitudes towards mathematics make the students escape from mathematics (Erol 1990).

It is seen that anxiety of mathematics attitudes towards mathematics and the role of mathematics in choosing the managing jobs have been analysed on the managing director candidates.

If we accept that “mathematics is the formulation of the relations among the events and finding solutions”, we can think that we make mathematics in every moment of our lives. Mathematics is a universal language. For years, lots of civilizations and languages have died but mathematical ideas have remained (Hardy 1993).

2. Methodology

This research has been applied to the students Ankara, at Atılım University in the Faculty of Management, and at Gazi University in the Faculty of Management in three parts;

- 1) The effects of mathematical thinking on their managing, reforming and creative sides,
- 2) Ideas about mathematics,
- 3) The sufficiency and necessity of mathematics knowledge that they got through their university education.

This questionnaire has 30 questions and it was prepared by 3 researchers by consulting with experienced educators and applied by their teachers.

The results have been given in chart with the percentages and have been interpreted. The opinions and points of views of state and foundation universities have been compared and contrasted.

3. Findings

Reasoning is the process of considering and thinking all the elements carefully and reaching a logical result. Mathematics is one of the most important means of improving reasoning. Mathematics is the field in which reasoning is used widely (Preston 1987). We are glad that the candidates agree on these matters as is understood from their answers in the questionnaire that is prepared within these ideas. As is seen in the table the percentage of “Agree” is high and it shows that the managing director candidates are aware that mathematical thinking and reasoning is important in their jobs. In the 1st, 2nd and 3rd questions, the percentage of “Agree” is high for both groups and the percentage of “Undecided” and “Disagree” is low and it shows that the definition of mathematics is understood well and applied well. It is in harmony with the results in Table 2. If we compare the state and foundation universities, we see that state university students’ “Agree” percentages is higher and it is also seen that state universities’ “Disagree” percentages are low. It is surprising that in the 7th 8th 9th 10th questions, the percentage of “Undecided” is high in both universities. The

number of the director candidates who think that they can have organization, coordination, harmony, orientation they can improve the quality without making use of mathematical thinking and without the ability of reasoning is higher than expected. The results are shown in Table 1.

Table 1. Mathematical Thinking

MATHEMATICAL THINKING	AGREE		UNDECIDED		DISAGREE	
	% Found	% State	% Found	% State	% Found	% State
1 It makes my own formulating of methods and approaches easy	72	93	13	6	13	1
2 It quickens the development of reforming and creative writing	78	88	13	6	7	6
3 It makes a positive effect on forming relationships between the events and finding a solution	82	95	7	5	9	-
4 It affects effective planning in a positive way	82	67	11	24	6	9
5 It makes problem solving easy	76	89	13	6	9	5
6 It provides positive and quick decision making	72	94	19	6	6	-
7 It makes organization, coordination and analysis of the structure easy	74	67	19	24	6	9
8 It affects the adaptation and orientation of managing culture in a positive way	55	50	24	27	19	23
9 It affects the skills of leadership in a positive way	59	67	19	23	20	10
10 It provides quality and permanent development	72	67	11	20	15	13

Table 2. Mathematics

MATHEMATICS	AGREE		UNDECIDED		DISAGREE	
	% Found	% State	% Found	% State	% Found	% State
1 Mathematics is the work of genius ones	13	17	9	16	76	67
2 Mathematics requires practical intelligence	66	80	15	9	17	11
3 To know Mathematics is important for all professions	70	80	9	10	19	10
4 Mathematics is a brain exercise	87	85	7	9	4	6
5 Mathematics is a universal language	91	95	2	5	5	-
6 Mathematics makes life easy	74	80	11	13	13	7
7 Mathematics is necessary to be successful in other courses	52	65	20	19	26	6
8 Mathematics is something to form relations between the events and find solutions	72	85	19	15	7	-
9 Mathematics is to solve problems	46	56	31	11	20	33
10 Mathematics is to calculate	61	45	15	17	20	38

Known as an abstract discipline, mathematics has always frightened and the people interested in mathematics have always been respected. In the Table 2, although the percentages is high, it would be expected that the percentages of the people who said “Agree” and “Undecided” would be lower. We accept that mathematics teachers should teach that every child is intelligent and everybody who can think can learn mathematics easily. To be a mathematician is a different issue. The percentage of “Agree” is high in the 2nd question. What is mathematics? This question has always been asked. Even the people who have dealt with mathematics for long years had difficulty in defining mathematics and could only point out some characteristics of it. It is widely accepted that mathematics is a universal language. The answers given to the 5th question show that the director candidates agree on this.

Higher percentage of “Agree” in the 4th 6th and 8th questions show that, the director candidates are conscious about the definition of mathematics. Although the people who say “ Mathematics is necessary to be successful in other courses” is higher than % 50, high percentage of “disagree” is disturbing. It is good to have a high percentage of “agree” in the 8th question. The percentage of “agree” is equal to the percentage of “Disagree and undecided” in the 9th and 10th questions. The main objective of mathematic is to improve mathematical thinking and reasoning rather than just solving problems and making calculations. As seen in the Table 2, there are not too many differences between the director candidates attending to state universities and the director candidates attending to the foundation universities.

It is seen in the Table 3 above that, mathematics is accepted to be a difficult and an unattractive lesson by most of the people. However, If mathematicians could bring out the aesthetic good and artistic side of mathematics, mathematics would be more likeable and attractive and would be understood easily (Erol 1990). Mathematics teachers efforts have not been in vain. Although the percentage of the foundation university director candidates is lower than the percentage of the state university director candidates, the answers of the 1st question show that mathematics is liked. When the answers of the 2nd question is evaluated, it is found out that, state university director candidates are afraid of mathematics % 20 and they cannot decide % 17, according to this result some precautions should be taken. The answers given to the 3rd and 4th questions show the consistency of the director candidates. The answers given to the 6th question show that foundation university director candidates do not like to solve problems, on the other hand, most of the director candidates attending the state universities enjoy solving problems. Lesson hours and contents can be accepted as suitable when the answers of the 7th and 8th questions are considered. It is also possible to point out that, the definitions are not taught well and the professional applications are not sufficient if the answers of the 9th question are analysed.

Table 3. During The Education Period

DURING THE EDUCATION PERIOD	AGREE		UNDECIDED		DISAGREE	
	% Found	% State	% Found	% State	% Found	% State
1 I used to like Mathematics	70	91	9	3	19	6
2 I used to be afraid of Mathematics	20	5	17	1	61	94
3 Being a student would be enjoyable If there were not Mathematics	19	1	6	5	74	84
4 Mathematics was the most unattractive course of all the courses	19	1	6	7	74	92
5 Time never passed in Mathematics lessons	22	8	7	8	69	80
6 I used to like solving Mathematics problems	57	92	9	1	24	7
7 I used to prefer more lesson hours for Mathematics	35	58	28	7	35	15
8 I think Mathematics lessons' course content is too much	33	26	30	15	35	59
9 I understood the mathematical terms and I can apply them to my profession and life	52	65	30	30	17	5
10 Professional appliaction of the subjects was not sufficient in Mathematics courses	52	58	26	20	20	22

4. Conclusion and Suggestions

Having applied the questionnaires to the managing director candidates it is realized that these people are aware of the fact that mathematics is important and also necessary in order to be successful in their jobs and they have developed positive attitudes towards mathematics in general and they are also conscious of the definition of mathematics. It has also been found out that the managing director candidates attending foundation universities are more indecisive and negative than the ones attending state universities. For this reason, precautions should be taken and efforts should be made to show the lovable and good part of mathematics so that they can develop more positive attitudes towards mathematics. The answers given in Table 1, Table 2 and Table 3 are not contradicting with each other and the answers are in harmony. This harmony shows that the candidates have thought about the questions and answered them consciously.

After 1950, mathematics education became very important and the researches increased in the world. In Turkey, we notice the increase on the mathematics education with great happiness. In this project, since we do not have time and opportunities, model space is limited. We think that, if the same or similar research is done in a larger context, the results will be more sound. What is the role of mathematics in choosing managing profession? Both the Management students' and the Engineering students' attitudes towards mathematics can be researched in a larger space and time.

A similar research may be applied to the students who have higher positions in the managing fields and the effects of mathematical thinking on the managing performances may be found out.

References

- Betz, N.E., (1978), Prevalance Distribution and Correlates of Mathematics Anxiety in College Students, *Journal of Counseling Psychology*, 25 (5), 441-448.
- Erol, E., Öner, N., (1990), Mathematics Stress Anxiety: Success, Exam Anxiety and Relation with Career Selection, 6nd National Psychology Congress.
- Hardy, G.H., (1993), A Defense One of the Mathemathician, TÜBİTAK Publishment.
- King, J. P. (1997), Arts of Mathematics, TÜBİTAK Publishment.
- Pesen, C. (2002), Based On Aesthetics of Mathemathics, Department of Education of University of Hacettepe 22, pp 130-134.
- Preston, P.A. (19879, Mathematics Anxiety: Relationships With Sex,College Major Mathematic Background, Math. Achievement, Math. Performance, Avoidence, Self Rating of Mathemathics Reliability as Measured by the Revised Math. Anxiety Scale, (RMARS).
- Resnick, H., Viehe,J., Segal,S , (1982), Is Math. Anxiety a Local Phenomenon? A Study of Prevalance and Dimensionality, *Journal of Counseling Psychology*, 29 (1), 39-4.
- Umay, A., (2003), Mathemathical Ability, Judgement Ability, Department of Education of University of Hacettepe, 24 , pp 234-243.
- Yıldırım, C., (1996), Mathemathical Thought, (2nd Press), Remzi Bookstore, Istanbul.

İşletme Yönetici Adaylarına Matematik ve Matematiksel Düşüncenin Mesleğe Yönelik Etkileri*

Yard.Doç.Dr. Akın MARŞAP**

Prof.Dr. Zeynep Fidan KOÇAK*** - Prof.Dr. Nesrin ÖZSOY****

Özet: İşletme yöneticileri, işletmelerde yer alan insanlar, sermaye, malzeme ve diğer kaynakları işletme yöntem ve yolların sürekli sistematik bir biçimde geliştirmek durumundadır. İşletme yöneticilerinin kişisel gelişiminin yaşam boyu süreklilik kazanması, yaşam felsefesinin açık bir biçimde ortaya konulmasıyla olanaklı olmaktadır. İşletme yöneticilerinin kişisel yönetim disiplinini sağlanması ile, gelişim aşamaları daha sistematik ve bilinçli biçimde sürdürülerek, amaçlanan bireysel hedeflere daha sağlıklı ulaşılacaktır. Amaçlanan hedeflere sağlıklı ulaşabilmek için matematik eğitimi yoluyla edindikleri matematiksel düşüncenin olumlu katkısı çok olacaktır. Bu çalışmada; işletme yöneticisi adaylarının yüksek performansa ulaşmalarını sağlayabilecek matematik bilgisini, matematik hakkında görüşlerini ve eğitim süresince edindikleri matematiksel düşüncenin yönetici, yenilikçi, lider ve yaratıcı yönlerine etkisini araştırabilmek için 3 aşamalı ve 30 soruluk anket, Ankara'da 1 vakıf üniversitesi, 1 devlet üniversitesinde İşletme Fakültesi 3. ve 4. sınıf öğrencilere uygulanarak sonuçlar yüzdelere dökülüp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Matematiksel düşünme, işletme matematiği, matematiksel dikkat

* Bu makale 5 Mayıs 2004'de Ankara'da yapılan Matematik Sempozyumunda sunulmuştur.

** Ahmet Yesevi Üniversitesi, TÜRTEP İşletme Bölümü / ANKARA
akin.marsap@yesevi.edu.tr

*** Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi / MUĞLA
zkocak@mu.edu.tr

**** Adnan Menderes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi / AYDIN
nesrinozsoy@adu.edu.tr

Влияние математики и математического мышления на профессиональную направленность у претендентов на руководящую должность в производстве

Помощник Доцента Доктор Акын Маршап*
Профессор Доктор Зейнеп Фидан Кочак**
Профессор Доктор Несрин Озсой***

Резюме: Руководители производства, люди участвующие в процессе в производстве, капиталоборудование и другие источники обязаны систематически развивать методы и пути производства, а также достижение пожизненного постоянства личностного развития руководителей производства возможно посредством жеткого определения жизненной философии. Посредством обеспечения руководящей личностной дисциплины руководителей производства, этапы развития развиваясь более систематичней и осознанно намеченные индивидуальные цели будут достигнуты более быстрее и осознанней.

Для более быстрого достижения намеченных целей, позитивный вклад окажет математическое мышление, приобретенное путём математического обучения/ образования. В данной работе с целью выяснения влияния математических знаний, которые позволят достичь более высокого перформанса/ способности, взглядов на математику и математического мышления, приобретенного в процессе обучения на руководящие новаторские, лидерские и творческие стороны у претендентов на руководящую должность в производстве была проведена 3х ступенчатая анкета с 30тью вопросами среди студентов 3 и 4 курсов факультета менеджмент одного государственного и одного частного(фондового) университета в городе Анкара. Результаты этой анкеты были переведены на проценты и проанализированы.

Ключевые слова: Математическое мышление, математика менеджмента, математическое внимание

* Университет Х.А.Ясави, Тюртэп Отделение Менеджмент/ Анкара
akin.marsap@yesevi.edu.tr

** Университет Мула, Факультет Естествознания и Литературы/ Мула
zkocak@mu.edu.tr

*** Университет Аднана Мендереса, Факультет Образования/ Айдын
nesrinozsoy@adu.edu.tr

Kırgızistan'da Faaliyet Gösteren Bazı Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Yönetim Sorunları Üzerine Bir Araştırma

Doç.Dr. Özlem ÖZKANLI*
Kızıjibek NAMAZALİVA**

Özet: Bağımsızlığın ardından serbest piyasa ekonomisini benimseyen Kırgızistan'da, son yıllarda Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması konusunda önemli adımlar atılmıştır. KOBİ'lerde karşılaşılan tüm sorunların temelinde yönetim eksikliği yatmaktadır. Çalışmanın amacı, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaştıkları yönetim sorunlarını belirleyerek çözüm önerileri geliştirmektir. Bu araştırmada konu kuramsal açıdan incelendikten sonra, Kırgızistan'ın Bişkek ve Kant şehirlerinde faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerde yönetim sorunları anket yöntemiyle incelenmiştir. Saha araştırmasında elde edilen bulgular çalışmada özetlenmiştir. Sonuç olarak, işletmelerin büyük kısmında profesyonel yönetici istihdam edilmediği, planlamanın uzmanlar tarafından yapılmadığı, örgütlemenin basit ve biçimsel olmadığı, bilinçli personel seçimi olmadığından kalifiye personel istihdamında zorlukların bulunduğu, mevcut personel eğitimine önem verilmediği, yönetimin yöneltme fonksiyonunun kısmen gerçekleştirildiği, denetimin sahip yöneticiler tarafından yapıldığı saptanmıştır. Bunun dışında, yüksek vergi, finansal kaynak bulamama, talep yetersizliği, dış pazarlara açılma sorunları, devlet tarafından gerekli teşviklerin verilmemesi, bürokratik baskılar, yeni teknoloji kullanamama ve halkın gelir düzeyinin düşük olması gibi sorunların da işletmelerin verimli çalışmalarına engel oldukları saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler (KOBİ), Kırgızistan, Yönetim Sorunları, Diğer KOBİ Sorunları

Giriş

20. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'nin dağılması ve totaliter rejimin çöküşü ile bağımsızlığa kavuşan ülkelerde, çoğulcu demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinin oluşturduğu yeni bir düzen kurulmuştur. Bu ülkelerin

* Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü Yönetim ve Organizasyon Anabilim Dalı / ANKARA
ozkanli@politics.ankara.edu.tr

** Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi / Ankara
jibeknamazali@hotmail.com

yeni düzene ayak uydurabilmeleri, küreselleşme yoluna hızla giden dünya ekonomisine entegre olabilmeleri için ekonomik yapılarını tamamen değiştirmeleri gerekmektedir.

Bu bağlamda, Kırgızistan da bağımsızlığının hemen ardından serbest piyasa ekonomisini benimseyerek önemli adımlar atmaya başlamıştır. Serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Kırgızistan değişik gelişmiş ülkelerin ekonomik modellerini uygulamaya çalışmış, ancak başarısızlığa uğramıştır. Dolayısıyla, yeni ekonomik kalkınma modellerini ve stratejilerini geliştirmeye koyularak Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) ekonomideki rolünü ve katkılarını anlamış ve 1998'den itibaren KOBİ'lerle ilgili sıkı devlet politika ve programları geliştirilmeye başlanmıştır.

Dünya ülkelerinde tüm ekonomik birimlerin % 98'den fazlasını oluşturan KOBİ'ler esnek ve dinamik yapısı, değişen ekonomik koşullara ayak uydurabilme, istihdam yaratma gibi özellikleri ile dünyadaki tüm ülkelerin ekonomilerinde hem ekonomik, hem sosyal, hem de kültürel açıdan önemli yere sahiptirler. Dolayısıyla, son yıllarda Kırgızistan ekonomisinin de ayrılmaz bir parçası olarak gittikçe önem kazanmaktadır.

KOBİ'ler gerek kendi iç yapıları, gerekse dış çevreden kaynaklanan sorunlarla iç içe yaşamaktadırlar. Birçok ülkede hükümetler ile konuyla ilgili kurum ve kuruluşlar KOBİ'lerin sorunlarıyla yakından ilgilenecek çözüm yollarını araştırmaktadır. Bu konuda Kırgızistan'da yapılan çalışmalarda ise KOBİ'lerin sorunlarının daha çok dış çevreden kaynaklanan hukuki altyapının yetersizliği, vergi ve finans sistemindeki eksiklikler, bürokratik baskılar ve diğer benzeri sorunlar olduğu belirtilmektedir (Omurkanov 2000: 26-29; Camankulova 2001: 143). Oysa, KOBİ'lerin sorunları daha çok iç yapıları ile ilgili olup temel işletme fonksiyonlarından kaynaklanmakta ve bunların başında finansman, pazarlama ve personel sorunları gelmektedir. Aslında, bu sorunların da temelinde işletmelerde yönetim eksikliği yatmaktadır. Dolayısıyla, KOBİ'lerin yönetimi ile ilgili sorunların çözümlenmesi günümüz işletmeciliğinde vazgeçilmez bir öneme sahiptir (Alkibay vd. 1999: 117; Özgen vd. 1997: 56).

KOBİ'lerin yönetim ile ilgili sorunları, büyük ölçüde hükümetlerin genel ekonomik politikalarına ve aldığı tedbirlere bağlı olmakla birlikte, aynı zamanda bir örgütlenme sorunu olup girişimcilerin becerisine bağlıdır. Dolayısıyla, KOBİ'lerin sahip yöneticileri ile girişimcilere yönelik "yönetici eğitim" programlarının düzenlenmesi ve programların yaygın hale gelmesi gerekmektedir. Çünkü, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için "sermaye ve yönetim" önemli iki unsur olup, bu kaynaklara etkililik kazandırmanın unsuru da yetiştirilecek girişimcilerdir (Yeşilyurt 1994: 6).

Kırgızistan'da son yıllarda KOBİ anlayışının gelişmesine rağmen bu işletmelerin etkili yönetilmesine yönelik stratejik bakış açısı henüz oluşturulmamış, Türkiye'de olduğu gibi ciddi bilimsel araştırmalara dayalı teorik tabana oturtulamamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaştıkları yönetim sorunlarının yanısıra diğer sorunları da tespit etmek ve bu sorunları ortadan kaldırmaya yönelik çözüm önerileri geliştirmektir.

Literatürde, gerek Kırgızistan'daki araştırmacılar, gerekse Türkiye'de eğitim gören Kırgız öğrencileri ve araştırmacıları tarafından yapılan benzer bir uygulamalı araştırmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, araştırma bulgularının Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaşılabilecekleri sorunların gündeme getirilmesi ve çözüm önerilerine yer verilmesi bakımından girişimcilere, işletme sahip ve yöneticilerine ve genel olarak iş dünyasına katkıda bulunacağı düşüncesi bu çalışmanın önemini daha da arttırmaktadır.

Çalışma teorik ve araştırma olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Teorik kısımla ilgili olarak, Türkiye'de ve diğer gelişmiş ülkelerde birçok araştırma bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili yayınlar, Türkiye'deki ve Kırgızistan'daki Üniversite Kütüphanelerinden, Milli Kütüphanelerinden, KOSGEB ve ilgili diğer kamu kurum ve kuruluşlarının kütüphanelerinden ve İnternet Web sayfalarından elde edilmiştir. Buralardan sağlanan kaynaklardan yararlanılarak çalışmanın teorik kısmı oluşturulmuştur.

Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaştıkları yönetim sorunlarının tespiti ve çözümüne yönelik ve anket araştırmasına dayalı bir saha çalışması araştırma bölümünü oluşturmaktadır. Anket çerçevesinde elde edilen bulgular ışığında Kırgızistan'da KOBİ'lerin yönetiminde karşılaştıkları sorunlar değerlendirilerek çözüm öneriler sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, KOBİ'lere ilişkin bazı temel kavram ve bilgilere yer verilmiştir. Burada öncelikle, genel olarak KOBİ kavramı açıklanmış, dünyada ve Türkiye'de kabul gören KOBİ tanımları, özellikleri ile ekonomideki yeri ve önemi kısaca incelenmiştir. Ayrıca, KOBİ'lerde karşılaşılan yönetim sorunları üzerinde durulmuştur. Daha sonra, Kırgızistan hakkında genel bilgiler verilerek, Kırgızistan ekonomisinin yeniden yapılanma süreci, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin gelişimi, tanımı, KOBİ'lere yönelik devlet tarafından yapılan destekleme ve geliştirme program ve politikaları ile KOBİ'lerin günümüzde karşılaştıkları sorunlar ele alınmıştır. Saha araştırmasını oluşturan ikinci bölümde, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaştıkları yönetim sorunları saptanmış ve araştırma bulguları sunulmuştur. Sonuç bölümünde ise, araştırma bulgularına dayanarak Kırgızistan'daki KOBİ'lerde karşılaşılan yönetim sorunlarının çözülmesine yönelik öneriler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Genel Olarak Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Yönetim Sorunları, Kırgızistan'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler

1.1. Genel Olarak Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler

KOBİ kavramını açıklayan evrensel bir tanım bulunmamaktadır. Araştırmacıların, bilim adamlarının, konuyla ilgili kurum ve kuruluşların KOBİ kavramını belirlemek amacıyla değişik tanımlar kullandıkları görülmektedir. Genel olarak, KOBİ'ler işletmenin aynı anda hem sahibi, hem de yöneticisi olan, yerel faaliyette bulunan, özkaynakları ile finanse edilen, çabuk karar verme yeteneğine sahip, düşük düzeyde yönetim giderleri ile çalışan, emek yoğun üretim gerçekleştiren işletmeler olarak tanımlanmaktadır (Uludağ vd. 1990: 14; Baykal 2000: 7).

Dünyada ve Türkiye'de KOBİ tanımına ilişkin ortak bir ölçüt yoktur. Ülkeden ülkeye, aynı ülkede farklı iş kollarında, hatta aynı iş kolunda zaman içinde farklı ölçütler kullanılabilen ve tanımlama genellikle nicel ve nitel ölçütler esasında yapılmaktadır. (Özkanlı 2001: 47; Sarıaslan 1996: 4). Satış miktarı ve hasılatı, üretim miktarı veya kapasitesi, toplam personel sayısı, sabit yatırım tutarı, makine gücü, tüketilen enerji miktarı, pazar payı, kullanılabilir alan, kârlılık, katma değer gibi ölçütler nicel ölçüt olarak kabul edilirken, nitel ölçüt olarak da işletme sahibinin işletmede fiilen çalışması, işbölümü ve uzmanlaşma derecesi, sermayenin sınırlı oluşu, yönetim tekniklerinin uygulanmaması veya yetersizliği kabul edilmektedir (Oktav 1990: 1).

Uygulamada en çok kullanılan nicel ölçüt, çalışan sayısıdır (Özkanlı 2001: 47). Örneğin, ABD'de 1-500, Japonya'da 20-300, Fransa'da 10-250, İngiltere'de 1-250, Kanada'da 1-100, Almanya'da 1-250 arası işçisi bulunan işletmeler KOBİ olarak kabul edilmektedir (KOSGEB 2000: 12). Türkiye'de ise farklı kurum ve kuruluşlar (örneğin, KOSGEB, DİE, TOSYOY, DPT, TOBB, Halkbank, Eximbank, Hazine Müsteşarlığı, Dış Ticaret Müsteşarlığı) tarafından sundukları hizmetlere göre KOBİ tanımları geliştirilmiştir. Örneğin, KOSGEB tanımına göre 1-50 arası işçi çalıştıran işletmeler küçük boy işletme, 51-150 arası işçi çalıştıran işletmeler de orta boy işletme sayılmaktadır (Aypek 1998: 67). Bununla birlikte, Türkiye'de Avrupa Birliği'ne uyum sürecinde Sanayi ve Ticaret Bakanlığı tarafından hazırlanan ve TBMM tarafından kabul edilen yasa göre, cirosu 10 milyon Euro, çalışan sayısı 250'nin altında olan tüm işletmeler KOBİ tanımı içinde değerlendirilmektedir. KOBİ'lere verilecek teşvik ve fonlar da bu tanıma göre düzenlenecektir (Anahtar Gazetesi 2004: 5).

Araştırmalarda KOBİ'lerin büyük işletmelerin küçük benzeri olmadığı, farklı özelliklere sahip olduğu sık sık vurgulanmaktadır. (Özgen vd. 1997: 18). KOBİ'lerde girişimcilik, işletme sahipliği ve yöneticiliğin aynı kişide bütün-

leşmesi esas özelliklerdendir (Müftüoğlu 1997: 43). Dolayısıyla, işletme ile işletme sahibi arasında tam bir bütünleşme olduğundan işletmelerin özellikleri işletme sahiplerinin özellikleri ile özdeşleştirilmektedir. İşletme sahibi işletmesini başkalarından emir almadan bağımsız yönetmekte, ancak belirli bir risk üstlenmektedir. KOBİ'lerin çoğunluğu bir aile işletmesidir ve aile bireyleri de işletmede fiilen çalışmakta ve/veya işletme yönetimini gelecekte devralacakları umudu ve arzusuyla, bu amaca uygun olarak yetiştirilmektedirler (Alpuğan 1988: 14).

KOBİ'lerin diğer özellikleri işletmenin yönetim, finansman, pazarlama, tedarik, üretim, personel gibi fonksiyonları doğrultusunda incelenmektedir:

1. Yönetim fonksiyonu işletme sahibi tarafından yerine getirildiğinden işletme sahibi ile ilgili özellikler ve yönetim fonksiyonu ile ilgili özellikler birçok noktada çakışmaktadır. (Müftüoğlu 1997: 51). Yönetim ise merkezi olup işletmenin sahip yöneticisi karar alma, risk üstlenme konusunda bağımsızdır ve yönetim onun kişisel özelliklerini taşımaktadır (Dinçer 1992: 348). İşletmenin amacı, işletmenin sahip yöneticisi tarafından belirlenmektedir. Planlar ise kısa ve orta vadeli olarak yapılmakta, uzun vadeli plan yapma yoluna gidilmemektedir. Ast-üst ilişkileri doğrudan veya kişisel olarak gerçekleşmektedir (Uludağ vd. 1990: 20). Tüm yönetim yetkilerini kendisinde toplayan işletme sahibinin çok güçlü pozisyonu, onun subjektif-rasyonel olmayan kararlar vermesine neden olabilmektedir. Diğer yandan, yönetici işletme sahibi, ortaya çıkabilecek herhangi bir aksamaya hemen müdahale edebilmektedir. Bu da, fiili ve alternatif maliyetleri azaltmaktadır (Özgen vd. 1998: 99-100).

2. KOBİ'lerde finans yönetimiyle ilgilenecek ayrı bir bölüm yoktur. Bu işletmelerin kuruluş sermayeleri bireysel ve ailevi kaynaklardan temin edilmektedir, yabancı kaynak temininde zorluklar bulunmaktadır (Aypek 1998: 73). Otofinansman bakımından da KOBİ'ler büyük işletmelere göre daha dezavantajlıdır. Bununla birlikte, düşük sermaye ile yaşamakta olduklarından yapısal değişiklikler ile dönüşümler kolay yapılabilir. Ekonomik krizler karşısında daha dayanıklıdırlar (Müftüoğlu 1997: 61).

3. KOBİ'lerdeki pazarlama anlayışı büyük ölçekli işletmelere oranla daha az gelişmiş olup pazarlama konusunda uzman kişilerin istihdam edildiği ayrı bir pazarlama bölümü yoktur. Pazarlama araçlarından (reklam, satış sonrası hizmetler, kredili satış... vb.) yeterince yararlanamamakta, düzenli bir piyasa araştırması yapılmamakta, pahalı ve karmaşık satış kanalları kullanılamamakta, yurtiçinde bile genelde bölgesel ihtiyaçlara yönelik üretim yapmaktadırlar (Müftüoğlu 1997: 61-64). Genellikle sınırlı pazar payına sahip olan KOBİ'lerde sipariş tarzı üretim önem taşımakta olup, çoğu zaman yan sanayi

olarak büyük bir işletmeye yarı mamul ya da parça imal etmektedirler (Uludağ 1990: 24).

4. KOBİ'lerin tedarik fonksiyonu bakımından en önemli özelliği hammadde ve mamul stoklarını asgari seviyede tutabilmeleridir. Ancak, çeşitli malzemelere ilişkin sipariş hacmi düşük seviyelerde olduğundan, daha az fiyat indirimi (iskonto) sağlanabilmekte ve bu durum birim maliyetini olumsuz yönde etkilemektedir (Müftüoğlu 1997: 66). KOBİ'lerin daha çok siparişe göre üretim yapmaları da büyük hacimli malzeme stoku tutmalarını önleyen bir etkidir ve istenilen malzemenin, istenilen miktarda ve istenilen zamanda temininde büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. Girdiler satıcı kredisiyle yüksek fiyatla temin edildiklerinden üretim maliyetleri yükselmektedir (Uludağ vd. 1990: 23).

5. KOBİ'lerde emek yoğun üretim teknikleri ve üretim tarzı olarak daha çok atölye tipi yaygın olup bu durum pahalı üretim yapımlarına neden olmaktadır. İşletme sahibi ve yöneticisi genellikle üretim tekniği konusunda tecrübeli, işin içinde yetişmiş kimse olma özelliği KOBİ'lerde ürünle ilgili ve teknik yenilikler konusunda önemli bir potansiyel yaratmaktadır. Ancak, mali olanakların yetersiz olmasından dolayı ar-ge harcaması büyük boy işletmelere göre daha azdır ya da hiç yapılmamaktadır (Müftüoğlu 1997: 67).

6. KOBİ'lerde, işletme sahibi ile işletmede çalışan personel arasındaki ilişki dolaylı ve resmi olmayıp, dolaysız ve kişisel bir ilişki niteliğindedir (Aypek 1998: 71). Personel genellikle nitelikli işgücünden oluşmakta, işletme fonksiyonlarına göre uzman kişileri istihdam edemediklerinden istihdam edilecek idari personel, belirli bir konuda uzman olmaktan ziyade, herşeyden biraz olsun anlamak zorundadır. KOBİ'ler aynı zamanda bir eğitim merkezi niteliğini taşımaktadırlar. Bunun sebebi de, kaliteli ve tecrübeli ustalar tarafından çırak eğitim potansiyelinin bulunmasıdır. KOBİ'lerde çalışanların ücretleri düşüktür, sigorta, konut kooperatifi gibi kurumsal yardımlaşma avantajları da sınırlıdır (Müftüoğlu 1997: 71).

Genel olarak, KOBİ'ler sahip oldukları esneklikleriyle, dinamik, bürokratik olmayan yapılarıyla, yaratıcı, yenilikçi, talep boşluklarını süratle yakalayıp fırsatları zamanında değerlendirebilen işletmeler olarak algılanmaktadırlar (Müftüoğlu 1997: 31). Tüm ülkelerde gerek sayısal büyüklüğü, gerekse istihdam yaratma gücü açısından ekonomik ve toplumsal düzenin belkemiğini oluşturan KOBİ'ler bir ulusun ekonomik temelini oluşturmasının yanında bir tampon, sosyal çelişkiler için düzenleyici ve düzeltici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

1.2. Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Yönetim Sorunları

KOBİ'lerin yönetimi ile ilgili sorunların, girişimciliğin, yöneticiliğin ve mülkiyetin çoğu zaman işletme sahibinde toplanmasından kaynaklandığı belirtilmektedir (Müftüoğlu 1997: 175). İşletme sahibinin kişilik niteliği, hayalleri, yatırım gücü ve yeteneği, yöneticilik becerileri ve girişimcilik ruhuna sahip olup olmaması işletme başarısının kesin belirleyicisidir. İşletme sahip yöneticisinin kişisel başarısı, işletme başarısı ile özdeşleşmektedir (Uludağ vd. 1990: 21). Diğer yandan, KOBİ'lerde genellikle aile yönetim şekli üstün olduğundan aile içindeki düzensizlik ve problemler direkt işletmenin yönetimine yansıtılmaktadır (Şimşek 1994: 4).

İşletme fonksiyonlarının tümünün ya da bir kısmının, sahip yöneticide toplanması ve yetkilerini başkalarına devretmemesi sahip yöneticilerin aşırı yüklenmesine yol açarak işletmeyi de başarısızlığa götürebilmektedir (Aypek 1998: 80; Uludağ vd. 1990: 19). Planlama, örgütleme, yöneltme ve denetim gibi yönetim fonksiyonları sorumluluğunun da tek sahip yöneticide toplanması, onun bu konularda yetersizliği, insan idare etmeyi "parayı verir çalıştırırım" düşüncesi ile hafife alması yönetim işini daha da zorlaştırarak yönetim fonksiyonları düzeyinde birtakım sorunları ortaya çıkarmaktadır (Yeşilyurt 1996: 20; Akgemci 2001: 23-25). Genellikle, karar alma sürecini de yönetim zanneden işletme sahip yöneticisi neyi yönettiğini kavrayamamaktadır (Pazarcık 1996: 124).

Yönetim fonksiyonları düzeyinde genellikle şu sorunlar ortaya çıkmaktadır:

1. Planlama ile ilgili sorunlar: KOBİ'lerin sahip yöneticileri planlamanın ne olması gerektiği konusunda yeterli bilgiye sahip değillerdir. Hatta, birçok yönetici planlama yapmayı gereksiz bir masraf olarak görmekte ve günlük işlerle ilgilenme eğilimi taşımaktadır (Bahadır 1996: 46). KOBİ'lerin büyük çoğunluğunda daha yatırım aşamasında ayrıntılı bir planlama çalışması yapılmamaktadır. Yatırım konusuna karar vermeden önce ayrıntılı bir pazar araştırması ve fizibilite etüdü yapan ya da yaptıran işletme sayısı yok denecek kadar azdır (Yeşilyurt 1994: 45). Planlama yaparken KOBİ sahip yöneticisi çoğu zaman kendi tecrübe ve sezgilerine dayanmakta olup planı kendi kafasında taşımakta ve yazılı şekilde yapmamaktadır. Genellikle bu tür işletmelerde bir planlama uzmanına gereksinim duyulmadığı düşünülmektedir. Bu durumda KOBİ'lerde daha çok kısa vadeli planlar yapılmakta, uzun vadeli planlama yoluna gidilmemektedir (Alpugan 1988: 160).

2. Örgütleme ile ilgili sorunlar: KOBİ'lerde, genellikle basit ve biçimsel olmayan bir örgüt yapısı bulunmaktadır. İşbölümü uygulaması daha kolay olabilmektedir. Kimin ne yapacağı, kimden emir alıp kime vereceği açık bir şekilde belirlenmiş durumdadır, yönetici kimin ne yapacağını kendisi saptamaktadır.

Ancak, böyle bir durum da, yöneticinin olmadığı zamanlarda işlerin aksamasına neden olabilmektedir (Müftüoğlu 1997: 123). Uzmanlaşma ise çok düşük düzeydedir (Uludağ vd.1990: 21).

KOBİ'lerin sahip yöneticileri yardımcılara yetki devredememektedir. İşletme sahipleri profesyonel yöneticinin, mal sahibi yönetici gibi işletmeye bağlı çalışmayacağı, risk altına girmediğinden işletme yönetimine gereken önemi veremeyeceği, pratik bilgilerinin ve tecrübenin yetersiz oluşu, işletmeye getireceği maliyetin yüksekliği gibi nedenlerden dolayı yönetimi profesyonel yöneticilere devretme konusunda çekingen davranmaktadırlar (Özgen vd.1997: 47).

Diğer bir örgütlenme sorunu da, personel ve personel eğitimiyle ilgilidir. Personel araştırması yapılmadığı için, bilinçli bir personel seçimi de yapılamamaktadır. KOBİ'lerde emek yoğunluğunun yüksek oluşu ve siparişe göre iş yapmalarından dolayı çok yönlü elemana ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak, bunların tedarik edilmesi konusunda sorunlar yaşanmaktadır. Mevcut personel eğitimine işletmenin finansal yetersizliğinden ya da sahip yöneticinin isteksizliğinden dolayı ağırlık verilmemektedir (Özgen vd. 1997: 47).

3. *Yöneltme ile ilgili sorunlar:* Yöneltme sürecinde yönetici; a) emir vermek, b) önderlik etmek, c) çalışanları motive etmek, d) haberleşmeyi sağlamak gibi faaliyetleri yerine getirir (Alpugan 1998: 261).

a) KOBİ'lerde daha çok sözlü emirler verilmekte olup işletmenin küçük olması nedeniyle yüzyüze görüşme, yazılı emir ve yönergelere göre daha iyi anlaşılma ve daha etkili olmaktadır (Yeşilyurt 1994: 21).

b) KOBİ'lerde çoğu durumda yöneticilerin otoriter, demokratik veya çalışanları serbest bırakan liderlik biçimlerinin belli özelliklerini birarada kullandıkları görülür. KOBİ sahiplerinin önemli bir kısmı otoriter liderlik biçimini benimsemişlerdir.

c) KOBİ'lerde işçi sayısının az olması nedeniyle, kıdem tazminatı, işsizlik sigortası, parçabaşı ücret, prim, gıda yardımı, öğrenim yardımı, yakıt yardımı gibi sosyal hizmetler yoluyla çeşitli yararların sağlanması kişi başına düşen maliyetleri yükseltmekte ve sahip yöneticiler böyle bir motivasyon programını düzenlemekten kaçınmaktadırlar.

d) KOBİ'lerde haberleşme kanalları resmi olmayan şekilde oluşur (Akgemci 2001: 24).

4. *Koordinasyon ile ilgili sorunlar:* KOBİ'lerde koordinasyon genellikle tek kişinin sorumlu olduğu bir fonksiyondur. Bunlarda karşılaşılan en önemli sorun da belirlenen amaçlara ulaşabilmek için yapılması gereken işlerin sırasıyla ve birbirini tamamlayıcı biçimde işletme sahip yöneticisi tarafından yerine getirilmemesinden kaynaklanmaktadır (Alpugan 1998: 263).

KOBİ'lerde, gündeme gelen belli başlı koordinasyon sorunları arasında, "kabul görebilecek yalın bir örgüt yapısı kurulamaması, KOBİ amaç, plan ve programlarının uyumlaştırılmaması, örgüt içi iletişim biçiminin sahip veya ortakların uygulamalarına bağlı gelişip, şekillenmesi, işbirliği ve ekip çalışması ruhunun sahip, ortak veya yakınlarının tutumlarına bırakılıp, kararlara katılımda astların yeterince özendirilmemeleri" sıralanabilir (Akçemci 2001:25).

5. *Denetim ile ilgili sorunlar:* KOBİ'lerin planlamaya gereken önemi vermeleri sonucu denetim yapılamaması sorunu ortaya çıkmaktadır. İşletmenin belli dönemler itibarıyla ulaştığı sonuçlar değerlendirilememektedir (Aypek 1998: 79). Diğer yandan, KOBİ'lerin sahip yöneticileri işletmeyi tek başına yönettikleri, yetki ve görevleri devretmediklerinden dolayı denetim sürecini de kendileri gerçekleştirmektedir. KOBİ'lerde denetim tekniği olarak daha çok bütçeler kullanılmaktadır. İşletme yöneticisi başka faaliyetlerle bizzat meşgul olduğundan denetim için gereken prosedürlere fazla gerek duymaktadır (Yeşilyurt 1994: 22).

6. *Karar alma ile ilgili sorunlar:* KOBİ'lerde karar alma ile ilgili sorunların başında işletme yöneticisi durumunda bulunan işletme sahibinin çok güçlü pozisyonu ona önyargılı ve gerçek olmayan kararlar alma imkanı sağlamaktadır. Bu da, onların objektif kararlar almasını önlemektedir. Dolayısıyla, KOBİ'lerde çalışanlarla birlikte karar alma ya hiç yoktur, ya da çok az rastlanan bir olaydır (Özgen vd. 1997: 47).

1.3. Kırgızistan'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler

Resmi adı Kırgız Cumhuriyeti olan Kırgızistan'ın kuzeyinde Kazakistan, güneydoğu ve doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti, batısında Özbekistan ve güneybatısında Tacikistan bulunmaktadır. 199,9 km²lik yüz ölçümüne sahip olan ülkenin nüfusu 5 milyondan fazla olup bunun % 61.6'sını Kırgız, % 14.9'unu Rus, % 14.4'ünü Özbek, % 1.5'ini Ukraynalı, % 7.8'ini diğer milletler oluşturmaktadır. Ülkede 7 idari bölge bulunmaktadır, bunlar: Çüy, Isık Göl, Narın, Talas, Calal Abad, Oş. Her idari bölge ilçelere (toplam 43 ilçe), ilçeler ise köy idarelerine (muhtarlıklar) bölünmüştür. Önemli şehirler ise, Bişkek (başkent), Oş, Karakol, Calal Abad, Tokmok, Kara Balta, Kant, Talas, Karakol, Çolpon Ata, Balıkçı, Narın'dır. Devlet dili Kırgızca, resmi dili Rusça olan ülke nüfusunun okuma-yazma oranı % 97'dir. Üçte ikisi dağlarla kaplı olan ülkede değişik iklim tipleri mevcut olmakla birlikte, ülke genelinde karasal iklim hâkimdir (TİKA 2005: 3-5; EİU 2002: 5).

1.3.1. Yeniden Yapılanma Sürecinde Kırgızistan Ekonomisi

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığa kavuşan Kırgızistan merkezi planlamaya dayalı sistemi terk etmiş ve liberal reformlar gerçekleştirerek serbest piyasa ekonomisinin temellerini atmaya başlamıştır

(Kalikova 2002: 1). Bu ekonomik reformlar üç aşamalı olarak incelenmektedir (Cuburova 1999: 1-2):

Birinci aşama: 1991-1994 yılları arası, krizli gelişme dönemi. Fiyat ve dış ticaretin serbest bırakılması, özelleştirme, millî paranın kabulü, vergi sisteminin yeniden yapılandırılması, hukukî altyapının kurulması gibi liberal reformlar gerçekleştirilmiştir. Ancak, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde sistemdeki yapısal parçalanmanın yol açtığı üretim düşüşleri, Para arzındaki kontrolsüz artış ve fiyatların serbest bırakılmasından kaynaklanan yüksek enflasyon Kırgızistan ekonomisini derinden etkileyerek ülkeyi krize sürüklemiştir.

İkinci aşama: 1995 ve 1996 yılının birinci üç ayını kapsamaktadır. 1995'ten itibaren üretimin düşüş hızı yavaşlayarak nispi bir fiyat istikrarı sağlanmıştır. 1996'da tarım sektöründeki artış sayesinde ekonomik büyümenin ilk belirtileri meydana gelmiştir.

Üçüncü aşama: 1996 yılının ikinci üç ayından bu yana. Ekonomide büyüme eğilimleri görünmeye başlamıştır. 1997'de işletmeye açılan "Kumtör" altın yatağı ile Kara Balta maden fabrikası sayesinde sanayi sektöründe önceki yıllarla karşılaştırılmalı en yüksek üretim artışı gerçekleştirilmiştir. Ancak, 1998 yılında Rusya'da meydana gelen ekonomik kriz, Kazakistan'ın gümrük tarifelerini % 200 oranında arttırması gibi gelişmelerin ardından Kırgızistan para birimi olan SOM'un değeri, Ağustos 1998'de 1 ABD Dolarına karşı 20 SOM iken, Nisan 1999'da 37.5 SOM seviyesine ulaşmış, GSYİH'nın büyüme oranı ise düşüş göstermiştir (EİU 2002: 8). Dolayısıyla, makro ekonomik düzey dışsal etkenlere çok duyarlı olup sağlam değildir ve istenilen ekonomik büyüme elde edilememiştir.

Günümüzde Kırgızistan ekonomisinin önde gelen sorunları Sovyet zamanında da olduğu gibi "geleneksel" bütçe açığı; dış borçların geri ödenmesinden kaynaklanan zorluklar; GSYİH'nın % 25'ini oluşturan yüksek oranlı kayıt dışı ekonomi, özelleştirme sırasında yapılan yolsuzluklar, yabancı yatırımların yetersizliği, üretimin düşüşü, alınan kredilerin yeterli derecede etkili kullanılmaması, dış ticaret açığı, işsizlik oranının artması; ortalama aylık ücretin düşük olması ve ekonomik yolsuzlukların artması şeklinde özetlenebilir (EİU 2002: 15; Ekonomika 2001:2; Çuburova 1999: 6).

Kırgızistan ekonomisinin önemli sektörlerinden birisi tarım sektörü olup GSYİH'nın % 40'ını oluşturmaktadır. GSYİH'nın % 25'ini oluşturan sanayi sektörü madencilik, enerji, makine sanayi, hafif sanayi ve gıda sanayiine yönelik yapıya sahiptir. Esas olarak altın üretimine dayanan madencilik sektörü Kırgızistan sanayi sektörünün yarısını oluşturmaktadır. Toplam üretimde büyük bir yere sahip olan elektrik üretimini sağlayan hidro-elektrik santraller

büyük stratejik önem taşımaktadır. İhracat gelir kaynağındaki ikinci yere sahiptir. Ülke ekonomisinde üçüncü sırayı alan hizmet sektöründe en yüksek pay ulaştırmanındır. Kırgızistan'da ulaşım altyapısının temeli karayollarıdır. Ülkenin dağlık coğrafyası nedeniyle, diğer BDT ülkelerindeki demiryolu taşımacılığı yerine karayolu taşımacılığı ağırlıktadır. Havayolu taşımacılığı ise, gelişme göstermektedir. Ülkenin dış dünya ile bağlantısı 2500 hat kapasiteli uydu telefon sistemi ve benzeri sistemlerle sağlanmaktadır (TİKA 2005: 56-58; Ekonomika 2001: 2).

1.3.2. Kırgızistan'daki KOBİ'lerin Gelişimi, Tanımı ve Sorunları

Kırgızistan merkezi planlama ekonomisinden serbest piyasa ekonomisine geçiş döneminde girdiği ekonomik ve sosyal krizden çıkabilmek için uyguladığı liberal reformları sırasında KOBİ'lerin önemini vurgulayan önemli adımlar atarak yürüttüğü ekonomik politikalar içinde KOBİ'lere büyük yer ayrılmaktadır. Genel olarak, Kırgızistan'da KOBİ anlayışının üç aşamalı süreci geride bırakarak dördüncü aşamaya girdiği belirtilmektedir (Alışbaeva 1999: 9). Bu aşamalar sırasıyla kısaca özetlenmektedir:

1988-1990 yılları arasında eski Sovyetler Birliğinde "SSCB'de Kooperatifleştirme Hakkında Kanun"nun kabul edilmesi ve "Küçük İşletmelerin Kurulması ve Geliştirilmesine Yönelik Tedbirler Hakkında Kararname"nin yürürlüğe girmesi ile kooperatif sektörü canlanmış ve küçük girişimcilik gelişmeye başlamıştır.

1991-1995 yılları arasında girişimciliği geliştirme ve destekleme alanında hukuki altyapının kurulması ile ilgili çalışmalar yapılmıştır (L. Kim vd. 1999: 35).

1995-1998 yılları arasında girişimciliğin yapısı ile gelişimi niteliksel açıdan değişime uğrayarak ticaret yapan küçük işletmelerin azaldığı kaydedilmiştir. 1992-1994 yıllarında küçük girişimcilik dahil olmak üzere tüm ülke ekonomisi ilk sermaye birikimi kurallarına göre gelişirken 1995'ten itibaren çağdaş piyasa ekonomisinin kurallarına göre gelişmeye başlamıştır (Alışbaeva 1999: 12-13).

21 Nisan 1998 tarihinde Kırgızistan Hükümeti tarafından kabul edilen 206 sayılı, "Kırgızistan'da Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin (KOBİ) Geliştirilmesi İle İlgili Tedbirler Hakkındaki Kararname"nin yürürlüğe girmesi ile KOBİ'lerle ilgili sıkı devlet politikaları yürürlüğe konmuştur (Kubayev vd 2001: 5).

Günümüzde Kırgızistan'da KOBİ'lerin kurulması ve geliştirilmesi için gerekli şartların yeterli düzeyde bulunduğu belirtilmektedir (Ağibetova 1999: 68). Diğer yandan, bu alanın tamamen yabancı ülkelerin tecrübelerine dayanarak ve onları kopya ederek geliştirilmesi yanlış olurdu, çünkü ülke ekonomisi yarım asrı aşan zaman boyunca merkezi planlama sistemine dayalı olarak gelişmekteydi. Dolayısıyla, Kırgızistan ile Kırgız halkının tarihi ve kültürel özelliklerini de gözönünde bulundurularak bu konuyla ilgili özel bir yaklaşımın geliştirilmesi gerekmektedir.

Kırgızistan'da KOBİ tanımına gelince, Türkiye ve diğer ülkelerde olduğu gibi pekçok KOBİ tanımının farklılığına gidilmemektedir. KOBİ'lerle ilgili ilk resmi tanım, 1998'de Kırgızistan Hükümeti tarafından kabul edilen 78 sayılı Kararname'ye göre, çalışan işçi sayısı esas alınarak yapılmaktadır. İmalat sektöründe 1-15 arası işçi çalıştıran işletmeler çok küçük, 16-50 arası işçi çalıştıranlar küçük, 51-200 arası işçi çalıştıranlar orta, 201'den fazla işçi çalıştıran işletmeler ise büyük ölçekli olarak kabul edilmektedir. İmalat yapmayan işletmelerde ise 1-7 arası işçi çalıştıranlar çok küçük, 8-15 arası işçi çalıştıranlar küçük, 16-50 arasında işçi çalıştıranlar orta ve 51'den fazla işçi çalıştıranlar da büyük ölçekli olarak sınıflandırılmaktadır (L. Kim vd. 1999: 37).

KOBİ'leri destekleme alanında sıkı devlet politikaları 1998'da 206 sayılı Kararnamenin kabulü ve 1998-1999 yılları için KOBİ'leri Destekleme Programının onaylanması ile başlamıştır. Buna, Kırgızistan Hükümeti tarafından 21 Haziran 2000 tarihinde kabul edilen 364 sayılı, "2000 yılı için Kırgızistan'da Şahıs, Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Geliştirilmesi İle İlgili Ek Tedbirlerin Alınması Hakkında Kararname" ile birlikte 30'dan fazla Kararnameler ve 29 Şubat 2001'de kabul edilen "Girişimci Haklarının Korunması Hakkındaki Kanun", "Lisans Verme Hakkındaki Kanunda Eklmeler ve Düzeltmelerin Yapılması İle İlgili Kanun" da eklenebilir.

KOBİ'lerin ve girişimcilerin faaliyetlerini geliştirmelerine engel olan bazı devlet kurumları tarafından yapılan nedensiz teftişlerin sayısının azaltılması amacıyla 16 Şubat 2000 tarihinde Kırgızistan Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilen "Girişimcilik Faaliyetlerinde Bulunan Şahıslar ile KOBİ'lerin Nedensiz Teftişlerinin Azaltılmasına Yönelik Tedbirler Hakkında Karar" da girişimciliğin geliştirilmesinde büyük önem taşımaktadır. Bu Karar, her işletmenin birer "Teftiş Defteri" olmasını gerektirmekte ve kanun dışı yapılan teftişlerin denetimi ile işletmenin finansal faaliyetlerine başkaları tarafından karışılmamasını sağlamaktadır (Kubayev 2001: 5). Bunun dışında, "2001-2010 Yılları İçin Kırgızistan'ın Kalkınma Esasları" çerçevesinde "2001-2005 yılları için KOBİ'leri Geliştirme ve Destekleme Stratejisi" hazırlanmıştır.

KOBİ'leri destekleme ve geliştirme altyapısı ise, 1990'da ülkede ekonomik reformların uygulanmasını sağlayacak "Tekele Karşı ve Girişimciliği Destekleme Devlet Komitesi"nin kurulması ile oluşturulmaya başlamıştır. Özel girişimciliğin istikrarlı bir şekilde gelişmesini desteklemek amacıyla Ekim 1994'te Kırgızistan Cumhurbaşkanı kararı ile bu Komite, "Ulusal Girişimcilik Fonu" olarak değiştirilir. Mart 1996'da ise, gene Cumhurbaşkanı kararı ile "Kırgızistan Hükümeti KOBİ'leri Destekleme Devlet Fonu" adıyla yeniden kurulur. Fon KOBİ'lere finansal destek ile birlikte eğitim, enformasyon, danışmanlık ve diğer hizmetleri sunma görevlerini üstlenmiştir.

KOBİ'leri destekleme ve geliştirme sisteminde finansal destek de önemli yere sahiptir. Kırgızistan mevzuatına göre, Hükümet KOBİ'lere finansal desteği KOBİ Destekleme Devlet Fonu başta olmak üzere ulusal ve uluslararası finansal kurum ve kuruluşlar, ticari bankalar aracılığı ile gerçekleştirmektedir. Devlet tarafından yapılan finansal destek her yıl kamu mülkiyetinin özelleştirilmesinden elde edilen bütçe paralarından sağlanmaktadır. Dış kaynaklardan finans temin etmek için Kırgızistan Hükümeti bağımsızlığın ilk yıllarından bu yana birçok uluslararası finansal kurum ve kuruluşların, çeşitli sivil toplum kuruluşlarının kredi vermelerini, yatırım yapmalarını teşvik etmektedir (Adıyeva 1999: 83).

Diğer yandan, uluslararası finans kurumları daha çok üretime yöneliktir ve pahalı projelere kredi sağlamaktadırlar. Küçük miktarda kredi isteyen girişimciler ise, bu finansal kaynaklardan yararlanamamaktadırlar. Dolayısıyla, ülkede mikro finans sistemi geliştirilmekte olup küçük miktarda kredi almak isteyen girişimcilere en az 300 ABD \$ olmak üzere kısa vadeli krediler sunulmaktadır.

Finansal destek sağlayan örgütlerin dışında çeşitli teknik yardımlar yapan örgütler de bulunmaktadır. Bunlara TACIS, UNDP, TİKA, BMKP gibi kuruluşları katmak mümkündür.

Kırgızistan'da KOBİ'lerin başarılı şekilde gelişmeleri için devlet destek ve programların uygulanmasına rağmen bazı sorunlar da vardır. Bu sorunlar kısaca şöyle özetlenebilir (Omurkanov 2000: 26-29; Kim vd. 1999: 43):

KOBİ alanında devlet politikalarının hazırlanması ve gerçekleştirilmesinden sorumlu devlet kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerinin etkili bir koordinasyonunun olmaması;

Vergilendirme sisteminin ağır olması;

Kredi verme şartlarının ağırlığından dolayı girişimcilerin çoğunun finansal olanaklardan yararlanamamaları;

İşyeri açma izni ve lisans verme sisteminin zorlaştırılmış ve pahalı olmasından kaynaklanan bürokratik baskı ve yolsuzluklar;

Girişimcilerin haklarının yeterli derecede korunmaması ve bu alanda hukukî altyapının yetersizliği,

Mevcut işi büyütmeleri için işletmelerin özkaynaklarının yetersizliği,

KOBİ'lerle ilgili enformasyon, danışmanlık ve eğitim şirketleri ile merkezlerin yeterli olmaması,

Rekabet şartlarında girişimcilerin ve işletme yöneticilerinin girişimcilik alanında ve temel işletme fonksiyonlarından olan pazarlama, yönetim, finans, üretim ve diğerleri hakkında ya hiç eğitim görmemiş olmaları ya da eğitim eksikliği,

Mevcut pazarlar, üretim makineleri ve teknoloji standartları, finansal kaynaklarla ilgili bilgilerin eksikliği,

Teknolojik uyumsuzluk, işçilerin niteliklerinin düşüklüğü ve işletme organizasyonunun etkili olmayışından kaynaklanan üretim düşüklüğü,

Halkın gelir düzeyinin düşük olması nedeniyle birçok ürünlerin talep edilmemesi.

Kırgızistan'da KOBİ'lerin gelişmesi bu sorunların çözümlenmesine doğrudan bağlıdır. KOBİ'lerin gelişmesinde ülkede yürütülen ekonomik reformların başarılı olması ve ekonomik istikrarın sağlanmasının küçük girişimciliği olumlu yönde etkileyeceği kesindir.

Kırgızistan'da Faaliyet Gösteren Bazı Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerde Yönetim Sorunları Üzerine Bir Araştırma

2.1. Araştırmanın Amacı

KOBİ'ler tüm dünyada önemli yere sahip olarak ülkelerin ekonomik, politik ve sosyal açıdan gelişmesinde büyük katkıda bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlığına kavuşan Kırgızistan da son yıllarda KOBİ'lerin önemini anlayarak sıkı devlet destekleme politikaları uygulamaktadır.

Sadece Kırgızistan'da değil gelişmiş ve gelişmekte olan dünyanın diğer ülkelerinde de KOBİ'ler gerek kendi iç yapıları, gerekse dış çevreden kaynaklanan sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu konuda Kırgızistan'da yapılan çalışmalarda KOBİ'lerin sorunları genel olarak hukuki altyapının yetersizliğinden kaynaklanan vergi ve finans sistemindeki eksikliklere, bürokratik baskılara ve diğer benzeri sorunlara bağlanmaktadır. Oysa, bu sorunları çözmeye başta etkili yönetim olmak üzere işletmenin diğer temel fonksiyonlarını da gözönünde bulundurarak işletme sahip ve yöneticilerini bu konularda bilgilendirmek ve eğitmek gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaştıkları yönetim sorunlarının yanısıra diğer sorunları da tespit etmek ve bu sorunları ortadan kaldırmaya yönelik çözüm önerileri geliştirmektir. Bu amaç çerçevesinde, Kırgızistan'ın başkenti Bişkek ile Çüy İlin'de bulunan ve sanayi yönünden gelişmiş sayılan Kant şehirlerinde faaliyet gösteren KOBİ'lerin genel özellikleri belirlenerek işletmelerin yönetim sorunlarının yanısıra dış çevreden kaynaklanan diğer sorunları literatürde karşılaşılan KOBİ'lerin ortak özellikleri ve sorunları açısından ele alınarak Kırgızistan'da geçerliliği incelenmiştir.

2.2. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Araştırma evrenini Kırgızistan'ın Bişkek ve Kant şehirlerinde tüm sektörlerde faaliyette bulunan 82 küçük ve orta ölçekli işletme oluşturmuştur. İşletmelerin seçiminde esas nicel ölçüt olarak çalışan işçi sayısı kabul edilmiştir. Araştırma için gerekli verilerin elde edilmesinde anket yöntemi kullanılmıştır. Ana kütlelenin (82 anketin) % 53.7'sine ulaşılmıştır. Anket sonucunda toplanan veriler bir düzen dahilinde analize tabii tutulmak üzere bilgisayara yüklenmiş ve veri tabanı oluşturulmuştur. Veri tabanının oluşturulmasında, verilerin değerlendirilmesinde ve yapılan tüm istatistiksel analiz işlemlerinde SPSS –10.0 (Statistical Package for Social Science) paket programından yararlanılmıştır.

2.3. Araştırmanın Bulguları ve Değerlendirilmesi

2.3.1. Araştırma Kapsamındaki İşletmelerin Genel Özellikleri

Araştırmanın bu bölümünde, işletmelerin sektörel dağılımı, hukukî yapıları, yaşları ve çalışan işçi sayısına göre büyüklükleri incelenmiştir.

İşletmelerin Sektörlere Göre Dağılımı: Elde edilen sonuçlara göre, KOBİ'lerin daha çok imalat (% 45.2) sektöründe yoğunlaştığı, ardından da ticaret, (% 33.3), hizmet (% 16.6) ve tarım (% 4.8) sektörlerinde faaliyet gösterdikleri saptanmıştır.

İşletmelerin Büyüklükleri: Çalışan işçi sayısı temel alınarak incelenmiştir. İşletmeler Kırgızistan'da kabul edilen KOBİ sınıflandırmasına göre, imalat yapan ve yapmayan olarak ikiye ayrılmıştır. İmalat yapan işletmelerin % 45'nin çok küçük ölçekli işletme (1-15 kişi), % 35'nin küçük ölçekli işletme (16-50 kişi), % 15'nin orta ölçekli işletme (51-200 kişi) ve % 5'nin büyük ölçekli işletme (201 ve yukarı kişi) oldukları tespit edilmiştir. İmalat yapmayan işletmeler ile ilgili bulgularda % 76.2'sinin çok küçük ölçekli işletme (1-7 kişi), % 14.2'sinin küçük ölçekli işletme (8-15 kişi), % 9.6'sının orta ölçekli işletme (16-50 kişi) oldukları belirlenmiştir. Bu değerlendirme sonucunda, Kırgızistan'daki gerek imalat yapan, gerekse yapmayan KOBİ'lerin büyük kısmının (% 45 ve % 76.2) çok küçük ölçekli işletmeler olduğu saptanmıştır.

İşletmelerin Hukukî Yapıları: KOBİ'lerin % 56.8'inin şahıs şirketi ve % 22.7'inin ise limited şirket şeklinde örgütlendikleri belirlenmiştir. İşletmelerin % 11.4'ü anonim şirket, % 6.8'i kooperatif ve % 2.3'ü adi komandit şirket şeklinde örgütlenmiştir. Bu bağlamda, Kırgızistan'da faaliyet gösteren KOBİ'lerde kurumsallaşma düzeyinin düşük olduğu söylenebilir.

İşletmelerin Yaşları: Araştırmaya katılan işletmelerin % 39.5'inin 1-3 yaş grubunda, % 27.9'nun 1 yaştan küçük, % 18.6'nın 4-9 yaş grubunda ve % 14'nün 10 yıl ve üstü yaşta olduğu görülmektedir. İşletmelerin büyük kısmının 1-3 ve 1 yaştan küçük grubunda yer almalarının nedeninin, Kırgızis-

tan'da KOBİ'leri destekleme ve geliştirme faaliyetlerine son 3-4 yıldan beri önem verilmeye başlanması olduğu düşünülmektedir.

2.3.2. Araştırma Kapsamındaki İşletme Sahip ve/veya Ortaklarının Yapısı

Araştırmanın bu bölümün işletme sahip ve/veya ortaklarının yaşları, cinsiyeti, eğitim durumları ve işletmelerin aile şirketi olup olmadıkları incelenmiştir.

İşletme Sahip ve/veya Ortaklarının Yaş, Cinsiyet ve Eğitim Durumu: Araştırma kapsamına giren işletmelerin sahip ve/veya ortaklarının % 39.2'si 31-40 yaş grubunda, % 24.3'ünün 41-50 yaş grubunda, % 18.9'nun 50 yaş ve üstü grubunda, % 16.2'sinin 20-30 yaş grubunda ve % 1.4'nün 20 yaşın altında yer aldıkları belirlenmiştir. Dolayısıyla, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip ve/veya ortaklarının orta yaş girişimcilerden oluştuğu söylenebilir.

Araştırmaya katılan işletme sahip ve/veya ortaklarının cinsiyetleri belirlendiğinde bunların büyük kısmının, yani % 68.9'unun erkek, ancak % 31.1'inin kadın oldukları saptanmıştır. Kırgızistan'daki kadınlar hem eğitim düzeyi, hem de uğraştıkları faaliyetler açısından erkeklerle aynı düzeydedir. Bununla birlikte, genel olarak halk arasında yeni yaygınlaşmaya başlayan girişimcilik kültürünün kadınlar tarafından pek benimsenmediği ya da içinde buldukları sosyal çevre tarafından bu açıdan desteklenmediklerini söylemek mümkündür.

İşletme sahip ve/veya ortaklarının eğitim durumlarına gelince % 47.3'ünün yüksekokul, % 44.5'inin üniversite (yüksek lisans ve/veya doktora derecesi ile birlikte) ve % 8.2'sinin lise mezunu oldukları görülmektedir. Yüksekokul mezunlarının oranının fazla olması, Kırgızistan'da iki yıllık yüksekokullarda ağırlıklı olarak mesleki eğitim verilmesinden kaynaklanmaktadır. Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip ve/veya ortaklarının eğitim gördüğü mesleğe yönelik iş kurdukları ve yetiştikleri söylenebilir.

İşletmelerin Aile Şirketi Olup Olmama Durumu: Ankete cevap veren işletmelerin % 61.4'ünün bir aile şirketi niteliğini taşıdığı, % 38.6'sının ise bir aileye ait olmadığı saptanmıştır. Bu bulgulara göre, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin çoğunlukla aile şirketi niteliğini taşıdıkları görülmektedir.

İşletmelerin Profesyonel Yönetici İstihdam Edip Etmeme Durumu: Profesyonel yönetici istihdam edip etmedikleri ile ilgili soruya cevap veren işletmelerin % 90.5'inin profesyonel yönetici çalıştırmadıkları ve ancak % 9.5'inin profesyonel yönetici istihdam ettikleri belirlenmiştir. Kırgızistan'da faaliyette bulunan işletmelerin çok büyük bir kısmının profesyonel yönetici istihdam etmemeleri KOBİ'lerin en önemli nitel özelliği olan girişimcilik, yöneticilik ve mülkiyetin aynı kişide toplanması eğilimi ile açıklanabilir.

Profesyonel Yöneticilerin Eğitim Durumları: İstihdam edilen profesyonel yöneticilerin eğitim durumları incelendiğinde % 25'inin yüksekokul mezunu, % 75'inin üniversite mezunu oldukları saptanmıştır.

İşletmelerin Profesyonel Yönetici İstihdam Etme Nedenleri ve Karşılaşılan Sorunlar: Profesyonel yönetici istihdam eden işletmelerin profesyonel yönetici istihdam etme nedenleri ortaya çıkarmaya çalışılmıştır. İşletmelerin % 66.7'si anket sorusunda belirtilen tüm özelliklerden, yani profesyonel yöneticilerin yeterli eğitim düzeyine sahip olmaları, olaylara tarafsız olarak bakabilmeleri, daha esnek düşünebilme yeteneğine sahip olmaları, daha rasyonel karar alabilmeleri, daha dinamik olmaları, % 33.3'ü ise sadece daha esnek düşünebilme yeteneğine sahip olduklarından dolayı profesyonel yönetici istihdam ettiklerini belirtmişlerdir.

Ankete katılan işletmelerin % 45.9'u profesyonel yöneticilerin mal sahibi yönetici gibi işletmeye bağlılıkla çalışmayacağını, % 21.6'sı profesyonel yöneticilerin hem etkili karar alamadıklarını, hem de işletmeye getirdiği maliyetin yüksek olduğunu, % 18.9'u zarar riski olmaması nedeni ile etkili karar alamayacaklarını, % 8.1'i profesyonel yöneticilerin işletmeye getirdikleri maliyetin yüksek olduğunu, % 5.5'i pratik bilgilerinin mal sahibi yöneticiye nazaran az olduklarından dolayı profesyonel yönetici istihdam etmediklerini belirtmişlerdir.

Bu bağlamda, işletme sahiplerinin yönetimi profesyonel yöneticilere devretme konusunda çekingen davrandıkları görülmektedir. Bu durumun nedenleri olarak, profesyonel yöneticinin mal sahibi yönetici gibi işletmeye bağlı çalışmayacağı, risk altına girmediğinden işletme yönetimine gereken önemi vermeyeceğinden etkili karar almayacağı ve önemli maliyet unsuru oluşturdukları konuları ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla, işletme sahiplerinin profesyonel yöneticilere güvenmedikleri söylenebilir. Diğer yandan, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin çoğunun finansal sıkıntı içinde oldukları gözönünde bulundurulursa, sahip yöneticilerin onlara bir maliyet unsuru olarak bakmaları beklenen bir sonuçtur.

2.3.3. Araştırma Kapsamındaki İşletmelerde Karşılaşılan Yönetim Sorunları

Araştırmanın bu bölümünde, Kırgızistan'daki KOBİ'lerde karşılaşılan yönetim sorunları, yönetim fonksiyonları açısından ele alınarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmaya katılan KOBİ'lerde yönetim sorunları ile ilgili bulgular kısaca şöyle özetlenebilir:

Planlama Fonksiyonu ile İlgili Bulgular: Ankette işletmelerde planlama yapılıp yapılmadığı sorusuna işletme yöneticilerinin % 59.5'i olumlu, % 40.5'i ise olumsuz yanıt vermiştir. İşletmelerde planlama fonksiyonunun % 80'i işletme sahibi (% 32) ve ortakları (% 48) tarafından yapılmaktadır. An-

ket kapsamındaki işletmelerin ancak % 20'sinde bir planlama uzmanı bulunmaktadır. Her bölümün planının ilgili bölümün yetkililerince yapıp yapılmadığı sorusuna ise cevap verilmemiştir. Çalışmada Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip yöneticilerinin planlama konusuna önem vermedikleri, sistematik bir çevre analizi yerine kendi sezgilerine dayalı olarak planlama yaptıkları kanısına varılmıştır.

Örgütlenme Fonksiyonu ile İlgili Bulgular: Anketlere cevap veren sahip yöneticilerin % 52.5'i işletmelerinde kimin ne yapacağı, kimden emir alıp kime vereceğinin açık bir şekilde belirlenmiş olduğunu belirtirlerken, % 37.5'i kimin ne yapacağına, yapılacak işe göre kendilerinin karar verdiklerini, % 5'i de kimin ne yapacağı, kimden emir alıp, kime emir vereceğinin belirsiz olduğunu ve kimin ne yapacağı, kimden emir alıp, kime vereceği konularının işletmeleri için gereksiz olduğunu belirtmişlerdir.

Araştırmaya katılan işletmelerin % 60'ında uzmanlaşmanın hiç olmadığı, % 22.5'inde uzmanlaşma olduğu, % 17.5'inde ise fazla uzmanlaşma olmadığı ve bölümlerarası geçişlerin sözkonusu olduğu saptanmıştır.

Bulgulardan Kırgızistan'daki KOBİ'lerde işbölümü uygulamasının daha kolay olduğu, yani kimin ne yapacağı, kimden emir alıp kime vereceğinin açık bir şekilde belirlenmiş olduğu, uzmanlaşmanın ise düşük düzeylerde kaldığı anlaşılmaktadır.

Personel ile İlgili Bulgular: Araştırmaya katılan işletmelerin % 63.6'sı mülakat yoluyla, % 40.9'u elemanların önceki iş deneyimleri ve performanslarını araştırarak, % 18.2'si başkalarının referansı ile, % 9.1'i başvuru formlarını değerlendiren ve ancak % 6.8'i çeşitli test ve sınavlar yaparak eleman seçimini gerçekleştirmektedirler.

Araştırmaya katılan işletmelerin personel ve nitelikli işgücü temininde karşılaştıkları sorunlarla ilgili bulgulara göre, işletmelerin % 59.1'inin alınacak nitelikli elemanlara ödeyeceği ücretlerin düşük olduğundan, % 45.5'inin nitelikli eleman bulamadıklarından, % 18.2'sinin nitelikli elemanların yüksek ücret istediklerinden, % 6.8'inin yetişen elemanların büyük işletmeler tarafından transfer edildiğinden dolayı nitelikli işgücü temininde güçlüklerle karşılaştıkları saptanmıştır. İşletmelerin ancak % 13.6'sında çalışanlara yönelik düzenli eğitim faaliyetleri gerçekleşirken, % 86.4'ünde personele yönelik düzenli eğitim faaliyetine önem verilmemektedir.

Kırgızistan'daki işletmelerin eğitim ve danışmanlık konularında bu konuda faaliyet gösteren ilgili kuruluş ve danışmanlık şirketlerinin hangilerinden hizmet aldıkları ile ilgili soruya göre, KOBİ'leri Destekleme Merkezi'nin (BMKP Projesi) hizmetinden bu soruya cevap veren işletmelerin % 66.6'sı yararla-

nırken, % 16.7'si Helvetas ile diğer danışmanlık ve eğitim şirketlerinin hizmetinden yararlandıklarını belirtmişlerdir.

İşletmelerin personel seçimi, temini ve personel eğitimi ile ilgili bulgulara göre, Kırgızistan'daki KOBİ'lerde personel envanteri tutulmadığı için, bilinçli bir personel seçimi de yapılamamaktadır. Kırgızistan'daki KOBİ'lerin büyük bir bölümü ödeyecekleri ücretlerin düşük olmasından dolayı nitelikli eleman temininde zorluklar çektiklerini belirtmişlerdir. Genellikle, KOBİ'lerin işgücü temininde karşılaştığı en önemli sorun, nitelikli eleman bulamamalarıdır. Nitelikli eleman temini, Türk KOBİ'leri için de çok önemli bir sorundur ve bu işletmeler gereken ücretleri ödeseler bile istedikleri personeli bulmada sorun yaşamaktadır (Özgen vd. 1997: 47-48). Bununla birlikte, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin nitelikli eleman bulamamalarının, Sovyetler Birliği zamanında tüm teknik beceri ve bilgi gerektiren alanlarda Rus kökenli işçilerin çalıştırıldığı ve bağımsızlık yıllarında onların ülkeden göç etmeleri ile kalifiye elemanların yok denilecek kadar az sayıda kalmalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür. Öte yandan, elde edilen bulgulardan da anlaşılacağı üzere, mevcut personel eğitimine ağırlık verilmediği, eğitim ve danışmanlık konularında ilgili kurum ve kuruluşlara yeterli düzeyde başvurulmadığı saptanmıştır. KOBİ'lerde, genellikle gerek yöneticilerin, gerekse personelin eğitimi konusunda önemli sorunlar yaşanmaktadır. Bunun da, işletmenin finansal yeterliliğinden ya da sahip yöneticinin isteksizliğinden dolayı kaynaklandığı söylenebilir.

Karar Alma Süreci ile İlgili Bulgular: Araştırmaya katılan işletmelerin % 43.2'sinde kararların çalışanlarla birlikte, % 40.9'unda sahip yönetici tarafından alındığı, % 15'nde ise yetkilerinin bir kısmının alt kademe yöneticilerine devredildiği ve bazı konularda karar alma yetkisine sahip oldukları saptanmıştır.

Kırgızistan'daki bazı KOBİ'lerde kararların çalışanlarla birlikte alınması durumunun çoğu zaman işletme sahibi ile personelin yanyana çalışmasından ve aralarındaki kişisel ilişkilerden kaynaklandığı söylenebilir. Diğer yandan, tüm kararların sahip yönetici tarafından bizzat alınması işletme yöneticisi durumunda bulunan işletme sahibinin çok güçlü pozisyonundan kaynaklanmaktadır. Bu durum, işletme sahibine önyargılı ve gerçek olmayan kararlar verme imkanı sağlayabilmekte ve onların objektif kararlar almasına engel teşkil edebilmektedir.

Yönetim Fonksiyonu ile İlgili Bulgular: Ankette KOBİ'lerin sahip yöneticilerinin tercih ettikleri liderlik biçimi, çalışanları motive etmek için kullandıkları teşvik araçları ile ast ve üstlerle bölümler arasındaki haberleşme şekline ilişkin sorular oluşturulmuştur. Ankete cevap veren sahip yöneticilerin, bir yöneticinin aynı zamanda bir lider olup olmaması durumu ile ilgili

görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Sahip yöneticilerin % 59.5'ine göre, yönetici bir lider olmalıdır, % 40.5'ine göre ise yöneticinin bir lider olması o kadar önemli değildir.

Yöneticinin bir lider olması gerektiği görüşünde olan işletmelerin sahip yöneticilerinin kendi liderlik tarzları ile ilgili görüşlerine göre, sahip yöneticilerin % 68'i demokratik liderlik tarzını, % 32'si otoriter liderlik tarzını tercih etmişlerdir.

Sahip yöneticilerin çalışanları motive etmek için hangi teşvik araçlarına başvurduklarını tespit etmek amacıyla sorulan soruya cevap veren işletmelerin sahip yöneticilerinin % 45.2'si ikramiye, parçabaşı ücret, prim gibi özendirici teşvik verdiklerini, % 26.2'si terfi, teşekkür, takdir gibi manevi araçları kullandıklarını, % 23.8'i kıdem tazminatı, işsizlik sigortası, kaza sigortası gibi teşvik araçlarını kullandıklarını, % 21.4'ü özel bir gayret göstermediklerini ve % 7.1'i yakıt yardımı, personel çocukları için öğrenim yardımı, sağlık hizmetleri, konut edindirme yardımı gibi hizmetler gösterdiklerini belirtmişlerdir.

İşletmelerin sahip yöneticilerinin işletmelerindeki ast ve üst ile bölümler arasındaki haberleşme biçimi ile ilgili cevaplarının sonuçlarına göre, işletmelerin % 63.6'sında haberleşmenin sözlü olarak, % 31.9'nda hem yazılı, hem de sözlü olarak ve ancak % 4.5'nde yazılı olarak gerçekleştiği saptanmıştır.

İşletmelerde yöneltme fonksiyonu ile ilgili elde edilen bulgulara dayanılarak şu sonuçlara varılmıştır: Genellikle, KOBİ'lerin sahip yöneticilerinin otoriter, demokratik veya çalışanları serbest bırakan liderlik biçimlerinin belli özelliklerini birarada kullandıkları görülmektedir. Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip yöneticileri ise, daha çok demokratik liderlik tarzını benimsemişlerdir.

KOBİ'lerde işçi sayısının az olması nedeniyle, kıdem tazminatı, işsizlik sigortası, parçabaşı ücret, prim, gıda yardımı, öğrenim yardımı gibi sosyal hizmetlerin sağlanması kişi başına düşen maliyetleri yükseltmekte ve yöneticiler böyle bir program düzenlemekten mümkün olduğunca kaçınmaktadırlar. Ancak, anket bulgularına göre Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip yöneticilerinin çalışanları motive etmek için ikramiye, parçabaşı ücret, prim gibi teşvik araçlarını daha çok kullandıkları tespit edilmiştir. Diğer yandan, yakıt yardımı, öğrenim yardımı gibi sosyal hizmetler daha düşük düzeyde verilmektedir.

KOBİ'lerde haberleşme kanalları resmi olmayan şekilde oluşmaktadır. Anket bulgularına göre de, Kırgızistan'daki KOBİ'lerde haberleşmenin daha çok sözlü şekilde, yani resmi olmayan şekilde gerçekleştiği saptanmıştır. Bu bulgular ışığında, KOBİ'lerde etkili bir yöneltme sisteminin kurulabilmesi kısmen mümkün olabilmektedir.

Koordinasyon Fonksiyonu ile İlgili Bulgular: Araştırmaya katılan işletmelerin sahip yöneticilerinin işletme içi çatışmaların giderilmesinde hakem-

lik yapıp yapmadıkları ile ilgili soruya % 76.2'si hakemlik yaptıklarını, % 23.8'i hakemlik yapmadıklarını belirtmişlerdir.

Denetim Fonksiyonu ile İlgili Bulgular: Araştırmaya katılan işletmelerde yönetimin denetim fonksiyonu ile ilgili sorulara cevap veren sahip yöneticilerin % 74.4'ü denetimi kendilerinin gerçekleştirdiklerini, % 25.6'sı kendilerinin gerçekleştirmediğini belirtmişlerdir.

Bu bulgular ışığında KOBİ'lerin sahip yöneticilerinin işletmeyi tek başına yönettikleri, yetki ve görevleri devretmediklerinden dolayı denetim sürecini de kendilerinin gerçekleştirdikleri kanısına varılmıştır.

2. 3.4. Araştırma Kapsamındaki İşletmelerde Karşılaşılan Diğer Sorunlar

Araştırmanın bu bölümünde, KOBİ'lerin karşılaştıkları dış çevreden kaynaklanan diğer sorunları saptanmıştır.

İşletmelerin sahip yöneticilerinin işletmelerinin büyümesi ile ilgili düşünceleri de saptanmaya çalışılmıştır. Buna göre, sahip yöneticilerin % 88.6'sı ileride işletmelerini büyütmeyi düşünmekte iken, % 11.4'si düşünmemektedirler.

Araştırmaya katılan işletmelerin son bir yıl içerisinde kredi kullanıp kullanmama durumları incelendiğinde işletmelerin % 86'sının herhangi bir kredi kullanmadığı, buna karşın % 14'ünün kredi kullandığı belirlenmiştir.

Son bir yıl içerisinde kredi kullanan işletmelerin Kırgızistan'da KOBİ'lere kredi sunan hangi kuruluşlardan kredi temin ettiklerine dair sorulara cevap veren işletmelerin % 33.3'ü Kırgız Tarım ve Finans Şirketi'nden, % 16.7'si KOBİ Destekleme Devlet Fonu'ndan, % 16.7'si Kırgızistan Kredi Birlikleri Geliştirme ve Destekleme Finans Şirketi'nden, % 16.7'si Dünya Bankası'ndan ve % 16.7'si de FINCA (Foundation for International Community Assistance)'dan kredi temin ettikleri saptanmıştır.

Görüldüğü gibi, Kırgızistan'da KOBİ'lerin kredi kullanma düzeyi çok düşüktür. Buna, kredi faizlerinin yüksek ve döviz üzerinden olması, kredi başvurularında, bankalar tarafından teminat olarak gayrimenkul ipoteği ile kusursuz hazırlanmış fizibilite raporu istenmesi neden olmaktadır. Diğer yandan, Kırgızistanlı girişimcilerin kredi alabilmek için fizibilite raporlarını hazırlama konusunda bilgi yetersizliği içinde olduklarını söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan işletmelerin verimli çalışmalarına engel olan problemlerin tespitine ilişkin şu saptamalar yapılmıştır:

Ankete cevap veren işletmelerin verimli çalışmalarına engel olan sorunların % 84.1'i vergilerin yüksek olmasından, % 63.6'sı finansal kaynak bulamaktan, % 45.5'i devlet tarafından teşvik verilmediğinden, % 45.5'i de talep yetersizliği ve dış pazarlara açılma sorunlarından, % 29.5'i yeni teknoloji

kullanamadıklarından, % 22.7'si bürokratik baskılardan, % 20.5'i ise etkili yönetim için gerekli bilgilere sahip olmadıklarından, % 13.6'sı kredi faizlerinin yüksek olmasından, % 6.8'i modern bilgisayar sisteminin eksikliğinden kaynaklandığını belirtmişlerdir.

Anket bulgularına göre, Kırgızistan'daki vergilendirme sisteminin KOBİ'ler için elverişli olmadığını belirtmek mümkündür. Diğer yandan, Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip yöneticileri finansal kaynak temininde zorluk çekmektedirler. Finansal kaynak yetersizliğinden dolayı Kırgızistan'daki KOBİ'ler yeni teknoloji kullanamamaktadırlar ve rekabet edebilecek malların üretimini gerçekleştirememektedirler. Dolayısıyla, talep yetersizliği ve dış pazarlara açılma sorunları ortaya çıkmaktadır. İşletmenin pazarlama fonksiyonu ile ilgili bilgi yetersizliğinin dış pazarlara açılma sorununu artırdığı düşünülmektedir.

Devlet tarafından gerekli teşviklerin verilmemesi, hükümet tarafından KOBİ'lerin yeterli derecede teşvik edilmediğinin ve desteklenmediğinin göstergesidir. Bu durumun ise, KOBİ'lerin desteklenmesi ve geliştirilmesi ile ilgili devlet kuruluşları arasındaki koordinasyon eksikliğinden kaynaklanmış olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, KOBİ'lerin etkili çalışmalarına engel olacak bürokratik baskılar sözkonusudur. KOBİ'lerle ilgilenen kamu kuruluşları arasında, tam bir işbirliği ve koordinasyon sağlanamaması kavram kargaşası, işlerin uzaması ile zaman ve para kaybına neden olmaktadır.

Anketin en son sorusunda, araştırmaya katılan KOBİ'lerin diğer önemli sorunlarının belirtilmesi istenilmiştir. Verilen cevaplardan elde edilen sonuçlara göre, işletmelerin diğer önemli sorunlarının % 33.3'ünü halkın gelir seviyesinin düşük olması, % 20'sini yoğun rekabet ortamı, % 13.3'ünü elektrik, su, doğalgaz gibi kamu hizmetlerinin pahalı olması, % 13.3'ünü yakıt, hammadde, malzeme, araç ve gereçlerin pahalı olması, % 13.3'ünü işletmelerin özkaynak yetersizliği ve % 6.7'sini dış ülkelerden hammadde tedariki ile ilgili sorunlar oluşturmaktadır.

Halkın gelir düzeyinin düşük olması nedeniyle KOBİ'ler tarafından üretilen mal ve hizmetlerin talep edilmemesi, yoğun rekabet ortamı gibi sorunlar KOBİ'lerin diğer önde gelen sorunlarındandır.

Kırgızistanlı girişimciler için rekabet anlayışı yeni bir kavramdır. Merkezi planlı sisteme dayalı ekonomiden acımasız rekabet ortamında gelişen serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Kırgızistanlı girişimcilerin değişen koşullara ayak uydurmaları zor olmuş ve çeşitli güçlüklerle karşı karşıya kalmışlardır. Ancak, onların rekabet konusundaki bilgilerinin hâlâ yetersiz olduğu söylenebilir. Kamu hizmetleri ile hammadde ve malzeme... vb. girdilerin pahalı olmasında da aynı durum sözkonusudur. Çünkü, eski dönemde bu tür hizmetler çok ucuz olup yüksek gider unsuru yaratmıyorlardı.

KOBİ'lerin finans fonksiyonu ile ilgili sorunlarından, dış kaynaklardan finans temin edememeleri ve faaliyetlerinin çoğunu özkaynakları ile finanse etmeleri de önemlidir. Kırgızistan'daki KOBİ'lerin dış kaynak bulma güçlüklerinin yanısıra yüksek vergi giderleri, kamu hizmetlerinin, hammadde ve malzemelerin pahalı olması işletmelerin giderlerini arttırarak özkaynak yetersizliğine yol açmaktadır.

Dış ülkelerden hammadde tedariki ile ilgili sorun daha çok gümrükleme sorunu olarak düşünülmektedir. Günümüzde, Kırgızistan'da uygulanan gümrük vergilerinin çok yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Kırgızistan'daki KOBİ'lerin karşılaştıkları yönetim sorunlarını belirlemeye yönelik yapılan bu çalışmanın sonucunda elde edilen bulguların konuyla ilgilenen akademisyen ve uygulamacılara yararlı olması ümit edilmektedir. Bu amaçla KOBİ'lerin karşılaştıkları sorunlar ve geliştirilen çözüm önerileri kısaca özetlenmiştir.

- KOBİ'ler daha çok imalat sektöründe yoğunlaşmakta, ardından da ticaret, hizmet ve tarım sektörlerinde faaliyet gösteren işletmeler gelmektedir. Bunların büyük bir kısmını çok küçük işletmeler oluşturmaktadır.
- KOBİ'lerin çoğu şahıs şirketi ve limited şirket şeklinde örgütlenmiştir. Bunları anonim şirket, kooperatif ve adi komandit şirketleri takip etmektedir. İşletmelerin çoğunluğu 1-3 ve 1 yaştan küçük grubunda yer almaktadır.
- KOBİ'lerin sahip ve/veya ortakların orta yaş girişimcilerden oluştuğu ve bunların büyük bir kısmının erkek (% 68.9), kalan kısmın ise kadın (% 31.1) oldukları saptanmıştır. İşletme sahip ve/veya ortaklarının eğitim durumları açısından çoğunun yüksekokul, üniversite ve küçük bir kısmının lise mezunu oldukları belirlenmiştir.
- İşletmelerin büyük bir kısmı aile şirketi niteliği taşımaktadır ve işletmelerin çoğunluğu profesyonel yönetici istihdam etmemektedir. Profesyonel yönetici istihdam eden KOBİ'lerin çoğunluğunda ise, bunun en önemli nedeni olarak daha esnek düşünme yeteneği belirtilmiştir.
- Yönetimin fonksiyonları açısından incelendiğinde, işletmelerin çoğunda planlama yapılmakta olup işletme sahibi ve ortakları tarafından gerçekleştirilmektedir. İşletmelerin küçük bir kısmında planlama uzmanı bulunmaktadır.
- Örgütlenme fonksiyonunun sorunları ile ilgili elde edilen bulgulara göre, Kırgızistan'daki KOBİ'lerde kimin ne yapacağı, kimden emir alıp kime vereceğinin açık bir şekilde belirlenmiş olduğu, uzmanlaşmanın ise düşük düzeylerde kaldığı saptanmıştır.

- KOBİ'lerin işgücü temininde karşılaştığı en önemli sorun, nitelikli eleman bulamamalarıdır. Ancak, aynı zamanda mevcut personel eğitimine ağırlık verilmemekte, eğitim ve danışmanlık konularında ilgili kurum ve kuruluşlara yeterince başvurulmamaktadır.
- Karar alma süreci ile ilgili bulgulara göre, işletmelerin birçoğunda kararların çalışanlarla birlikte alındığı, diğer bir kısmında ise tüm kararların sahip yönetici tarafından tek başına verildiği belirlenmiştir.
- Yönelme fonksiyonu ile ilgili şu sonuçlara varılmıştır: KOBİ'lerin sahip yöneticileri daha çok demokratik liderlik tarzını benimseyerek çalışanları motive etmek için ikramiye, parçabaşı ücret, prim gibi nakdi teşvik araçlarını kullanmaktadırlar. Diğer yandan, yakıt yardımı, öğrenim yardımı gibi sosyal hizmetler daha az verilmektedir. Haberleşme ise resmi olmayan şekilde gerçekleşmektedir.
- KOBİ'lerin sahip yöneticileri işletmeyi tek başına yönettikleri, yetki ve görevleri devretmediklerinden dolayı denetim sürecini de kendileri gerçekleştirmektedirler.
- İşletmelerin sahip yöneticilerinin büyük bir kısmı ileride işletmelerini büyütmeyi düşünmektedir. Ancak, kredi kullanma düzeyi çok düşüktür.
- Ağır vergilendirme sistemi; finansal kaynak teminindeki zorluklar; yeni teknoloji kullanılamaması; rekabet edilebilecek malların üretilmemesi; talep yetersizliğinin yanı sıra dış pazarlara açılma sorunu; devlet tarafından gerekli teşviklerin verilmemesi; bürokratik baskılar; halkın gelir düzeyinin düşüklüğü; rekabetin yoğun olması ve dış ülkelerden hammadde tedarikindeki zorluklar KOBİ'lerin verimli çalışmalarına engel olan diğer sorunlardır.

Bu sonuçlar doğrultusunda Kırgızistan'da faaliyet gösteren KOBİ'lerin sorunlarının çözümüne ilişkin aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

- KOBİ'lerin sahip yöneticileri girişimcilik ve yöneticilik konularında eğitilmeli ve kendilerini yetiştirmelidir. Bu amaçla düzenli eğitim faaliyetleri yapılmalı, gerekirse geniş halk kitleleri için de ücretsiz seminerler düzenlenmelidir. Diğer yandan, KOBİ çalışanlarının eğitimine de önem vermeli, işletme bünyelerinde eleman yetiştirilerek, onların mesleki tecrübe kazanmalarına yardımcı olunmalıdır.
- Kırgızistan'daki KOBİ'lerin sahip yöneticilerinin çalışanları motive etmek için yakıt yardımı, çocukları için öğrenim yardımı, sağlık hizmetleri, konut edindirme yardımı gibi sosyal hizmetlere pek önem verilmediği görülmektedir. Oysa, Kırgızistan şartlarında, bunlar nakdi teşviklere göre daha önemli olabilir. Özellikle, sağlık hizmetlerinin artık ücretli olması çalışanları zor duruma düşürmektedir.

- KOBİ'lerin kredi sağlamada karşılaştıkları sorunlarının giderilmesi için ilk başta Kırgızistan'ın genel olarak mali sistemi iyileştirilmeli, girişimciler ve yöneticiler bu konuda bilgilendirilmeli ve eğitilmeli, KOBİ'lerin finansmanı konusunda ihtisas bankaları kurulmalı, finansal kiralama, factoring, forfaithing, risk sermayesi gibi finansal yöntemlerin kullanımı yaygınlaştırılmalıdır.
- KOBİ'lerin verimli çalışmalarına ve gelişmelerine engel olan sorunları gidebilmek için vergilendirme sistemin iyileştirilmesi, bürokratik baskıların ve zamansız teftişlerin azaltılması, teknoloji, üretim teknikleri, işletme yönetimi konusunda devlet ve özel sektör tarafından KOBİ'lerle ilgili araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin teşvik edilmesi, toplantı, sempozyum ve paneller düzenleyerek, KOBİ'lerin güncel sorunlarını belirleyip, çözüm yollarının araştırılmasına destek verilmesi, işletme sahiplerinin dış dünyaya açılarak yeni pazarlar yaratabilmeleri için iç ve dış fuarlara, sergilere ve toplantılara katılması, iletişim teknolojilerinden yararlanarak yeni pazarlara açılması gerekmektedir.
- Kırgızistan'daki KOBİ'lere hizmet veren kuruluşların kendilerini yeterince tanıtmadıkları ve koordinasyon eksikliği bulunduğu gözlenmiştir. Bu sorunu ortadan kaldırmak için bu kuruluşların kendilerini ve verdikleri hizmetleri yaygın şekilde tanıtmaları, ayrıca bu hizmetlerden yararlanma bilincinin KOBİ'lerin sahip yöneticilerinde oluşturulması için çaba sarf etmeleri gerekmektedir. Devletin ise, KOBİ'lerle ilgili kuruluşlarda koordinasyon eksikliğini giderecek Türkiye'de KOSGEB gibi merkezi bir koordinasyon birimi kurması, burada KOBİ'lerle ilgili bilgilerin toplanması, derlenmesi ve kullanıma hazır hale getirilmesi gerekmektedir.

Araştırma bulguları ışığında geliştirilen çözüm önerilerinin Kırgızistan'da faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli işletmelerde uygulamaya geçirilmesinin karşılaşılan sorunları ortadan kaldıracağına inanılmaktadır.

Kaynakça

- ADIYEVA, A.A., (a), "Problemi i Perspektivi Razvitiya Finansovo-Kreditnoy Politiki," *Problemi i Perspektivi Razvitiya Malogo i Srednego Biznesa v Kırgızstane, Sbornik Nauçnih Dokladov*, Bişkek: Mejdunarodniy Tsentr Ekonomiceskih, Sotsialnih i Regionalnih İnitsiyativ, (1): 21-29.
- AGİBETOVA, Uljana (1999), "Formirovaniye i Razvitiye Malogo i Srednego Biznesa v Kırgızstane," *Materialı Nauçno-Praktičekoy Konferentsiyi, Ekonomika Stran Tsentralnoy Aziyi: Trudnosti Stanovleniya i Perspektivi Razvitiya*, Oktyabr: 68-70.

- AKGEMCİ, Tahir (2001), *KOBİ'lerin Temel Sorunları ve Sağlanan Destekler*, Ankara: KOSGEB Yay.
- ALIŞBAEVA, A.A. (1999), "Evolutsiya i Sovremennoye Sostoyaniye Malogo i Srednego Biznesa v Kırgızıtane", *Problemi i Perspektivi Razvitiya Malogo i Srednego Biznesa v Kırgızıtane, Sbornik Nauçnih Dokladov*, Bişkek: Mejdunarodniy Tsentr Ekonomiceskih, Sotsiyalnih i Regionalnih İnitsiyativ, (1): 9-20.
- ALKİBAY, Sanem - SONGÜR, Neşe - ERTÜRK, İbrahim (1999), *Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi'ndeki Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Profili, Sorunları ve Çözüm Önerileri*, 1. baskı, Ankara: KOSGEB Yay.
- ALPUGAN, Oktay (1988), *Küçük İşletmeler: Kavramı, Kuruluşu ve Yönetimi*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Genel Yayın No: 125, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No: 3.
- ALPUGAN, Oktay (1998), *Küçük İşletmeler: Kavramı, Kuruluşu ve Yönetimi*, İzmir: Per Yayınları.
- AYPEK, Nevzat (1998), *Sermaye Piyasası Aracı Olarak Risk Sermayesi ve Türk Sermaye Piyasasında Uygulanabilirliği*, Ankara: KOSGEB Yay.
- BAHADIR, Akın (1996), "Küçük Ölçekli İşletmelerde Stratejik Planlama ve Yönetim," *Verimlilik Dergisi*, No.1: 46-50.
- BAYKAL, M. Cevdet (2000), "KOBİ'lerde Yapısal Düzenlemeler," *Gümrük Birliği Sürecinde KOBİ'ler 1999*, İstanbul: Türkiye AB Derneği İstanbul Şubesi Yay. No. 6: 7-9.
- CAMANKULOVA, N. (2001), "Razvitiye Predprinimatelstva i Gosudarstvennaya Razreşitel'naya Sistema", *Materialı Nauçno-Praktičeskogo Seminara: Ekonomika Kırgızıtane, Realiyi i Perspektivi*, Aprel: 137-145.
- ÇUBUROVA, Canılbübü (1999), *Osnovniye Predposilki Ekonomičeskogo Rosta v Kırgızıtane*, Bişkek.
- DİNÇER, Ömer (1992), *Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası*, 2.baskı, İstanbul: Timaş Basım Ticaret ve Sanayii A.Ş.,
- _____ (2001) "Ekonomika", <http://rus.gateway.kg/economy>
- KALİKOVA, Gulnara (2002), *İnvestitsii, İnvetsitsionnaya Politika i Budutşee Kırgızıtane: V Poiskah Novih Podhodov*, www.akipress.org
- KİM, L., KULÇİY, O., MATVEYEVA, V. (1999), "Gosudarstvennoye Regulirovaniye Malogo i Srednego Biznesa v Kırgızıtane," *Problemi i Perspektivi Razvitiya Malogo i Srednego Biznesa v Kırgızıtane, Sbornik Nauçnih Dokladov*, Bişkek: Mejdunarodniy Tsentr Ekonomiceskih, Sotsiyalnih i Regionalnih İnitsiyativ, (1): 35-49.
- KOSGEB, *Dünyada ve Türkiye'de KOBİ Tanımları* (2000), Ankara: KOSGEB Yay.

- KUBAYEV, B.H. ve N.T. DÜYŞENALİYEV (2001), *Malyı i Sredniy Biznes v Kırgızstane*, Bişkek: İD Nauka i Obrazovaniye.
- MPM, Anahtar Gazetesi (2004), MPM Yay., Aralık, Yıl:16, Sayı: 192.
- MÜFTÜOĞLU, M. Tamer (1997), *Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler: Sorunlar, Öneriler*, 3. baskı, İstanbul: EGS Bankası Yay., No: 1.
- MÜFTÜOĞLU, M. Tamer (2000), "KOBİ ve Girişimcilik," *KOSGEB Sanayicinin Sesi*, No.1, Aralık: 10
- OKTAV, Mete (1990), *Orta ve Küçük İşletmelerde İhracata Yönelik Pazarlama Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Ankara: TOBB Yay.
- OMURKANOV, İ.K. (2000), "Problemı i Perspektivı Razvitiya Malogo i Srednego Biznesa v KR", Bişkek: *Vestnik KGNU*, No. 2: 26-29.
- ÖZGEN, Hüseyin-DOĞAN, Selen (1997), *Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Uluslararası Pazarlara Açılmada Karşılaştıkları Yönetim Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Ankara: KOSGEB Yay.
- ÖZGEN, Hüseyin-DOĞAN, Selen (1998), "Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Uluslararası Pazarlara Açılmada Karşılaştıkları Temel Yönetim Sorunları," *Dış Ticaret Dergisi*, Yıl 3, Sayı 9, Nisan: 87-127.
- ÖZKANLI, Özlem (2001), "Ülkemizde Küçük İşletmelerin Başarısında Yönetim Becerisinin Etkisi," *Verimlilik Dergisi*, No. 2: 47-64.
- PAZARCIK, Orhan (1996), "KOBİ'ler ve Verimlilik Yönünde Modern Yönetim," *Dış Ticaret Dergisi*, Aralık: 124-129.
- SARIASLAN, Halil (1994), *Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Finansman Sorunları: Çözüm İçin Bir Finansman Paket Önerisi*, No: 281-25, Ankara: TOBB Yay.
- SARIASLAN, Halil (1996), *Türkiye Ekonomisinde Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler: İmalat Sanayii İşletmelerinin Sorunları ve Yeni Stratejiler*, Ankara: TOBB Yay.
- ŞİMŞEK, V. Arif (1994), "Gümrük Birliği Sürecinde Kobi'ler," *Kobi Dergisi*, No. 1: 3-5.
- T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı (TİKA) (2005), *Ülke Profilleri: Kırgızistan*, <http://www.tika.gov.tr/Dosyalar/Kırgızistan.doc>
- The Economist Intelligence Unit (EIU) (2002), *Country Report*, January: 3-7.
- ULUDAĞ, İlhan-VİLDAN, Serin (1990), *Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler*, İstanbul: İTO Yay., No: 25.
- YEŞİLYURT, Sema (1994), "Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Başarılı Olabilmelerinde Yönetim-Yöneticinin Önemi ve Uygulamadan Örnekler", *Doktora Tezi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YEŞİLYURT, Sema (1996), "Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi (KOS) İşletmelerinde Stratejik Yönetim ve Yöneticinin Önemi Konusunda Tespit ve Öneriler," *Çimento İşveren Dergisi*, Ocak: 20-22.

Management Problems of Some Small and Medium Size Enterprises in Kyrgyzstan

Assoc.Prof.Dr. Özlem ÖZKANLI*
Kızjibek NAMAZALİEVA**

Abstract: Shortly after gaining her independence, Kyrgyzstan began its transition to free market economy and supported the Small and Medium Size Enterprises (SMES). The main problem of SMES is lack of management. This study focuses on the management problems of the SMES in Kyrgyzstan and suggestions for future research are presented. In this paper, after theoretical background of the subject survey has been done on SMES in Bishkek and Kant which are situated in Kyrgyzstan. In the light of the data, management problems are discussed. Most of the SMES do not employ professional managers and qualified personnel. Planning is not done by the experts but by the owner or shareholder who are generally insufficient. The organization of the enterprise is too simple and informal. Moreover, training is almost neglected and directing function is executed partially. The coordination and control processes are effected by the owner. Besides the management problems, high taxation, limited financial resources, insufficient domestic demand due to the low income of the people, lack of advertisement, inability to expand to external market, not using up-graded technology and bureaucratic difficulties are the other problems of SMES.

Key Words: Small and Medium Size Enterprises (SMES), Kyrgyzstan, Management Problems, Other Problems of Small and Medium Size Enterprises

* Ankara University, Faculty of Political Sciences, Department of Management, 06590 Cebeci, Ankara, Turkey
ozkanli@politics.ankara.edu.tr

** Ankara University, Institute of Social Sciences, Branch of Management, Ph. D. Student, Ankara, Turkey
jibeknamazali@hotmail.com

Проблемы Управления В Некоторых Малых И Средних Предприятиях, Функционирующих В Кыргызстане

Озлем ОЗКАНЛЫ, д.н. доцент^{*}
Кызжибек НАМАЗАЛИЕВА^{**}

Резюме: В Кыргызстане, начавшего осваивать рыночную экономику после приобретения независимости, были сделаны значительные шаги в области развития и распространения малых и средних предприятий (МСП). В основе всех проблем, связанных с МСП, лежит недостаточность в управлении предприятием. Целью данной работы является выявление проблем, связанных с управлением МСП Кыргызстана, а также предложение способов их устранения. В данном исследовании, после теоретического изучения темы, было проведено исследование при помощи анкетирования в малых и средних предприятий г.г. Бишкек и Кант. В работе вкратце изложены результаты, полученные после завершения исследования. В результате их анализа было выявлено, что во многих предприятиях нет профессиональных управляющих; планирование осуществляется не специалистами; организационная форма предприятий является простой и неформальной; из-за несознательного выбора кадров существуют сложности при найме квалифицированных рабочих; обучению же существующего персонала не придается значение; руководство, которое является одной из функций управления, осуществляется частично; функция контроля также осуществляется владельцами предприятий. Кроме этого, продуктивной работе этих предприятий препятствуют: высокие ставки налогов; трудности с нахождением финансовых ресурсов; недостаточный спрос на производимый товар; проблемы, связанные с выходом на внешние рынки; не оказывание государством необходимой поддержки; бюрократическое давление; невозможность использования новой технологии; отсутствие покупательской способности у населения (низкие доходы).

Ключевые слова: Малые и средние предприятия (МСП), Кыргызстан, проблемы управления, другие проблемы МСП,

* Анкарский Университет, Факультет политических наук, Отделение бизнеса и управления, Зав. кафедрой Управления и организации, 06590 Джебежи, Анкара, Турция, ozkanli@politics.ankara.edu.tr

** Анкарский Университет, Институт общественных наук, студентка докторантуры кафедры Бизнеса и управления, Анкара, Турция jibeknamazali@hotmail.com

XVIII. ve XIX. yüzyılda Göynük'te Fiyatlar

Yard.Doç.Dr. Zeynel ÖZLÜ*

Özet: Göynük'te 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl sonları arasındaki 123 yıllık dönemde (1749-1872) fiyatlar, genelde olağanüstü yükselme kaydetmiştir. 19. asırda Anadolu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi halkı çok fazla etkileyen salyane adı verilen vergilerin sıklığı, İstanbul'un zaman zaman bölgeden koyun, tavuk gibi isteklerde bulunması, sürekli olarak devam eden savaşlar ve bölgede meydana gelen eşkiyalık olaylarının doğal bir sonucu olarak halkın alım gücü zayıflamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolu, Göynük, 19. yüzyıl, 18. yüzyıl, enflasyon, fiyat, tereke, narh

A) Giriş

Vesikalarda Taraklı Göynük¹ ve Torbalı Göynük adları ile ifade edilen kent, Osmanlı yol sistemi içerisinde Anadolu orta kolundan ayrılan tali yollardan birisi üzerinde kurulmuştur. (Halaçoğlu 2002: 85) Osman Gazi döneminde, 1291'de Göynük de alınmış ve bölgede özellikle göçebeler için elverişli sulak, otlak veya yayla sahası oluşturulmuştur. (Çabuk 1989: 20, Oğuzoğlu 2000: 99, Şimşirgil 2002: 102) 1330'lu yıllarda Süleyman Paşa bölgedeki hakimiyeti daha da perçinleştirmiştir. (Çapar 1998: 15-23) Kente 1331 yılı kış ayında İbni Batuta gelmiş ve kentle ilgili olarak, kentin Türklerin elinde bulunduğu kaydını düşmüştür. (Konukçu 1964: 29) Göynük kenti, Evliya Çelebi tarafından burada bulunan Akşemseddin Türbesi'ne istinaden Türbeli Göynük adıyla da adlandırılmıştır. Çelebi, kentin iki tarafının kayalık, dağlık ve bağlarla çevrili olduğunu, 8 mahalleden meydana geldiğini, kentte 75 dükkan bulunduğunu ve bu dükkanların çoğunun at çulu ve torba yaptığını ve bu nedenle de kente Torbalı Göylük adının da verildiğini söylemiştir. (Zillioğlu 737, 738) Kent, XVI. yüzyılda Hüdavendigâr Sancağı içerisinde bulunan 30 kadar kazadan birisidir. (İnalcık 1992: 449) 1692'den sonra voyvodalık ile yönetilmiş olan kent, II. Mahmut döneminde 1811'de, Bolu Voyvodalığı kaldırılıp, yerine Bolu-Viranşehir Sancakları adıyla bir mutasarrıflık kurulunca, Bolu'ya bağlanmıştır. 1865'te Bolu Sancağı Kastamonu'ya bağlanmış, Göynük'te Bolu Mutasarrıflığı'na bağlı bir kaza durumuna getirilmiştir. (Yurt Ansiklopedisi 1982: 1462, 1463, 1472) Meşrutiyet'in ilanın-

* Düzce Üniversitesi, Düzce Meslek Yüksekokulu / DÜZCE
zeynelozlu@hotmail.com; zeynelozlu@gmail.com

dan sonra, Bolu müstakil livalar sırasına geçmiş ve merkez kazadan başka 8 kazayı ihtiva etmiştir. Bunlardan biri de Göynük'tür. 1336 seney-i maliyesinde ise yapılan yeni bir düzenleme ile Bolu Livası Göynük dahil beş kazaya düşmüştür. (Duman 1999: 88) Göynük'ün yaklaşık nüfusu, tapu tahrir defterlerine göre 1487'de 1417 kişi, 1530'da 1384 kişi, (Altunan 2002: 76) 1573'te ise 1904 kişi² (Barkan vd. 1988: 507) olarak tespit edilmiştir. Nüfus, 1870 Vilayet Salnamesi'ne göre 11605, 1878 Kastamonu Salnamesine göre 33000, 1893 nüfus sayımına göre ise 16150'dir.. (Yurt Ansiklopedisi 1982: 1462, 1463, 1472) Fiziki açıdan dağlık ve tepelik araziye içine alan ve sert bir iklimi olan Göynük, orman bakımından oldukça zengindir.16. yy'da çevre kentlerin kereste ihtiyaçlarının karşılandığı yerler arasındadır. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan Göynük aynı zamanda safran üretimi ve ticaretinin de yaygın olduğu bir bölgedir. (Altunan 2002: 70)

Bu çalışmada araştırma konumuzu teşkil eden fiyatları daha objektif değerlendirebilmek için 1741-1889 (1154-1307) yılları arasını kapsayan dokuz Göynük Kadı Sicilinde bulunan narh ve tereke kayıtları ayrıntılı olarak incelenmiş, maddi varlıkların fiyatlarından hareketle, halkın ekonomik seviyesi ve alım gücü fiyatlar çerçevesinde değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Fiyatlar, narhlardaki veriler sınırlı olduğu için tereke defterlerindeki veriler ile birlikte değerlendirilmiştir. Göynük kentine ait analiz etmeye çalıştığımız 249 tereke kaydının 247'si Müslim, 2'si ise gayri Müslimlere aittir. Tereke sahiplerinden 9'u Göynük'te misafir olarak bulunmaktadır. Tereke sahiplerinin çoğunluğu (190 kişi) köylerde yaşamaktadır.³

Osmanlı parasının esasını başlangıçta gümüş akçe teşkil ederken, akçe iç ve dış mali cereyanların etkisiyle zaman içinde devalüasyona uğrayarak yerini kuruş ve kuruşun 1 / 40'ı olan paraya bırakmıştır.⁴ Devlet birçok tedbir almasına rağmen XIX. yüzyılda para sürekli olarak değer kaybetmiştir.⁵ Böylece XIX. yüzyıl başlarında, Osmanlı tarihinin en hızlı taşış⁶ ve enflasyon dönemi yaşanmıştır. Nitekim taşışlar uzun vadede fiyat artışlarının en önemli nedeni olup, en hızlı fiyat artışları, en hızlı taşış dönemlerinde ortaya çıkmıştır. (Pamuk 2003: 245) XIX. yüzyılda daha çok büyük ticari işlemlerde kullanılan yerli ve yabancı altın paralar da tedavüdedir. Nihayet devlet mali bunalımın etkisiyle 1840'ta ilk defa para yerine geçen kağıt para olan kaimeleleri basmıştır. 1840 yılına kadar, tedavülde olan kuruş ve altınlar, 1840 Tashih-i Ayar Fermanıyla yerini mecidiye altın ve gümüş paraya bırakmıştır. (Öztürk M. 1989: 797, 798; Öztürk M. 2002: 802-822, Çakır 2001: 83,84) XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar kuruş 12,8 gramdan 1,224 grama düşerek % 90,43 oranında, para ise 0, 306 gramdan 0,153 grama düşerek % 50 oranında değer kaybına uğramıştır. (Öztürk M. 1989: 798) Tespit edebildiğimiz kadarıyla vesikalarda Darbhane-i Amire altın paraların değerlerini şu şekilde

belirlemiştir: 1 adet fındık altını 17,5 kırat⁷ 0,5 buğday, 1 adet İstanbul zincirlisi 17,5 kırat 0,5 buğday, 1 adet zer-i mahtub 13 kırat 1 buğday, 1 adet Mısır zincirlisi 17,5 kırat 0,5 buğday, 1 adet Mısır tuğralısı 17 kırat 1 buğday, 1 adet yıldız altını 17,5 kırat 1 buğday ve 1 adet Macar altını 17,5 kırat 0,5 buğdaydır. (11 Eylül 1763)⁸ 1774 yılında 1 adet mahtub altın 0,23 kuruşa,⁹ 1869 yılında 1 adet 23'lük sandıklı altın 16,3 kuruşa,¹⁰ 1867 yılında 1 adet beyaz mecidiye¹¹ 22 kuruşa¹² tekabül etmektedir.¹³ Görüldüğü gibi Tashih-i ayar fermanından sonra beyaz mecidiyeye (gümüş mecidiye) devlet tarafından 20 kuruş değer biçilmesine karşın (Tekin 2000: 174, Tarlan 1992: 85) piyasada bu değer 22 kuruş gözükmektedir.

B) Narh Fiyatları

18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle de 1826'dan sonra Anadolu'da fiyatlar hızla yükselmiştir. (Öztürk M. 1992: 189) Fiyatlar mal arzına ve talebine bağlı olarak değişir. Genel veya bölgesel kıtlık, afetler, savaş ve seferberlik halleri fiyatları artıran önemli etkenlerdendir.. (Sahillioğlu 1967: 36) Nitekim, savaşın zirai ve sinai üretimin yoğunlaştığı Mart – Kasım aylarına münhasır mevsimlik bir faaliyet olduğu dönemde, cepheye giden her askerle üretim biraz daha azalırken, tüketim ise biraz daha artış göstermiştir. (Genç 2003a: 221) Fiyatları etkileyen belli başlı faktörler şunlardır: İktisadi zaruretlar (genel konjonktür, para hacmi, sikke tashihleri), devletin ekonomik anlayışı ve uygulamaları (narh, miri mübayaa, tekelci zümreler, gümrük rejiminin etkileri), siyasi ve sosyal olayların tesiri (savaş, ambargo ve abluka, kaçakçılık, ihtikar, nüfus artışları), tabii afetler (salgın hastalıklar, kıtlık ve şiddetli yağışlar-kışlar)dır. (Öztürk M. 1996: 221-239)¹⁴ Temel ihtiyaç maddeleri başta olmak üzere ihtiyaç maddelerinin uygun fiyatlarla sağlanması yönetimin başlıca amaçlarından birisidir. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonlarına kadar ihtiyaç maddelerinde fiyat kontrolü olarak da ifade edebileceğimiz narh uygulamasına devam edilmiştir. (Çadircı 1997: 126) Narh fiyatları, devletin resmi fiyatlarıdır. Bu fiyatlar resmi makamlar tarafından empoze edilen fiyatlar değildir. Cari fiyatlardır. (Öztürk M. 1991: 100) Narh uygulaması, İstanbul'un fethi ile başlayıp, 1860'lı yılların ertesine kadar sürmüştür. Narhlar Osmanlı Devleti'nde olağan ve olağan üstü haller olmak üzere genelde iki şekilde uygulama alanı bulmuştur. Olağan durumda narhlar, bahar ayında ilk kuzu kesimi yapılacağı günden (Rûz-ı Hızır) birkaç gün önce ete narh konması, ilk ve sonbaharda süt ve süt mamullerinin ayarlanması, mevsimlere göre hububat fiyatlarının belirlenmesi ve Şaban ayında fiyatların ayarlanması şeklinde uygulanmıştır. (Öztürk T. 2002: 862-868) Uygulamada narh koyma, tescil etme veya kayıt etme kadiya bırakılmıştır. Ancak kadı çoğu kez esnafın oy birliği ile kabul ettiği fiyatı sadece onaylamakla yetinmiştir. (Sahillioğlu, 1967: 38) Belirlenen fiyatlardan alışverişin

yapılmasının kontrolü kadı ile beraber ihtisab ağalarının da görevleri arasındadır. (Sarıcaoğlu 2001: 92) Kadıların narh işleriyle alakaları 1273'te kesilmiştir. (Cebeci 1987: 175) Resmi makamlar narhın korunmasını sıkı bir şekilde kontrol etmesine rağmen resmi fiyatların dışında serbest veya karaborsa fiyatları da vardır. Fakat bu resmi fiyatların geçerli olmadığı veya güvenilmez olduğu anlamına gelmez. Bu bağlamda kadı sicilleri, sürekli, hareketli ve sistemli olduklarından, fiyatların daimi olarak izlenmesinde çok önemli rol oynamışlardır. (Öztürk M. 1991: 100) Mesela hububat fiyatlarının seyrini, o günün rayiç fiyatlarının yansıdığı tereke defterlerinden izlemek daha isabetlidir. Çünkü buğday ve arpanın iki türlü fiyatı olduğu gözükmektedir. Birisi devletin belirlediği "mübayaa fiyatı", diğeri ise halk arasında geçerli olan piyasa fiyatıdır. (Öztürk M. 1989: 802) Piyasada bir malın fiyatı, o malın arz talebini eşit kılan bir seviyede oluşur. Çeşitli fiyatlar karşısında arz edilen mal miktarı ters yönlere değişmekte, fakat bir noktada denge haline gelmektedir. Bu yüzden arz ve talebin birbirine eşit olduğu zaman teşekkül eden bu fiyata denge veya piyasa fiyatı denmektedir. (Demirci 1996: 86) Narh fiyatları ile tereke fiyatları arasında büyük bir paralellik vardır. Cüzi bazı farklılıkların olması malın kalitesinden veya terekeyi yazan katibin kalite ve fiyat anlayışından kaynaklanmaktadır. (Öztürk M. 2002: 848) Nitekim tereke listelerinde geçen mallar bilirkişiler veya dellallar¹⁵ vasıtasıyla değerlendirme işine tabi tutulmuşlardır. (Oğuzoğlu 1985: 1; Bizirlik 2002: 731; Yılmaz 1992: 192) Her ürün ve malın fiyatı ayrı ayrı belirlenmiş ve kadı sicillerine yazılmıştır. Malların fiyatı nitelik ve niceliğine göre değişmektedir. (Çadircı 1997: 126)

1) Zaruri Tüketim Maddeleri

Tablo 1: Zaruri Tüketim Maddeleri ¹⁶ (kıyye-akçe)

Zaruri Tüketim Maddeleri	Kasım 1749 ¹⁷	Kasım 1752 ¹⁸	Şubat 1761 ¹⁹	Mart 1761 ²⁰	Mayıs 1785 ²¹	Haziran 1786 ²²	Ağustos 1787 ²³	Haziran 1788 ²⁴
Mısır Pirinci	18	17	16					
Beypazarı Pirinci	15	15						
Savır Pirinç			15	15	10	9		12
Revgâni Sade	66	42	66	66	24	32	24	30
Revgâni Şerğiye	44	43						
Revgâni Şerğiye ²⁵		39						
Şir Revgân			54	50				
Asel	42			22			24	
Asel-i Halis			54	42				
Asel-i İslambul			52	27				
Bestil			2	3				
Bestil ²⁶				2				
Mum	45	50		48	24	24	24	24
Taşra Mum					5			
Şem-î Revgân			50					
Zeyt Yağı	36	42	48					
Zeyt Yağı (Taşra)		40	45					
Revgâni Susam				24	24			
Sabun		42	48	45			28	
Sabun ²⁷		3						
Peynir		36	20	36	8	10	16	10 ²⁸
Zeytin				18				
Tuz	4	4	4	4	2	5	2	2
Tuz ²⁹		1				() akçe		
Taşra Tuz							5	5
Biber ³⁰				3				
Kil ³¹		3	3	3				
Kil ³²		2	3	2				
İncir				16				
Rezzâki Üzüm ³³				() meblağ ³⁴				
Beylerce Üzüm				14				
Beylerce Üzüm ³⁵				11				
İzmir Siyahı				17				
Leblebi				18				
Leblebi ³⁶				15				
Nohut							3	

Tablo incelendiğinde çoğu zaruri tüketim maddesinde Kasım, Şubat ve Mart ayları narhlarının Mayıs, Haziran ve Ağustos narhlarına göre daha yüksek olduğu görülecektir.

Göynük Pazarı'nda Mısır, Beypazarı ve diğer türler olmak üzere 3 tür pirinç satılmaktadır. Pirinç fiyatları 9-18 akçe arasında değişmekte olup, en pahalı pirinç türü Mısır pirincidir. Evliya Çelebi'nin bağlarla çevrili olduğunu belirttiği Göynük'ün meşhur bağlarında ise Rezzâki, Beylerce ve İzmir siyahı olmak üzere 3 tür üzüm yetişmektedir. Bunlardan en pahalısı İzmir siyahı 17 akçe, Beylerce 14 ve Beylerce'nin taşradan geleni ise 11 akçedir. Göynük'te balın da halis, İstanbul ve diğer türler olmak üzere 3 türü karşımıza çıkmaktadır. Bal fiyatları 22-54 akçe arasında seyretmiştir. Zaruri tüketim maddelerinde dikkati çeken önemli bir nokta, aynı ürünün taşra veya mahalleden geleni ile merkezde olanı arasındaki fiyat farklılığıdır. Revgân-ı şerğiyeye 43-44 akçe değer biçilirken, taşra orijinli olanına 39 akçe, zeyt yağına 36-48 akçe değer biçilirken taşradan gelenine 40-45 akçe arası değer biçilmiştir. Muma 24-50 akçe arası değer biçilmiştir. Mum fiyatları kış aylarında ve bahar başlangıcında 45-50 akçe iken, yaz döneminde sabit bir şekilde 24 akçe olarak seyretmiştir. Anlaşılan kış aylarında gecelerin uzun olması, mum fiyatlarını % 100'e yakın artırmıştır. Taşradan gelen muma ise 5 akçe değer biçilmiştir. Göynük'te halk temizlik malzemesi olarak kil ve sabun kullanmaktadır. 1 kıyye 500 dirhem kile 3 akçe, kilin taşra orijinli olanına ise 2-3 akçe değer biçilmiştir. Sabun fiyatlarında yaz ve kış fiyatları arasında minimum 14 akçe fark olması gerçekten dikkate değer bir unsurdur. Bununla beraber 3 Kasım 1749'da 1 kıyye asel için 42 akçe³⁷ değer biçilirken 15 Nisan 1870'de 1 kıyye asele 10,7 kuruş değer biçilmiştir.³⁸ 3 Kasım 1749'da 1 kıyye revgânı sade 66 akçe iken 1788 yılına kadar zaman zaman küçük miktarlarda düşmüş ve yükselmiştir. 1871'de ise 12 kuruş yükselmiştir.³⁹ Narha büyük önem verilmesine ve sıkı kontroller yapılmasına hatta esnaftan narh kurallarına uyacağına ilişkin zaman zaman taahhütler alınmasına rağmen fiyatların başıboş seyrettiği de olmuştur. (Kütükoğlu, 1999: 564) Bunun önemli bir nedeni ekmek, et vs. gıda maddeleri başta olmak üzere tüketim maddelerinin çoğu için belirlenen narhlarda esnafa ortalama % 10 kar haddi tanınmasıdır. Piyasa faiz haddinin % 15-20'nin üzerinde olduğu bir ekonomide, yıllık enflasyonun bazen % 5'i geçtiği durumlarda, narha aykırı tutumların çoğalmasını önlemek kolay değildir. (Genç 2003b: 298, 299) Mesele 1 kıyye peynire piyasada 1753'te 156 ile 240 akçe arası fiyat biçilmiştir.⁴⁰ Oysa peynirin fiyatı 1752-1761 yılı kış narhlarında 20-36 akçe, 1785-1788 yılı yaz narhlarında ise 20-36 akçe arasıdır. Devlet piyasaya müdahale etmesine rağmen aynı ürünün piyasada bu kadar yüksek fiyata satılması, peynirin karaborsaya düştüğünü akla getirmektedir.

Görüldüğü gibi yüzyıl sonlarına doğru fiyatlar bal ve sade yağ fiyatlarında görüleceği üzere olağanüstü yükseliş kaydetmiştir. Aynı ürünün kent merkezinden gelmesi, veya taşra orijinli olması, mevsimin yaz veya kış olması, fiyatları etkilemiş ve ürünün taşra orijinli olması ve mevsimin yaz olması fiyatları aşağıya çekmiştir.

2) Ekmek Fiyatları

3 Kasım 1749'da 80 dirhem hubz (ekmek)1 akçe, 70 dirhem çörek 1 akçe ve 200 dirhem taşradan gelen hubz ise 1 akçedir.⁴¹ 12 Kasım 1752'de 110 dirhem hubz (çarşıda) 1 akçe, 120 dirhem hubz (taşrada) 1 akçe, 90 dirhem çörek (çarşıda) 1 akçedir.⁴² Habbazlara (Ekmekçiler) verilen narhlarda bazen habbazların isimleri de narhla beraber kaydedilmiştir. 10 Mart 1761'de habbazan Seyyid Hasan Beşe 4 akçe, Ahmet beşe 100 dirhem ekmek için 1 akçeye taahhüt etmişlerdir.⁴³ 5 Ağustos 1760'da dönemin habbazları Seyyid Hasan Beşe, Ahmet Beşe ve zimmilerdir. Kıyye hubz 50 akçe ve her akçeye 80 dirhemdir. Çörek her akçeye 70 dirhem, simid her akçeye 60 dirhem ve kâhî 30 dirhemdir.⁴⁴ 25 Haziran 1769'da Habbazan Seyyid Hasan beşe, Ahmet Beşe ve diğer habbaz 70 dirhem (ekmek için) 1 akçeye taahhütte bulunmuşlardır.⁴⁵ 29 Mayıs 1785'te 120 dirhem etmek 1 akçe, 150 dirhem taşra ekmeği ise 1 akçedir.⁴⁶ 12 Haziran 1786'da 200 dirhem etmek ve taşra etmeği 1'er akçedir.⁴⁷ 19 Ağustos 1787'de 171 dirhem etmek 1 akçe, 1 kıyye taşra etmeği 2 akçedir.⁴⁸ Görüldüğü gibi 1749-1787 yılları arasında ekmeklerin gramajları zaman zaman değişmiş ve buna bağlı olarak fiyatlarda yükselmiştir. Göynük'te bulunan ekmekçiler ekmeği 70 ile 171 dirhem arasında değişen gramajlarda yapmışlardır. 1785 ve 87 yıllarında ekmeğin dirhemi 120 ve 171 dirheme kadar yükselmiştir. Olasılıkla bunun nedeni az önce belirttiğimiz gibi bu yıllarda halkın üzerine düşen ağır vergiler ve Rus tehdidi nedeniyle devletin insanların temel gıda maddesi olan ekmeği karaborsaya düşürmek istememesinden kaynaklanmış olmalıdır. Dikkat edilecek olursa aynı dönemde et fiyatları yüksek seyretmiştir. İnsanların et yemediği zaman, ekmek yemediği zamanki kadar sıkıntıya düşmeyeceği muhakkaktır. Taşra ekmeği 120 dirhem ve 1 kıyye (400 veya 500 dirhem) arasında çöreğin gramajı ise 70 ve 90 dirhem olarak seyretmiştir.

3)Et Fiyatları

Tablo 2: Et Fiyatları (kıyye-akçe)

Etin türü	Kasım 1749 ⁴⁹	Mayıs 1753 ⁵⁰	Şubat 1761 ⁵¹	Mart 1761 ⁵²	Şubat 1762 ⁵³	Temmuz 1764 ⁵⁴	Temmuz 1769 ⁵⁵	Mayıs 1785 ⁵⁶	Haziran 1786 ⁵⁷	Ağustos 1787 ⁵⁸
İnek eti	15	6	-	-	15 ⁵⁹	9-18	-	3	3	3
Sığır eti			9-15				15	-		
Koyun eti	15	18	18-21	18-21	18	18	18	8	8	8
Kuzu eti							21			
Keçi eti	12	15	18	15-18	15	15	15	7	7	7
Kuyruk	-	-	36		-	-	-			16
İçyağı				36						40
Halis iç yağı			39							

Et fiyatlarının oluşmasında en önemli unsur kesimlik hayvan fiyatlarıdır. (İpek 2000: 107) Tabloda görüleceği üzere et türleri içerisinde en fazla koyun ve keçi eti için fiyat belirlenmiştir. Bunun nedeni olasılıkla halkın bu etlere rağbet etmesi nedeniyle olası karaborsa fiyatların önüne geçmektir. 1749-1769 yılları arasında koyun ve keçi etine verilen narhlar, yaz ve kış aylarında genelde yüksek seyretmiştir. Koyun etine 15-21 akçe arası (çoğunlukla 18 akçe), keçi etine 12-18 akçe arası (çoğunlukla 15 akçe), 1785-86-87 yılları yaz aylarında ise koyun etine 8 akçe, keçi etine 7 akçe narh verilmiştir. 1785-86-87 yılı koyun ve keçi eti yaz narhları, inek eti narhına göre oldukça yüksektir.⁶⁰ Et türleri içerisinde dikkati çeken nokta, kuyruk, içyağı gibi hayvani yağların ete göre aşağı yukarı 2 kat yukarıda fiyatlar sergilemesidir. Osmanlı Devleti'nde herkes kasaplık yapamamıştır. Kasaplar, zaman zaman halkın önünde taahhütte bulunarak et eksik etmeyeceklerini ve eti belirlenen fiyat üzerinden verecekleri konusunda taahhütte bulunmuşlardır. 28 Mayıs 1753'te Veli Beşe kasaplar üzerine kasapbaşı olarak atanmıştır.⁶¹ 7 Şubat 1761'de dönemin kasapları Seyyid İbrahim beşe, Cin Ahmet beşe, Dünbüzâde Hüseyin beşedir.⁶² 10 Mart 1761'de Kasaplar Cinzade Ahmet beşe, Seyyid İbrahim beşe ve Dünbüzâde Hüseyin beşedir.⁶³ 24 Şubat 1762'de dönemin kasapları Hüseyin Ahmet Beşe (ve ortağı Osman Beşe), Hüseyin Beşe, Hüseyin Kara Mehmet, Hüseyin Osman Beşe ile Seyyid İbrahim Beşe (ve ortağı Göz oğlu Ahmet beşe) dir.⁶⁴ 1 Temmuz 1764'te Suk-u Sultani'de kasaplık yapmak üzere sicil-i mahfuza kayıt olan dükkan sahiplerinin isimleri ise şu şekildedir: Ahmet beşe bin Kara Hacı Mehmetzâde, Seyit İbrahim Beşe Memiş Ağazâde, Dünbür oğlu Hüseyin beşe, Bakkal oğlu Ali Beşe Cin Hacı Mehmet oğulları Osman (ve ortağı Kara Mehmet)dir.⁶⁵ 30 Temmuz 1764'te Seyyid Ali de Kasap olmuş ve Kasap Ahmet beşe ve Kasap İbrahim beşe yanında taahhütte bulunmuştur.⁶⁶ 25 Temmuz 1769'da kasap olarak Cin Kara oğlu Osman Beşe, Seyyid Memiş ve Vasıl oğlu Memiş'in adı kayıt altına alınmıştır.⁶⁷ 31 Mart 1786'da sene tamamına kadar her gün "lahm (et) eksik etmemek" üzere Hacı Osmanzâde Ali Ağa'nın oğlu Mehmet, Hüseyin Ağa'nın oğlu İsmail Ağa, Tünbe oğlu Memiş Ağa ve İbrahim Paşa Göynük'e koyun ve keçi kasabı olarak tayin edilmiştir. Her kim geri kalıp lahm eksik ederse 200 kuruş para cezasına çarptırılacağı kayıt altına alınmıştır.⁶⁸ Görüldüğü gibi devlet halkın et sıkıntısı çekmemesi için kasaplara halk önünde taahhüt vermiştir. Kasapların taahhütlerine bağlı kalmaması durumunda 200 kuruş para cezasına çarptırılacakları kayıt altına alınmıştır.⁶⁹

4) Ayakkabı Fiyatları

Tablo 3: Ayakkabı Fiyatları (Akçe)

Ayakkabı Çeşitleri	Kasım 1749 ⁷⁰	Kasım 1752 ⁷¹	Mart 1761 ⁷²	Şubat 1761 ⁷³
Rüzgar üstü yemeni	45	25-54	66	72
Ulu ayak yemeni	60	27-66	75	71
Ulu orta yemeni		51-18-20	51	54
Zegerdan yemeni	30			
Pabuç		18-48-39-15		
Ulu ayak pabuç	66	22-60	60	45
Rüzgar üstü pabuç	45		54	60
Ulu orta pabuç	45		45	45
Gulâmâne ⁷⁴ pabuç	18	15	15	15
6 yaş pabuç		12	12	12
Kütahya pabuç	12			
Zenne pabuç	24	2-27	27	27
Zenne pabuç (camus gönü)	30			
zenne pabuç (karasığır gönü)	24			
Küçük zenne pabuç		7-18	21	15
Ala zenne çizmesi			120	
Evsat zenne çizmesi			135	
Büyük zenne çizmesi			90	
Ulu ayak çizme	180			
Rüzgar çizme	150			
Orta ayak çizme	120			
Katırcı çizmesi		165		165
Ulu ayak katırcı çizmesi			165	
Rüzgar orta katırcı çizmesi			150	
Kesdâne		4		
Mest pabuç				

Görüldüğü gibi, ayakkabılara 1749-1761 yılları arasında Göynük'te Kasım, Şubat ve Mart aylarında fiyat verilmiştir. Olasılıkla kışın ayakkabıya olan rağbet, devleti bu tür kıyış narhlarını yapmaya itmıştır. Göynük'te giyilen yemeni, pabuç ve çizme türü ayakkabılar içerisinde fiyatları ile dikkat çeken "rüzgar üstü" türlerin bulunmasıdır. Bu ifade olasılıkla, bu tür ayakkabıların ayağı yağmur, kar ve çamurdan koruyan kaliteli bir ayakkabı olması, ya da ayakkabıyı yapan ustaya izafeten verilen marka bir ayakkabı olması anlamındadır. Yemeni türleri minimum 18 akçe (ulu orta yemeni) maksimum 72 akçe (rüzgar üstü yemeni), pabuç türleri minimum 2 akçe (zenne pabuç) maksimum 60-66 akçe (rüzgar üstü pabuç ve ulu ayak pabuç), çizme türleri minimum 90 akçe (büyük zenne çizmesi) maksimum 150-165-180 akçe (rüzgar çizme, katırcı çizmesi ve ulu ayak çizme) dir. Ayrıca 12 Kasım 1752'de çizme penklime nalça için 2 sülüs, kösele nalça için 3 akçe, mıhlama nalça için 5 akçe narh verilmiştir.⁷⁵

5) Nal Fiyatları ve Hancılara Verilen Narhlar

Tablo 4: Nal Fiyatları (Akçe)

Hayvan Nalları	Kasım 1749 ⁷⁶	Kasım 1752 ⁷⁷	Mart 1761 ⁷⁸
At nalı okka	48		60
Katır nalı	30	48	36
Merkep nalı	18	20	24
Bargir nalı		42	48

1749-61 yılları arasında nal fiyatları katır nalı hariç sürekli yükseliş göstermiştir. At nalı (okka) 48 akçeden 60 akçeye, merkep (eşek) nalı 18 akçeden 20 ve 24 akçeye, bargir nalı ise 42 akçeden 48 akçeye yükselmiştir. Katır nalı ise 30, 48 ve 36 akçe olarak seyretmiştir. 3 Kasım 1749'da 4 adet at nalı ayak 40 kıymet (akçe), 1 çift mıhlama nalça 6 kıymet, 1 çift kösele nalça 3 kıymet, 1 çift zenne nalça 2 kıymet, 1 çift Kütahya nalça 1 kıymet, 1 çift katırcı çizmesi nalça ise 1 kıymettir. Aynı tarihte 1 kıymet katır torbası 30 kıymet (akçe), 1 kıymet merkep torbası 10 kıymet, 1 kıymet kebir katır çulu 9 kıymet, 1 kıymet sağır katır çulu 75 kıymet, 1 çift saman hararı 180 kıymet, 1 çift orta harar ise 150 kıymettir.⁷⁹ 10 Mart 1761'de hancılara verilen narh'ta ise halis yem saman için 6 sülüs, karışık yem saman için ise 5 sülüs değer biçilmiştir.⁸⁰

C) Tereke Fiyatları ve Servetler

Kadı, doğrudan merkezle muhatap, mahalli otoriteden bağımsız ancak çok geniş mahalli idarede yetkiye sahip kişidir. (Emecen 1998: 76) Osmanlı Devleti'nde temel idari birim kazadır. Bu birimin başında da kadı bulunmaktadır. Kadının görev yaptığı her kaza müstakil bir mahkemedir. Sancakta veya vilayette bağlı bulunduğu bir makam yoktur. (Günay 1997: 103) Nahiye ve köy dışındaki merkezler aynı zamanda birer yargı merkezi olup, her yargı merkezinde bir kadı bulunmaktadır. (Öztürk S., 1995:48) Kaza kadıları “ kaza dairesi içinde, kaynağını şer’î ve örfî hukuktan alarak, padişah adına yargı gücünü kazada uygulamakta ve her türlü vesikayı, karara bağlanan konuları kadı sicili olarak adlandırdığımız defterlere kaydetmektedir. (Günay 2003: 71, 72) Kadı bulunduğu kazada yargı görevinin yanında kentte muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöpçü başı ve esnaf kethüdasının amiridir. Bununla beraber şehrin düzen ve temizliği, narhların düzenli bir şekilde uygulanması, günlük ve haftalık pazarların düzenli bir şekilde kurulması gibi işleri kontrol etmektedir. (Taştemiş 1999: 24, 25) Bu bağlamda kadılar tarafından tutulan siciller içerisinde bulunan tereke listelerinde yer alan eşyalar fiyatları ile ekonomi tarihi için önemli veriler oluşturduğu gibi isimleriyle de bölgenin folklorik unsurlarını ortaya koyması açısından büyük önem arz etmektedir. (Günay 1994: 95, 96) Halkın günlük hayatı, çarşılar, evler, örf ve adetler, mobilya ve mutfak takımları, (Özlü 2006a: 103-142) taşınmazlar, (Özlü 2006b: 88-92) hayvan cins ve miktarları, ambarlarda ve tarlalarda yetişen gıda maddeleri, ticari mallar ve bütün bu

malların tahmini veya fiili olarak tahakkuk etmiş fiyatları, yiyecek ve (Barkan 1993: 1; İnalçık 1953-54: 54; Artan 1998: 49; Öztürk S. 1995: 27; Yılmazçelik 1995: XVIII) giyecek fiyatlarını sicillerden öğrenebiliriz. (Özlu 2003: 105-158; Özlu 2006c: 207-233) Tereke fiyatları devletin temsilcileri kontrolü altında olduğu için yarı resmi fiyatlardır. Keyfi fiyatlar değildir. (Moğol 1991: 51-53) Terekedeki eşyalar arasında, resmi fiyata tabi olanlar varsa resmi fiyat üzerinden, veya eşyanın kalitesine göre resmi fiyata çok yakın bir fiyat üzerinden, resmi fiyata tabi olmayanlar ise piyasada geçerli olan değer üzerinden fiyatlandırılmıştır. (Özdemir 1998: 252) Tereke kayıtlarında görülen mallar, kişinin hayatta iken kazandığı taşınır ve taşınmaz servetinin bütününe yansımaktadır. Refah düzeyinin belirlenmesinde ölçü gelir dağılımı ise de; servet dağılımı da toplumdaki refah düzeyinin önemli bir göstergesidir. Zira gelir düzeyi ile servet arasında sıkı bir ilişki vardır. (Öztürk S. 1995: 138) Halil İnalçık, Bursa terekelerini değerlendirirken servetleri 6 gruba ayırmış ve fakir ve varlıklı sınıf olarak adlandırdığı uç miktarda servet bırakan kişilerin az bulunduğunu Bursa'da orta halliliğin egemen olduğunu belirtmiştir. (İnalçık 1953-54: 55,56)⁸¹ Yine Gaziantep'le ilgili bir çalışmada da 1081 kişinin geride bıraktığı servet miktarları esas alınarak kişilerin unvan ve meslekleri doğrultusunda servet oranları belirlenmeye çalışılmış ve 1081 kişi içerisinde 866 kişinin ferdi mal varlıklarının toplamı 0-500 kuruş arasında olduğu yani orta halliliğin egemen olduğu tespit edilmiştir.⁸² (Özlu 2004: 51,52) Göynük Kadı sicillerinde geçen servetlerin 750793, 25 kuruşu kırsal kesime, 132435,75 kuruşu ise kent merkezine aittir. Göynük'e ait terekeler genel olarak servet dağılımını şu şekilde göstermektedir: 0-100 kuruş arası 11 kişi, 100-500 kuruş arası 10 kişi, 500-1000 kuruş arası 37 kişi, 1000-5000 kuruş arası 148 kişi, 5000-10000 kuruş arası 28 kişi, 10000-20 000 kuruş arası 10 kişi ve 20000 kuruş ve üzeri servet bırakanlar içerisinde 6 kişi tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi servet birikiminin en yoğun olduğu aralık 185 kişi ile 500-5000 kuruş arasındadır.

a) Gayri Menkul Fiyatları

1) Konut / Samanhane ve Ambar Fiyatları

Göynük'te gayrimenkule dayalı mal varlıkları içerisinde kişi başına düşen miktar bakımından en yoğun olan gayrimenkul cinsini evlerin oluşturduğu gözlemlenmiştir. Toplam 897290,5 kuruşluk servet içerisinde 157169 kuruşluk bölümü konutlar, 14435,5 kuruşluk bölümü samanhane, 11219,5 kuruşluk bölümü ise ambarlar meydana getirmektedir. Göynük kentindeki evlerin niteliği ve fiyatı kır veya şehirde bulunmasına göre farklılık göstermektedir. (Özlu 2006b: 88-92)⁸³

2) Bağ ve Bahçe Fiyatları

Vesikalarda 1 dönüm bağ için 20 ile 1000 kuruş arası değer biçilmiştir. Muhtemelen bu fiyat, bağın niteliği veya bulunduğu konum ile ilgilidir. Nitekim 1 dönüm bağ için Ketütar'da 450, Curlan'da 300 (bu mevki ile ilgili iki ayrı veride de aynı değer biçilmiştir.), yol işrakında 20 kuruş ve Mihalgazi-Akgül'de 1000 kuruş değer biçilmiştir. 12 dönüm bağa Karaçay denen mevkide 1250 kuruş değer biçilmiştir. 26 Eylül 1867'de Gökçe Buğâr'da 1 evlek⁸⁴ bağ için 170 kuruş, 3 Ekim 1868'de Hatip bahçesi'ndeki 1 evlek bağ için 300 kuruş değer biçilmiştir. 25 Nisan 1867'de Huda Ağılı'nda 1 evlek kurum bağ için 200 kuruş, 17 Kasım 1867'de Alişar'da 1 evlek kurum bağ için 160 kuruş değer biçilmiştir.⁸⁵ 2 evlek afyon için 40 kuruş değer biçilmiştir. 1 Ekim 1867'de 1 armut ağacı 18-22 Ocak 1868'de ise 10 ve 20 kuruştur. 29 Temmuz 1868'de 20 kuruştur.⁸⁶ Kürel'de 8 Nisan 1867'de 1 kiraz ağacı için 20 kuruş değer biçilmiştir.⁸⁷ 23 Ekim 1867'de 1 ceviz ağacı için 20 kuruş değer biçilmiştir.⁸⁸ 22 Ocak 1868'de Akçebikar'da 1 evlek erik bahçesine 250 kuruş değer biçilmiştir.⁸⁹ 25 Nisan 1867'de 1 evlek tut bahçesi Huda Ağılı'nda 500 kuruştur. Aynı tarihte aynı miktarda tut bahçesi Aşağı Boğaz'da 466 kuruş, Kayalı Sas denen yerde 267 kuruştur. 17 Kasım 1867'de Kemer Küber denen yerde 503 kuruştur. 27 Mart 1867'de Kayalı denen yerde 1 evlek tut bahçesine 200 kuruş değer biçilmiştir.⁹⁰ Kayabaşı Köyü'nde 15 Şubat 1867'de 8 evlek tut bahçesine 150 kuruş değer biçilmiştir.⁹¹ Görüldüğü gibi bugün de bağ ve bahçelerin fiyatında etkili olan mevki hususu, 19. Yüzyıl Göynük'ünde de etkili olmuştur. Nitekim muhtemelen kayalık bir mevki olan Kayalı ve Kayalı Sas denen yerler tut bahçelerinin fiyatlarını etkilemiş ve fiyatı aşağı çekmiştir. 7 Nisan 1872'de Bozca Armut Köyü'nde bulunan 1 tütün bahçesine 200 kuruş değer biçilmiştir.⁹² 12 Eylül 1753'te 1 keske tarla için 5 kuruş değer biçilmiştir. Ağustos 1760'da Karabaş mevkiindeki 2 kıt'a tarla için 7 kuruş, yine aynı tarihte Kurt Kapanı mevkiinde 6 kıymet tarla için 20 kuruş, Arka altı denen yerde yine 6 kıymet tarla için 100 kuruş, yeri belirtilmeyen bir diğer mevkide de 15 kıymet tarla için 45 kuruş ve Değirmen Özü'nde 1,5 kıymet tarla için 20 kuruş değer biçilmiştir.⁹³ Görüldüğü gibi tarla fiyatları da bulunduğu mevki ve diğer niteliklerine göre değişmektedir. Bağ, bahçe türü gayri menkul sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar çıkmıştır: 0-100 kuruş arası 3 kişi 107 kuruşluk, 100-500 kuruş arası 4 kişi 221 kuruşluk, 500-1000 kuruş arası 10 kişi 1560,5 kuruşluk, 1000-5000 kuruş arası 80 kişi 24640 kuruşluk, 5000-10000 kuruş arası 20 kişi 12936 kuruşluk, 10000-20 000 kuruş arası 6 kişi 10290 kuruşluk, ve 20000 kuruş ve üzeri servet bırakanlar içerisinde de 4 kişi 13430 kuruşluk bağ, bahçe türü araziye sahiptir. Görüldüğü gibi 5000 kuruş üzeri servet bırakan ve zengin olarak değerlendirilebileceğimiz 30 kişi

36656 kuruşluk gayri menkul bağ-bahçesi ile Göynük ekonomik yapısı içerisinde sivrilmektedir.⁹⁴ Göynük'ün bağ, bahçe ve bostanlarla çevrili olması, olasılıkla ticari işletmelere yatırım yapan bazı varlıklı aileler hariç, genelde halkın kendi tüketimini kendisinin yetiştirdiğini akla getirmektedir.

3) İşyeri Fiyatları

Terekelere bazı dükkanların fiyatları da yansımıştır. Buna göre şehirde 1 bab debbaghane için 1600 kuruş, kent içerisinde Suk-u Sultânî'de 1 dükkan 150 kuruş, Galle (Gille) Pazarı'nda 2 dükkan için 800 kuruş değer biçilmiştir. Göynük'te Soğan Pazarı Mahallesi'nde 1 bab bağar dükkanına ise 1000 kuruş değer biçilmiştir. Yine kent merkezinde 1 bakkal dükkanı 213 kuruş ve 1 kuyumcu dükkanı için 300 kuruş değer biçilmiştir. Kümele Köyü'nde 2 bab dükkan için 1200 kuruş değer biçilmiştir. Görüldüğü gibi kırsal alanda genelde herkesin bağ, bahçe türü bir arazisi olduğu için dükkan sahibi olmak ayrı bir önem taşımış, bu da fiyatlarda kendisini göstermiştir. Cüte Köyü'nde 2 ocak mülk değirmen için 2500 kuruş, Arıkçayırı'nda 1 değirmen için 4000 kuruş değer biçilmiştir. Vesikada, 18 Ocak 1868'de 6 kilelik⁹⁵ değirmen icarı için 150 kuruş değer kaydedilmiştir.⁹⁶ Değirmen fiyatında ölçü sadece bina ve arsa değeri değil değirmenin yıl boyunca çalışıp çalışmaması ve müşteri kapasitesi de etkili olmuş olmalıdır.

b) Hububat Fiyatları

Tablo 5: Hububat Fiyatları (Kuruş)

Hububat Fiyatları	1749	1753	1757	1760	1863	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Hinta	1	0,5	3	1	30	36	15,7	23,5	30,9	29,4	36,7	26,7	23,2
Taraklı hinta											30	32	
Şair		0,3	2		20	25,2		12,5	26,2	21,8	26,6	17,3	13,6
Taraklı şair									20			25	
Alef		0,37	1,4					15	10	13,3	11,6	6,4	
Bulğur ⁹⁷								18,8	42,5	21		21	45
Burçak						15		14,8	15	16,6		18,1	13
Dakık								6,7					3,7
Kabluca		0,25	1,1					16,3	11,1	8,8	12,4	6,5	6
Taraklı kabluca												10,5	
Mercimek								20	10				
Karışık									22,1	21,6	25		22,2
Taraklı karışık									25				

Gıda maddelerinin fiyatları genellikle yıllık mahalli üretim veya iç ticaret hacmine göre değişmektedir. Malın niteliğinden ötürü terekelerdeki fiyatlar içinde en güvenilir olanlar tahıl fiyatlarıdır. (Cezar 1977: 67) Tabloda görüleceği üzere, 1 kile hinta (buğday) 1749-60 yılları arasında ortalama mini-

mum 0,5 kuruş maksimum 3 kuruş iken 1863-72 yılları arasında minimum 15,7 kuruş maksimum 36,7 kuruşa yükselmiştir. 1869-73 yılları arasında 1 kile karışık hinta, minimum 10, maksimum 20 kuruş olup ortalama 11,4 kuruştur. 1872'de 1 kile kertik hinta için ise ortalama 27, 08 kuruş değer biçilmiştir.⁹⁸ 1 kile şair (arpa) 1753-57 yılları arasında ortalama minimum 0,3 maksimum 2 kuruş iken 1863-72 yılları arasında minimum 12,5 maksimum 26,6 kuruşa yükselmiştir.⁹⁹ 1 kile alefe (ot ve saman) 1753-57 yılları arasında ortalama minimum 0,3 kuruş maksimum 1,4 kuruş iken 1867-71 yılları arasında minimum 6,4 kuruş maksimum 15 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰⁰ 1 kile kablucu (hayvan yemi) 1753-57 yılları arasında ortalama minimum 0,25 kuruş maksimum 1,1 kuruş iken 1867-72 yılları arasında minimum 6 kuruş maksimum 16,3 kuruş olmuştur.¹⁰¹ Hububat fiyatlarında dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta hinta, şair ve kablucanın "taraklı" (olasılıkla taş, saman vs.den ayıklanmış) türlerinin genelde fiyat bakımından sıradan türlerine göre daha pahalı olmasıdır. 3 Eylül 1868'de 1 kıyye bal mumuna 24 kuruş, 15 Nisan 1870'de kıyye asele 10,7 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰² 1 kıyye bamyaya için hem 1866'da hem 1867'de ortalama 10 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰³ 1872'de 1 kile kabak için 10 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰⁴ 1 kile burçak 1865-72 yılları arasında ortalama minimum 13,3 ile maksimum 16,6 kuruş arasındadır. 16 Kasım 1871'de 1 kile Hama burçağına da 20 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰⁵ 1 kile ceviz 1865-1872 yılları arasında minimum 25 kuruş, maksimum 50 kuruş arasındadır. Ortalama 35 kuruştur.¹⁰⁶ 1868 yılında 10 dirhem cilbek için 1 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰⁷ 1867-72 arasında 1 kile dakik için ortalama minimum 3,7 kuruş, maksimum 6,7 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰⁸ 1868'de 8 şinik darı için 50 kuruş değer biçilmiştir. 1869'da 100 dirhem tütüne 2 kuruş değer biçilmiştir.¹⁰⁹ 1749'da 6 yük elmaya 6 kuruş değer biçilmiştir.¹¹⁰ 1867'de 20 kıyye fasulyeye 20 kuruş değer biçilmiştir.¹¹¹ 1866-68 yılları arasında 1 kile fiy minimum 20, maksimum 40 kuruş olup ortalama 29, 8 kuruştur.¹¹² 1867'de 1 kile tahmis için 10 kuruş değer biçilirken, 1868'de 1 kıyye kuru kahve için 11 kuruş değer biçilmiştir.¹¹³ 1870'de 9 şinik kuze için 5 kuruş değer biçilmiştir.¹¹⁴ 1871'de 1 şinik haşhaş için 6, 2 kuruş değer biçilmiştir.¹¹⁵ 1866-69 yılları arasında 1 kile malaz için minimum 16, 6 kuruş, maksimum 30 kuruş değer biçilmiş olup, ortalama 20, 5 kuruştur.¹¹⁶ 1867-68 yılları arasında 1 kile mercimek için minimum 10 kuruş, maksimum 20 kuruş değer biçilmiş olup, ortalama 15 kuruştur.¹¹⁷ 1 kile erze (pirinç) 1866'da 10 kuruş değer biçilmiştir.¹¹⁸ 25 kıyye pekmez için 1760'da 75 pare, 1867'de 3 kuruş, 1868'de 2 kuruş değer biçilmiştir. Görüldüğü gibi pekmez fiyatları aradan geçen 107 yıla rağmen ciddi bir fiyat artışı göstermemiştir. 1749'da 140 kıyye pestil için 4 kuruş, 1760'ta ise 20 kıyye pestil için 3 kuruş değer biçilmiştir.¹¹⁹ 1866-68 arasında 1 kıyye üzüm için 1 ile 1,5 kuruş arasında, 1868'de 1 yük üzüm için ise 20 ile 50 kuruş arasında değer

biçilmiştir.¹²⁰ 1 kıyye peynir için 1753'te 1,3 ile 2 kuruş arası fiyat biçilmiştir.¹²¹ 1 kıyye pirinç 1868'de 2 kuruştur.¹²² 1866-67 yılları arasında 1 kıyye tarhana için ortalama 29,5 kuruş fiyat biçilmiştir.¹²³ 1 kıyye sade yağ 1760'da 0,5 kuruş iken, 1871'de 12 kuruşa yükselmiştir.¹²⁴ 1868'de 1 kıyye şeker için 8 kuruş değer biçilmiştir.¹²⁵ 1867-70 arasında 1 kıyye tuz için ortalama 1,3 kuruş fiyat belirlenmiştir.¹²⁶ Görüldüğü gibi 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl sonları arasındaki 123 yıllık dönemde (1749-1872) fiyatlar genelde olağanüstü yükselme kaydetmiştir. Bu artışta ürünün piyasada fazla veya az olması, paranın ayarı ile ilgili değişiklikler ve Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iç ve dış sorunların büyük etkisi olmuştur.

c) Hayvan Fiyatları

Osmanlı Devleti'nde hububat ve canlı hayvan için, imparatorluğun çeşitli bölgelerine zaman zaman mubayaa emirleri gönderilmiştir. Mubayaa emirlerinde belirtilen fiyatların, gerçekte çok düşük tutulduğu görülmektedir. Canlı hayvan fiyatlarının o günkü asıl rayiç fiyatlarının tereke defterlerinde aranması daha isabetlidir. (Öztürk M. 1991: 98) Bu grupta Göynük'teki küçük ve büyük baş hayvanların fiyatları incelenmeye çalışılmıştır. Burada esas alınan rakamlar terekelere yansıyan rayiç fiyatlardır. Hayvan satış fiyatları, piyasanın durgun veya canlı oluşu, arz-talep dengesi, satılacak hayvanın dağda veya ormanda yetişmiş olması ve hayvanların besili olup olmamasına göre değişmektedir. Bu nedenle her cins hayvan için tek bir fiyat belirlemek mümkün değildir. (İpek 2000: 107, 108)

Tablo 6: Hayvan Fiyatları (Adet-Kuruş)

Hayvan Fiyatları	1748	1749	1752	1753	1757	1760	1783	1786	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Bargir			22	20	16		15,1	23		307	307	260	442,5	232,5	412,5
Katır		52,5		25		30			800	75	463	1000	315	543	500
Merkep	11					8			100	108	127	95,8	158,5	123,7	
Dana		4		3,5	10				75	40	118		112,5		110
öküz				8,8	9	11,2			250	290	228	185,2	196,1	213	268,8
Tosun					6	3				178					116,6
İnek				11	5	8,3				134	102	111,1	143,3	97	106,6
Düve										61	60	50		75	40
Manda											800			228,5	152
Davar										31	7,1	14,7	40		40
Keçi										27,3	27,7	40,1		28,1	32,4
Koyun				1,5						35,2	32,8			40	29,7

42 adet bargir (at, ester, esb vs.) tespit edilmiştir. 1 adet bargir için, 1748-1786 yılları arasında ortalama minimum 15,1 kuruş maksimum 23 kuruş, 1866-1872 yılları arasında ise ortalama minimum 232,5 maksimum 442,5

kuruş arası değer biçilmiştir. Bargir sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: 0-100 kuruş arası 4 kişi 6 adet, 500-1000 kuruş arası 1 kişi 1 adet, 1000-5000 kuruş arası 14 kişi 15 adet, 5000-10000 kuruş arası 12 kişi 14 adet, 10000-20000 kuruş arası 4 kişi 4 adet ve 20000 kuruş üzeri 2 kişi 2 adet bargire sahiptir. 0-100 kuruş arası servet bırakan kişilere ait vesikalar 1752-1786 yılları arasına ait olup bu dönemde hayat pahalılığının daha az olduğu dikkate alınmalıdır. Bargir sahiplerinden birisi de 500-1000 kuruş arası servete sahip beşe unvanlı bir kişidir. Bu durumda bargir sahiplerinin genelde statü bakımından yüksek veya varlıklı kişiler olduğu yorumu yapılabilir.¹²⁷ Ayrıca 1865 tarihli bir vesikada 20000 kuruşun üzerinde servete sahip hacı efendi unvanlı bir kişiye ait 22 adet posta bargiri¹²⁸ tespit edilmiştir. 1 adet posta bargirine 800 kuruş, diğer 21 adet posta bargirine ise 16546 kuruş değer biçilmiştir.¹²⁹ 25 adet katır tespit edilmiştir. 1 adet katır için 1749-1760 arasında ortalama minimum 25 kuruş maksimum 52,5 kuruş, 1866-1872 yılları arasında ortalama minimum 75 kuruş (genelde 300 kuruş üzeri) maksimum 1000 kuruş değer verilmiştir. Katır sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar çıkmıştır: 4 kişi 500-1000 kuruş arası (5 katır), 9 kişi 1000-5000 kuruş arası (12 katır), 3 kişi 5000-10000 kuruş arası (3 katır), 2 kişi 10000-20000 kuruş arası (2 katır) ve 2 kişi 20000 kuruş üzeri (2 katır) servete sahiptir. Katırların değeri genelde servet sahibinin serveti ile doğru orantılıdır.¹³⁰ 1866 tarihli bir vesikada 25110 kuruşluk servete sahip ağa unvanlı bir çiftçiye ait 7100 kuruş değerinde 175 adet deve tespit edilmiştir. 20. Yüzyıl'ın ilk çeyreğine kadar yük taşımacılığının vazgeçilmez unsurlarından olan develerin (Cansız 1996: 176) ortalama fiyatı 40,5 kuruştur.¹³¹ Görüldüğü gibi develerin sahibi olasılıkla deve ticareti veya ulaştırma işleriyle uğraşan varlıklı bir kişidir. 111 adet merkep tespit edilmiştir. 1 adet merkep için 1748-1760 yılları arasında ortalama minimum 8 maksimum 11 kuruş, 1866-1871 arasında ise ortalama minimum 95,8 maksimum 158,5 kuruş değer biçilmiştir.¹³² 41 adet dana tespit edilmiştir. 1 adet dana için 1749-1757 arasında ortalama minimum 3,5 maksimum 10 kuruş, 1866-1870 arasında ise ortalama minimum 40 kuruş maksimum 118 kuruş değer biçilmiştir.¹³³ 19 adet düve tespit edilmiştir. 1 adet düve için 1867-1872 yılları arasında ortalama minimum 40 maksimum 75 kuruş değer biçilmiştir.¹³⁴ Kırdaki ekonomik faaliyetlerin ölçüsü olan öküz (İnalçık 1998: 10) 276 adet tespit edilmiştir. 1 adet öküz için 1753-1760 arasında ortalama minimum 8,8 maksimum 11,2 kuruş gibi değer biçilirken 1866-1872 yılları arasında minimum 185,2 maksimum 290 kuruş değer biçilmiştir. Öküz sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: 0-100 kuruş arası 1 kişiye ait 3 adet tespit edilmiştir. 500-1000 kuruş arası 7 kişiye ait 13 adet öküz tespit edilmiştir. Bunlardan 1 kişinin 2, 1'inin 4 diğerlerinin ise birer adet öküzü vardır. 1000-

5000 kuruş arası 96 kişiye ait 189 adet öküz tespit edilmiştir. Bunlardan 1'inin 7, 1'inin 3, 3'ünün 3, 74'ünün 2 ve diğerlerinin ise birer adet öküzü tespit edilmiştir. 5000-10000 kuruş arası 18 kişiye ait 39 adet öküz tespit edilmiştir. Bunlardan 13'ünün 2, 2'sinin 3, 1'inin 4 ve diğerlerinin ise birer adet öküzü tespit edilmiştir. 10000-20000 kuruş arası 3 kişiye ait 10 adet öküz tespit edilmiştir. Bunlardan 1'inin 3, 3'ünün 2 ve diğerlerinin ise birer adet öküz sahibi oldukları tespit edilmiştir. 20000 kuruş üzeri servet bırakan 4 kişiye ait 16 adet öküz tespit edilmiştir. Bunlardan 1'inin 6, 1'inin 4, 3'ünün 2 diğerinin ise 1 adet öküzü bulunmaktadır.¹³⁵ Görüldüğü gibi bazı köylülerin hiç öküzü olmadığı gibi, bazılarının tek, bazılarının çift ve bazılarının ise 3 ve daha fazla öküzü vardır. 20 adet tosun tespit edilmiştir. 1 adet tosun için 1757-1760 arasında ortalama minimum 3 maksimum 6 kuruş değer biçilmesine karşın, 1867-1872 yılları arasında minimum 116,6 kuruş, maksimum 178 kuruş değer biçilmiştir.¹³⁶ 120 adet inek tespit edilmiştir. 1 adet inek için 1753-1760 yılları arasında ortalama minimum 5 maksimum 11 kuruş, 1867-1872 yılları arasında ise minimum 97 kuruş, maksimum 143, 3 kuruş değer biçilmiştir. İnek sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır. 0-100 kuruş arası servet bırakan bir kişiye ait 2 adet inek tespit edilmiştir. 500-1000 kuruş arası servet bırakan 2 kişiye ait 2 inek tespit edilmiştir. 1000-5000 kuruş arası servet bırakan 55 kişiye ait 72 adet inek tespit edilmiştir. Bunlardan 8'i 2 inek, 2'si 3 inek ve 1'i 6 inek sahibidir. 5000-10000 kuruş arası servet bırakan 14 kişiye ait 20 adet inek tespit edilmiştir. Bunlardan 2'si 2 inek ve 2'si de 3 inek sahibidir. 10000-20000 kuruş arası servet bırakan 4 kişiye ait 10 inek tespit edilmiştir. Bunlardan 1'i 2 inek ve 1'isi 6 inek sahibidir. 20000 kuruş üzeri servete sahip 4 kişiye ait 9 inek tespit edilmiştir. Bunlardan 1'i 2 inek bir diğeri de 6 inek sahibidir.¹³⁷ 5 adet buzağı tespit edilmiştir. 1 adet buzağı için 1866-1872 yılları arasında 20 ile 30 kuruş değer biçilmiştir.¹³⁸ Göynük'te bir aile ortalama 3,8 kişiden meydana gelmektedir. Bir ineğin sütünün bir ailenin ihtiyacı için yeterli olduğunu varsayarsak ailelerin bir kısmının, ineği, kendi ihtiyaçlarını temin için kullanabildiğini söyleyebiliriz. Göynük'te inek sahipleri içerisinde iki ve daha yukarı inek sahibi olan kişiler, olasılıkla süt ve süt mamülleri yapıp satan kişiler olmalıydılar. Ancak, nitelikli bir ineğe sahip olan bir aile de bir ineği olmasına karşın aynı işle meşgul olmuş olabilir. 6 kişiye ait 14 adet 6552 kuruş değerinde manda tespit edilmiştir. 1868-1872 yılları arasında 1 adet manda için ortalama minimum 152 kuruş, maksimum 800 kuruş değer biçilmiştir. Manda sahiplerinden 2'si (3 adet) 1000-5000 kuruş arası ve 4'ü 5000-10000 kuruş arası (11 adet) servete sahiptir. Görüldüğü gibi manda sahipleri servet bakımından zengin kişilerdir.¹³⁹ 908 adet keçi tespit edilmiştir. Bunun toplam değeri 18534 kuruş olup, 1867-1872 yılları arasında 1 adet keçi için ortalama 20,4 kuruş değer biçilmiştir. Keçi sahipleri servet bakımından değerlendirildi-

rildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: 500-1000 kuruş arası 1 kişiye ait 4 adet 160 kuruş değerinde, 1000-5000 kuruş arası 9 kişiye ait 531 adet 5695 kuruş değerinde, 5000-10000 kuruş arası 3 kişiye ait 187 adet 6461 kuruş değerinde ve 10000-20000 kuruş arası 1 kişiye ait 186 adet 6218 kuruş değerinde keçi tespit edilmiştir.¹⁴⁰ Görüldüğü gibi miktar olarak 1000-5000 kuruş arası servet sahibi kişiler daha fazla keçiye sahip olmasına rağmen, 5000 kuruş üzeri servete sahip kişiler maddi değer bakımından daha yüksek keçilere sahiptir. 384 adet koyun tespit edilmiştir. 1 adet koyun için 1753'te ortalama 1,5 kuruş, 1867-1872 yılları arasında ise ortalama minimum 29,7 maksimum 40 kuruş değer biçilmiştir. Koyun sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: 500-1000 kuruş arası 2 kişiye ait 152 adet 305 kuruş değerinde, 1000-5000 kuruş arası 7 kişiye ait 20 adet 734 kuruş değerinde, 5000-10000 kuruş arası 5 kişi 43 adet 1290 kuruş değerinde, 10000-20000 kuruş arası 4 kişi 71 adet 511 kuruş değerinde ve 20000 kuruş üzeri 1 kişi 100 adet 4000 kuruş değerinde koyun tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi koyunlar hem değer hem de adet bakımından ağırlık olarak servet bakımından zengin kişilerin tekelinde bulunmaktadır.¹⁴¹ 20 kişiye ait 999 adet davar tespit edilmiştir. 1867-1872 yılları arasında 1 adet davara ortalama minimum 29,7 maksimum 40 kuruş değer biçilmiştir. Bunların 353 tanesi 1000-5000 kuruş arası servete sahip 11 kişiye, 551 tanesi 5000-10000 kuruş arası servete sahip 8 kişiye ve 95 tanesi 10000-20000 kuruş arası servete sahip 1 kişiye aittir.¹⁴² Ayrıca 1871 tarihli bir vesikada 5000-10000 kuruş arası servete sahip bir kişiye ait 705 kuruş değerinde 400 adet kara davar çebiş tespit edilmiştir. 1 çebişin ortalama fiyatı 1,7 kuruştur.¹⁴³ Görüldüğü gibi küçük baş hayvancılık sektörü de varlıklı ailelerin elinde bulunmaktadır. Bu kişiler gerek meslekleri gereği gerekse de yan bir uğraş olarak hayvancılıkla uğraşıyor olmalıdırlar. Bunların dışında 1'i 10000-20000 kuruş arası diğeri de 20000 kuruş üzeri servete sahip bir kişiye ait 158 adet 4544 kuruş değerinde ve 1000-5000 kuruş arası 1 kişiye ait 1230 kuruş değerinde koyun ve keçi tespit edilmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca 13 kişiye ait 76 adet arı kovanı tespit edilmiştir. Bunun toplam değeri 2030 kuruştur. 1866-1872 yılları arasında 1 adet arı kovanı için 26,7 kuruş değer biçilmiştir. Arı kovanı sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: 7 kişi 1000-5000 kuruş arası, 2 kişi 5000-10000 kuruş arası, 3 kişi 10000-20000 kuruş arası ve 1 kişi 20000 kuruş üzeri servete sahiptir. Arı kovanlarından 37'si 1000-5000 kuruş arası, 3'ü 5000-10000 kuruş arası, 29'u 10000-20000 kuruş arası, 1'i 20000 kuruş üzeri servet bırakan kişilere aittir.¹⁴⁵ Görüldüğü gibi yıllara göre özellikle de 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl sonları arasında diğer ürünlerde olduğu gibi hayvan fiyatlarında da olağanüstü artış kaydedilmiştir.

D) Ücretler

Göynük Kadı sicillerinde verilen narh kayıtlarında usta, kalfa, çıрак veya amele ücretleri ile ilgili herhangi bir veri bulunamamıştır. Bununla beraber bazı atamalarla ilgili vesikalarda tespit edilen maaşlar ve meslekler şu şekildedir: Göynük Kazası'nın Müdürü Süleyman Ağa bazı nedenlerle istifa edince yerine Kapucubaşlarından Mustafa Bey, 1000 kuruş maaşla müdür olarak tayin edilmiştir. (24 Şubat 1849).¹⁴⁶ Ancak Mustafa Bey, bir müddet görev yaptıktan sonra kendi isteği ile istifa etmiştir. Yerine vekaleten, Kürdistan Eyaleti eski Tahrirat Baş Katibi Süleyman İzzet Efendi atanmıştır. Daha sonra ise asaleten eski Eşme Kazası Müdürü Mehmet Ağa 1000 kuruş maaşla müdür tayin edilmiştir. (8 Ekim 1850).¹⁴⁷ 14 Haziran 1853'te Kastamonu Valisi'nin Meclis-i Vala'ya gönderdiği tahrirat ile Kaza müdürü olarak gözüken Hacı Mehmet Ağa, istifa etmiş ve yerine 1000 kuruş maaş ile Bolu vücutundan Mehmet Lütfü Efendi vekaleten göreve başlamış ise de bir süre sonra Sadaret Penâhi Hulefası'ndan Salih Efendi yine aynı maaşla "asaleten" müdürlük makamına atanmıştır.¹⁴⁸ Fakat bir müddet sonra Salih Efendi uygunsuz işler işlediği gerekçesiyle, görevinden azledilmiş ve yerine Tersâne-i Âmire Miralaylığı'ndan mütekeid Bafra Müdürü Ömer Bey 1000 kuruş maaş ile müdür tayin edilmiştir.¹⁴⁹ 3 Ocak 1855'te Göynük Kazası Müdürü Ömer Bey'in vefatı üzerine, Gerede Kazası'ndan Sadık Efendi vekaleten Ömer Bey'in yerine atanmıştır. Daha sonra da 1000 kuruş maaş ile Mustafa Ağa "asaleten" müdür tayin edilmiştir.¹⁵⁰ Görüldüğü gibi Göynük Kaza Müdürü olan kişiler 1849-1855 yılları arasında 1000 kuruş maaş ile görevlerini yapmaktadırlar. Bir kaza müdürü bir maaşıyla konut sahibi olabilecek düzeydedir. Devletin kaza müdürlerine bu kadar yüksek maaş vermesinin nedeni yöneticilerin rüşvet ve yolsuzluk olaylarına bulaşmasına engel olmaktır. 9 Mayıs 1785'te Göynük hakimi Mazenderânîzâde Mustafa Efendi'ye hizmet eden Hacı Abdi Mahallesi'nde sakin Seyyid Abdullah'ın kızı Kezban'a, yılda 6 kuruş ücret verilmektedir.¹⁵¹ 8 Eylül 1763'te Nekid Köyü camisine günlük 5 akçe vazife ile hatip atanmıştır.¹⁵² 8 Mart 1769'da Kılavuzlar Köyü Hacı İsmail Mescidi'ne Ali Halife adlı kişi günlük 1 akçe vazife ile imam olmuştur.¹⁵³ Kadı Osman 10 bin akçe vakf ettiğinde vakfa müteveli olan kişiye günlük 3 akçe, nazırına 1 akçe, cabiye 2 akçe, katibe ve cüzhana 1,5 akçe yevmiye tespit edilmiştir. (Nisan 1785).¹⁵⁴ Umurlar Köyü Ali Camii'ne 30 Mart 1834'te günlük yarım akçe vazife ile Hüseyin Efendi ibni Mustafa hatip olarak atanmıştır.¹⁵⁵ Görüldüğü gibi aradan uzun yıllar geçmesine rağmen vakıf görevlilerinin¹⁵⁶ ücretlerinde ciddi bir artış olmamıştır. Halbuki vesikalar 1800'lü yıllarda hayat pahalılığının olağan üstü arttığını göstermektedir. Bu durum vakıf görevlilerinin alım gücünün yeterli düzeyde olmadığını gösterir.

E) Borç ve Alacakla İlgili Kayıtlar

Kredi işlemlerinin verilerini oluşturan borç ve alacaklara olağan davalardan daha ziyade tereke kayıtlarında rastlanması ilginç ve düşündürücüdür. Borç ve alacakların sağken sonuçlandırılmayarak tereke yazımı sırasında gündeme getirilmesi tanıklık kurumunun çok geçerli olduğu bir sistemde borç ve alacak rakamlarına biraz kuşkuyla yaklaşmamızı gerekli kılmaktadır. (Cezar 1998: 21) Vesikalarda toplam 59988,75 kuruş alacak kaydı bulunmaktadır. Bunlar içerisinde 8635 kuruşluk “ikrar” türünden alacaklarla beraber zevc, zevce ve anne gibi birinci dereceden akrabalarından da alacakların kayıtlı olması¹⁵⁷ Yavuz Cezzar’ın tezinin doğru olabileceğini akla getirmektedir. Alacaklar içerisinde altın, bağ, bahçe, buğday, elma, hayvan, kabarca, kazan ve şalvar gibi emtia alacakları da bulunmaktadır. Alacaklar içerisinde 1132,5 kuruş der zimmet,¹⁵⁸ 121,5 kuruş temessük-der zimmet, 16098 kuruş tahvil, 4196,5 zimem, 7656 kuruş zimmet olarak kaydedilmiştir. Alacaklar içerisinde 16011 kuruş kadınların alacağı olarak kaydedilmiştir.¹⁵⁹ 13784 kuruş 8 ibni Abdullah, 321,5 kuruş 1 beşe, 19 kuruş 1 çavuş, 13682,5 kuruş 2 hacı, 1661 kuruş 1 hacı efendi, 155 kuruş da 1 muhızıra aittir.¹⁶⁰ Vesikalarda 54223 kuruş borç kaydı bulunmaktadır. Borçlar içerisinde 1530 kuruş ba-hüccet, 45 kuruş zimem, 220 kuruş zimmet, 11 kuruş deyni müteferrika, 31921,5 kuruş deyni müsbet olarak kaydedilmiştir. 2 ev hanımı 1251 kuruş, 2 beşe 87 kuruş, 2 çavuş 3749,5 kuruş, 1 hacı 889 kuruş, 1 hacı efendi 18179 kuruş, 7 ibni Abdullah 12728 kuruş, 1 muhızır 210 kuruş, 1 müftü 300 kuruş borç sahibidir. Borçlular arasında bulunan ve diğer bir çok servet sahibine göre daha iyi konumda olan 1317, 5 kuruşluk servet sahibi bir çavuşun servetinin borçlarına yetmemesi ilginçtir.¹⁶¹ Çavuş öldüğünde arkasında 2133,5 kuruşluk borç bırakmıştır. Çavuşun borçları ile ilgili herhangi yazılı bir belge de bulunmamaktadır. Acaba çavuş kariyerini kullanarak halktan borçlanma yoluna mı gitmiştir ?¹⁶² Kırdan yaşayan kişilerden 190 kişiye ait 13686 kuruş, kentte yaşayan kişilerden ise 45 kişiye ait 11764,75 kuruş borcu olan tespit edilmiştir. Kırdan yaşayanların toplam serveti 750793,25 kuruş, kentte yaşayanların serveti ise 132435,75 kuruş olduğuna göre bu servet oranı içerisinde borçlanmanın az olması hem Göynük kırsalında hem de kent merkezinde faizciliğin yaygın olmadığını düşündürmektedir.¹⁶³

G) Nakit Para Sahipleri

Vesikalar Göynük’te nakit para kıtlığının olduğunu göstermektedir. Nakit paranın azlığı kişilerin alışverişlerde değiş-tokuş yöntemi diyebileceğimiz sistemi kullandıklarını düşündürmektedir. İnsanlar pazara gidip ürünü ya komisyoncu aracılığıyla ya da kendisi direkt olarak ihtiyacı olan emtia ile değiştirmektedir. Vesikalarda 28 kişiye ait nakit paraya rastlanmıştır. Bunların 13 tanesi kırdan, 7 tanesi kent merkezinde yaşamakta, 8 tanesi de herhan-

gi bir nedenle Göynük'te misafir bulunan kişilerdir. Nakit sahipleri içerisinde muhtemelen sonradan Müslüman olan, İbni Abdullah olanlar ağırlık kazanmıştır. Köyde yaşayanlar içerisinde 4 ibni Abdullah, 2 ev hanımı (1'i binti Abdullah), 1 ağa, 1 hacı ve 5 çiftçi bulunmaktadır. Kent merkezinde yaşayanlar içerisinde 1 İbni Abdullah, 1 beşe, 1 hacı (demircilik yapıyor), 2 ev hanımı, 1 ayakkabıcı ve 1 mesleği belli olmayan kişi bulunmaktadır. Köyde bulunanların nakitleri şu şekildedir: 1 hacı 506 akçe ve 330 beyaz akçe, 4 ibni Abdullah 495 kuruş, 2 ev hanımı 267 kuruş (216 kuruşu binti Abdullah olana ait), 1 ağa 100 kuruştur. Kent merkezinde yaşayanların ise nakitleri şu şekildedir: 1 ibni Abdullah 381 kuruş değerinde 17 adet 23'lük sandıklı altın, 278 kuruş değerinde 18 yirmilik altın ve 56 kuruş mahlut akçe, 1 beşe 22 kuruş, 1 hacı 5 kuruş, 2 ev hanımı (birisini 1209,5 kuruş diğeri ise 44,5 kuruş değerinde 10.5 Mahbub Altın), 1 ayakkabıcı 5227 kuruş ve 28 kuruş ta mesleği belli olmayan bir kişiye aittir.¹⁶⁴ Miras paylaşımı sırasında bazen nakitlerin mirasçılar tarafından sümen altı yapılması da mümkün olabilmektedir. Nitekim Çeşme Mahallesi'nden bir hanım vefat edince, tereke için tutulan tutanağa 70 adet mahbub altının "zayı edildiği" not düşülmüştür.¹⁶⁵

H) Sonuç

Göynük'te 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl sonları arasındaki 123 yıllık dönemde (1749-1872) fiyatlar genelde olağanüstü yükselme kaydetmiştir. Bu yükselişte XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali bunalım, para operasyonu, savaşlar ve bölgedeki üretim – tüketim ilişkisi önemli bir etken olmuştur. Anlaşılan 19. asırda daha büyük meblağlara ulaşan ve ekonomik olarak halkı çok etkileyen salyane adı verilen vergiler, İstanbul'un zaman zaman bölgeden koyun, tavuk (Göynük Osmanlı sarayının tavuk ihtiyacını karşılayan birkaç kazadan birisidir.) gibi isteklerde bulunması, sürekli olarak devam eden savaşlar ve bölgede meydana gelen eşkiyalık olaylarının doğal bir sonucu olarak halkın alım gücü zayıflamıştır. Altın fiyatlarındaki ayarlamalar için sürekli yeni paralar darp edilmiş ve eskilerin tedavülünden kaldırılması için emirler yayınlanmıştır.¹⁶⁶

Bazı narh kayıtları (et ve ekmek) esnaf adları ile beraber kayıt altına alınmıştır. Konutların fiyatlarının yüksek oluşunda olasılıkla müştemilat önemli bir etken olmuştur. Ancak konutların müştemilatı vesikalara çoğunlukla yansımamıştır.

Göynük Kadı sicillerinde geçen servetlerin 750793,25 kuruşu kırsal kesime, 132435,75 kuruşu ise kent merkezine aittir. Terekelerdeki servetler de göz önüne alındığında çoğu kişinin mülk konutlara bunun yanında at, katır, merkep, öküz ve inek gibi büyük baş hayvanlardan en azından birine sahip olması,¹⁶⁷ Göynük'ün nispeten kendi halinde, genelde orta halli ve biraz daha varlıklı bir kırsal kesim profili çizdiğini göstermektedir.¹⁶⁸

Göynük'te hayvancılık çok gelişmiştir. Bir ineğin sütününün bir ailenin ihtiyacı için yeterli olduğunu düşünürsek ailelerin bir kısmının, ineği, kendi ihtiyaçlarını temin için kullanabildiğini söyleyebiliriz.

İncelenen vesikaların hemen hepsinin Müslümanlardan meydana gelmesi tarım ve hayvancılığın çoğunlukla Müslümanlar tarafından yapıldığını göstermektedir. Üzüm yetiştiriciliğinin büyük çapta yapıldığı görülmektedir. Yük ve yolcu taşımacılığının önemli unsurlarından olan hayvanlar küçük baş hayvanlara göre daha pahalı denebilir.

Açıklamalar

- 1 Göynük'le ilgili yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Ömer Lütfi Barkan – Enver Meriçli, Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988. / Irene Beldiceanu – Steinherr, “Babai Cemaatlerinin Sığınma Şehri Göynük”, Çeviren Bayram Ürekli, Ata Dergisi, VII, Konya, 1997. / Sema Altunan, “Tapu Tahrir Defterleri Işığında Göynük Kenti'nin 16. Yüzyıldaki Demografik Durumu”, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, ss. 69 – 77, C. I, S. 2, Eskişehir, 2002. / Sema Toprakeşenler, XVI. Yüzyıl'da Göynük ve Yenice-Taraklı Kazaları, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1994. / Zeynel Özlü, “Terekeler Işığında Bolu-Göynük'te Giyim Kuşam” Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi, ss. 207- 233, Kış (36. Sayı), Ankara, 2006. / Zeynel Özlü, “Göynük Kent Merkezi'nde Bulunan Vakıflar ve Vakıf Görevlileri”, EKEV Akademi Dergisi, ss.193- 208, Yıl: 10, S. 26, Kış 2006. / Zeynel Özlü, “Terekeler Işığında Göynük' te Aile”, Akademik Araştırmalar Dergisi, ss. 81-102, Yıl: 8, S. 29, 2006. / Zeynel Özlü, “Terekeler Işığında Göynük'te Konutlarda Mekan Düzenlemesi”, ss. 103-142, S. 163, Türk Dünyası Araştırmaları, Temmuz- Ağustos 2006. Orhan F. Köprülü, Mustafa Uzun, “ Akşemseddin ”, ss. 299 – 302, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 2, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1989. / Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tam Metin Seyahatname, Mehmet Zilli oğlu, Sadeleştiren Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Üçdal Neşriyat, (Tarih-siz), C. 1- 2.
- 2 Yapılan çalışmada Göynük'te 9 mahalle tespit edilmiştir. Bu mahallelerde 273 hane 320 mücerred bulunmaktadır. (Barkan vd. 1988: 507).
- 3 Osmanlı döneminde kentte yaşayanların % 20, köyde yaşayanların ise % 80 olduğu tahmin edilebilir. (Tabakoğlu 2002: 208).
- 4 19. Yüzyıl başlarına kadar günlük alışverişlerde “akçe” kullanılıyordu ve bu da kıymet olarak ifade ediliyordu. Bu bağlamda inceleyeceğimiz fiyatlarda geçen “kıymet” kelimesi “akçe” olarak kabul edilmiştir. 3 akçe 1 paraya, 120 akçe ise 1 kuruşa eşittir.
- 5 19. yüzyıla kadar Osmanlı sanayi Avrupa ile ciddi bir rekabete girmemiştir. 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa ile ticaret sınırlı kalmış, ithalatın büyük bir bölümünü yerli üretimle rekabet etmeyen lüks mallar oluşturmuştur. Böylece Osmanlı loncaları 19. yüzyıl başlarına kadar üretim düzeylerini büyük ölçüde

- korumuştur. (Pamuk 2000: 155) 1880 ile 1913 yılları arası bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de fiyat istikrarı görülmüştür.1913 yılından sonra ise fiyatlar aniden hızlanmış ve harp yıllarında tahripkar bir hal almıştır. (Eldem 1970: 197).
- 6 Tağış, sikkenin içindeki değerli metal miktarında devlet lehine azaltma yapılması demektir. (Tekin 2000: 175).
 - 7 Dirhem'in on altıda birini ifade eder. (Kepecioğlu Tarihsiz: 225).
 - 8 Göynük Kadı Sicili (G. K. S.) 1381, s. 88, 89. Paranın ayarı sonraları daha fazla düşmüş olsa gerektir. Nitekim bu nedenle gönderilen bir başka fermanda yaldız, Macar, fındık, zer-i mahub ve İstanbul zincirli altınların her noksan kıratının 25 akçe indirilerek değiştirilmesi istenmektedir. G. K. S. 1382, s. 88.
 - 9 G.K.S. 1385, s. 31.
 - 10 G.K.S. 1388, s. 41.
 - 11 Mecidiyenin altın olanı 7, 216 gram ağırlığında olup 100 kuruş değerindedir. Gümüş olanı ise 24,055 gram olup 20 kuruşa tekabül eder. Beyaz olarak nitelendirilen mecidiye gümüş mecidiyedir. (Tarlan 1992: 85).
 - 12 G.K.S. 1388, s. 25.
 - 13 Vesikalara 1760 yıllarına ait iki vesikadaki bilgi dışında, tedavülde olan altın ve gümüşlerin vezin ve ayarları konusunda herhangi bir veri yansımamıştır. Bakınız. G.K.S. 1381, s. 88, 89 (11 Eylül 1763), ve G.K.S. 1382, s. 88 (Bu vesikanın tarihi belli olmamakla beraber defterde geçen diğer vesikaların 1764- 66 yılına ait olması belirtilen vesikanın 18. yüzyılın ikinci yarısına ait olduğunu düşündürmektedir.)
 - 14 Ayrıca bakınız. (Kütükoğlu: 1983).
 - 15 Dellallar müzayede sistemi dediğimiz açık artırma yolu ile terekelerde geçen malları satışa sunmuşlardır.
 - 16 Vesikalar narhların kentte bulunan hangi işyerlerine verildiği konusunda çok fazla somut bilgiler içermemektedir.
 - 17 G.K.S. 1379, s. 35.
 - 18 G.K.S. 1378, s. 9.
 - 19 G.K.S. 1381, s. 2.
 - 20 G.K.S. 1381, s. 1.
 - 21 G.K.S. 1385, s. 27.
 - 22 G.K.S. 1385, s. 46.
 - 23 G.K.S. 1385, s. 66.
 - 24 G.K.S. 1385, s. 89.
 - 25 Taşradan gelen.
 - 26 Taşradan gelen 1 kıyye.
 - 27 1 kalıp ve ufak.
 - 28 Yaş ve taze peynir.
 - 29 Mahalleden gelen tuz.
 - 30 5,5 dirhem.
 - 31 1 kıyye 500 dirhem. 1 kıyye normalde 400 dirheme eşitken (Devellioğlu 962: 621) 10 Mart 1761' de verilen narh kaydında 500 dirhem olarak kabul edilmiştir.
 - 32 Taşradan gelen ve 1 kıyye 500 dirhem.

- 33 Edinilen bilgilere göre bu üzüm normalden biraz daha iri taneli bir üzüm türüdür. Hala Bolu ve Düzce yöresinde aşure ve hoşaf türü yiyeceklerde kullanılmaktadır.
- 34 Meblağ akçe anlamındadır. (Devellioğlu 1962: 707).
- 35 Taşradan gelen.
- 36 Taşradan gelen.
- 37 1 kuruş 120 akçedir.
- 38 G.K.S. 1388, s. 126, 43.
- 39 G.K.S. 1388, s. 55. / G.K.S. 1381, s. 10.
- 40 G.K.S. 1378, s. 18.
- 41 G.K.S. 1379, s. 35.
- 42 G.K.S. 1378, s. 9.
- 43 G.K.S. 1381, s. 1.
- 44 G.K.S. 1381, s. 2.
- 45 G.K.S. 1383, s. 26.
- 46 G.K.S. 1385, s. 27.
- 47 G.K.S. 1385, s. 46.
- 48 G.K.S. 1385, s. 66.
- 49 G.K.S. 1379, s. 35.
- 50 G.K.S. 1378, s. 9.
- 51 G.K.S. 1381, s. 2.
- 52 G.K.S. 1381, s. 1.
- 53 G.K.S. 1381, s. 10.
- 54 G.K.S. 1381, s. 92. / G.K.S. 1382, s 1.
- 55 G.K.S. 1383, s. 26.
- 56 G.K.S. 1385, s. 27.
- 57 G.K.S. 1385, s. 46.
- 58 G.K.S. 1385, s. 66.
- 59 Semiz ve ıslah.
- 60 O yıllarda Göynük halkının ödediği vergilerin yüksekliği dikkat çekmektedir. 1199' da Bursa valisine 213 kuruş (1. taksit), Bursa valisine 326 kuruş (2. taksit), Anadolu valisine 253 kuruş (1. taksit), Kütahya valisine 253 kuruş (2. taksit), 1201'de Anadolu valisine 253 kuruş (1. taksit) tur. 1783 yılında Kırım'ı topraklarına katan Rusya'nın Osmanlı Devleti' ni tehdit eder bir durumda olması da olasıdır. Nitekim bazı vesikalar “ Mosko tehdidi ” nden bahsetmektedir. G. K. S. 1385, s. 27, 26, 15, 14, 5, 52. / G. K. S. 1382, s. 20, 23. / G. K. S. 1381, s. 87, 96, 35, 45. / G. K. S. 1378, s. 30, 19, 14, 15, 2. / G. K. S. 1379, s. 25, 11. / G. K. S. 1383, s. 7.
- 61 G.K.S. 1378, s. 9.
- 62 G.K.S. 1381, s. 2.
- 63 G.K.S. 1381, s. 1.
- 64 G.K.S. 1381, s. 10.
- 65 G.K.S. 1381, s. 92.
- 66 G.K.S. 1382, s. 1.
- 67 G.K.S. 1383, s. 26.
- 68 G.K.S. 1385, s. 43, 46, 47.

- 69 G.K.S. 1385, s. 43, 46, 47.
70 G.K.S. 1379, s. 35.
71 G.K.S. 1378, s. 9.
72 G.K.S. 1381, s. 1.
73 G.K.S. 1381, s. 2.
74 Buradaki gulam ifadesi olasılıkla, pabucun çocuklar için yapılmış küçük bir pa-
buç türü olduğunu göstermektedir.
75 G.K.S. 1378, s. 9.
76 G.K.S. 1379, s. 35.
77 G.K.S. 1378, s. 9.
78 G.K.S. 1381, s. 1.
79 G.K.S. 1379, s. 35.
80 G.K.S. 1381, s. 1.
81 Ayrıca 54 terekenin aynı şekilde değerlendirildiğini görmek için bakınız. (Demirel
1999: 1947)
82 Ayrıca Gaziantep'te 18. yüzyıl ortalarında tespit edilen aşiret mensuplarının
servetlerinin değerlendirmeleri için bakınız. (Özlu 2005: 197- 205).
83 *Vesikalara yansıyan taşınmaz malların fiyatları için kesin bir ortalama fiyatın
verilmesi zordur. Bir konutun yapısında kullanılan malzemeler, arazilerin kü-
çük veya büyük oluşu, arazinin düz veya bayır oluşu, üzerinde bulunan ağaç
miktarı, arsasında su kuyusunun bulunması, evin bulunduğu semt, oda sayısı,
tek katlı veya çift katlı oluşu gibi etkenler ortalama fiyat tespitini güçleştirmek-
tedir. (Yolalıcı 1998: 105) Göynük kent merkezinde yaşayan 45 kişiden 24 ki-
şiye ait konut tespit edilmiştir. Tespit edilen menziller (evler) 10 ile 4500 ku-
ruş arasındadır. Göynük kırsalında yaşayan 190 kişiden 157 kişiye ait konut
tespit edilmiştir. Tespit edilen menziller 10 ile 6250 kuruş arasındadır. Görül-
düğü gibi kırsal kesimdeki konutların bazıları, kent merkezine göre daha pahalı
seyretmiştir. 17. yüzyılda Konya'daki konutlar üzerine yapılan bir çalışmada
ise kent merkezindeki konutların daha pahalı olduğu tespit edilmiştir. (Özcan
1993: 132) Konut sahipleri servet bakımından değerlendirildiğinde genelde
sahip olunan konut ile kişinin servetinin doğru orantılı olduğu gözlemlenmiş-
tir. Ancak bazı servet sahiplerinin servetlerinin yüksekliğine rağmen aşağıda
görüldüğü üzere mütevazı konutlarda yaşadığı da gözden kaçmamıştır. Nite-
kim 0-100 kuruş arası 4 kişi tespit edilmiştir. Bunların konutları 10 ile 65 ku-
ruş arasında seyretmektedir. 10-500 kuruş arası 3 kişi tespit edilmiştir. Bunla-
rın konutları 30 ile 100 kuruş arasında seyretmektedir. 500-1000 kuruş arası
17 kişi tespit edilmiştir. Bunların konutları 10 ile 500 kuruş arasında seyret-
mektedir. 1000-5000 kuruş arası 123 kişi tespit edilmiştir. Bunların konutları
20 ile 2750 kuruş arasında seyretmektedir. 5000-10000 kuruş arası 25 kişi
tespit edilmiştir. Bunların konutları 300 ile 3000 kuruş arasında seyretmekte-
dir. 10000-20 000 kuruş arası 7 kişi tespit edilmiştir. Bunların konutları 100
ile 3000 kuruş arasında seyretmektedir. 20000 kuruş ve üzeri servet bırakan-
lar içerisinde 6 kişi tespit edilmiştir. Bunların konutları 1000 ile 6250 kuruş
arasında seyretmektedir. Görüldüğü gibi herkes gelir seviyesine göre konut
sahibi olmakla beraber, fakir olarak düşünebileceğimiz 500 kuruş civarında
servete sahip kişilerin de konut sahibi olabilmeleri, Göynük'te kolay ev sahibi*

olunabildiğinin göstergesi olarak düşünülebilir. Vesikalarda bazı kişilerin konutları haricinde misafirlerini ağırlamak için misafirhane yaptıkları da görülmüştür. Nitekim Mihalgazi'nin Kuşca ve Kümele köylerinde birisi ağa unvanlı iki kişinin bu tür gayri menkulü bulunmaktadır. Bunların fiyat olarak kıymetleri 200 ve 500 kuruştur. (G.K.S. 1388, s. 13, 14.)

Samanhane, köylülerin kışlık yiyeceklerini saklamak için kurdukları yapılardır. (Güler 2002: 75) Vesikalarda kırsal alanda 104, şehir kent merkezinde ise 1kişinin konutu yanında samanhanesi bulunmaktadır. Fiyatlar 1,5 kuruştan 3000 kuruşa kadar çıkmaktadır. 3000 kuruşluğun sahibi 22870 kuruşluk servet bırakan ve terekesinde bağ, bahçe ve hayvanları ile dikkatleri üzerine çeken bir çiftçidir.1 Samanhane sahipleri servet bakımından incelendiğinde şu sonuçlar çıkmıştır: 0-100 kuruş arası 1 kişi, 100-500 kuruş arası 1 kişi, 500-1000 kuruş arası 5 kişi, 1000-5000 kuruş arası 73 kişi, 5000-10000 kuruş arası 17 kişi, 10000-20 000 kuruş arası 5 kişi ve 20000 kuruş ve üzeri servet bırakanlar içerisinde 1 kişi tespit edilmiştir. Samanhane sahiplerinden toplam 102 kişinin aynı zamanda konutu bulunmaktadır. Mal ve erzakları korumak için yapılmış olan ambarlar ise 105 kişide tespit edilmiştir. Ambar fiyatları 1 ile 500 kuruş arasında seyretmektedir.500 kuruşluk iki ambar terekelerinde hayvan, hububat ürünleri ve ziraat aletleri ile dikkat çeken 22870 ve 25110 kuruşluk servet bırakan iki kişidir. Ayrıca 76 kişinin hem konut, hem samanhane, hem de ambar sahibi olduğu gözlemlenmiştir. (Özlu 2006b: 88- 92)

- 84 Tarlanın öküzle bir günde işlenen bölümü. 10 kile 12,829 kğ.dır. (İnalıcık 2000: 442).
- 85 G.K.S. 1388, s. 11, 30, 142, 34, 21, 31,10, 20, 14.
- 86 G.K.S. 1388, s. 15, 22, 23, 33.
- 87 G.K.S. 1388, s.16.
- 88 G.K.S. 1388, s. 18.
- 89 G.K.S. 1388, s. 22.
- 90 G.K.S. 1388, s. 10, 20, 12.
- 91 G.K.S. 1388, s. 10.
- 92 G.K.S. 1388, s. 3.
- 93 G.K.S. 1378, s. 22. / G.K.S. 1379, s. 37. / G.K.S. 1386, s. 4.
- 94 Trabzon'da kişilerin dinsel, mesleki ve cinsiyet özelliklerine göre mülk satışlarına katılımı ile ilgili bakınız. (İnan 2001: 1-26).
- 95 Hububat alanında kullanılan bir ölçü birimi olup, imparatorluğun bütün sancak ve eyaletlerinde farklı kile ölçüleri kullanılmıştır. 1 İstanbul kilesi 25, 656 kğ.dır. (Öztürk 2000: 323).
- 96 G.K.S. 1388, s. 11, 23, 31, 48. / G.K.S. 1384, s. 34. / G.K.S. 1386, s. 6.
- 97 G.K.S. 1388, s. 9, 57, 50, 14, 28, 12, 32, 18, 11, 23, 19, 20, 13, 14.
- 98 G.K.S. 1378, s. 7. / G.K.S. 1379, s. 37. / G.K.S. 1381, s. 10./ G.K.S. 1384, s.58. / G.K.S. 1386, s. 2, 3, 4, 5, 6. G.K.S. 1388, s. 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 2, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 3, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 6, 7, 9.
- 99 G.K.S. 1388, s. 10, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 3, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53,

- 54, 55, 56, 57, 59. / G.K.S. 1378, s. 18. / G.K.S. 1384, s. 58. /G.K.S. 1386, s. 2, 3, 4, 5, 6.
- 100 G.K.S. 1388, s. 10, 43, 36, 39, 53, 54, 50. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1378, s. 18.
- 101 G.K.S. 1388, s. 43, 10, 36, 39, 53, 54, 50. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1378, s. 18.
- 102 G.K.S. 1388, s. 126, 43.
- 103 G.K.S. 1388, s. 12, 21.
- 104 G.K.S. 1386, s. 6.
- 105 G.K.S. 1388, s. 11, 12, 13, 15, 21, 25, 28, 3, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 49, 53, 54, 55, 57, 58, 6.
- 106 G.K.S. 1388, s. 31. / G.K.S. 1386, s. 2, 5.
- 107 G.K.S. 1388, s. 27.
- 108 G.K.S. 1388, s. 14, 28, 25, 18, 4, 13, 23.
- 109 G.K.S. 1388, s. 31, 42.
- 110 G.K.S. 1379, s. 37.
- 111 G.K.S. 1388, s. 23.
- 112 G.K.S. 1388, s. 16, 18, 19, 22, 23, 29, 32, 33, 37, 40.
- 113 G.K.S. 1388, s. 126, 18.
- 114 G.K.S. 1388, s. 48.
- 115 G.K.S. 1388, s. 29, 50, 54, 57, 58.
- 116 G.K.S. 1388, s.9, 15, 18, 21, 24.
- 117 G.K.S. 1388, s. 13, 28, 35.
- 118 G.K.S. 1388, s. 13.
- 119 G.K.S. 1388, s. 10, 28, 30, 31, 18. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1379, s. 37.
- 120 G.K.S. 1388, s. 10, 29, 30, 27.
- 121 G.K.S. 1378, s. 18.
- 122 G.K.S. 1388, s. 27.
- 123 G.K.S. 1388, s. 9, 18, 23.
- 124 G.K.S. 1388, s. 55. / G.K.S. 1381, s. 10.
- 125 G.K.S. 1388, s. 126.
- 126 G.K.S. 1388, s. 23, 27, 48.
- 127 G.K.S. 1388, s. 10, 11, 13, 18, 20, 24, 29, 32, 33, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 48, 49, 51, 54, 58. / G.K.S. 1386, s. 2, 3, 4. / G.K.S. 1385, s. 33, 48. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1379, s. 35. / G.K.S. 1378, s. 7.
- 128 Vesikaya yansınamakla beraber bargirlerin sahibi, 22 adet posta bargirini menzillerde kullanıyor olmalıdır.
- 129 G.K.S. 1386, s. 2.
- 130 G.K.S. 1388, s. 14, 23, 24, 30, 31, 32, 33, 42, 43, 44, 55, 7, 9. / G.K.S. 1378, s. 18. / G.K.S. 1379, s. 37. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1386, s. 6.
- 131 G.K.S. 1388, s. 13.
- 132 G.K.S. 1388, s. 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 3, 30, 31, 34, 6, 7, 9, 2, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59. / G.K.S. 1379, s. 38. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1385, s. 52. / G.K.S. 1386, s. 4, 5.

- 133 G.K.S. 1388, s. 12, 16, 2, 23, 24, 31, 37, 38, 39, 43, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 7. / G.K.S. 1386, s. 5. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1379, s. 37. / G.K.S. 1378, s. 18.
- 134 G.K.S. 1386, s. 6. / G.K.S. 1388, s. 11, 14, 15, 16, 22, 24, 28, 29, 33, 37, 53, 56.
- 135 G.K.S. 1388, s. 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 3, 7, 9, 2, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59. / G.K.S. 1386, s. 2, 3, 4, 6. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1378, s. 18.
- 136 G.K.S. 1386, s. 3. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1388, s. 11, 14, 15, 18, 19, 23, 25, 28, 38, 42, 6.
- 137 G.K.S. 1388, s. 10, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 2, 3, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 58, 6, 7, 9. / G.K.S. 1378, s. 18. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1384, s. 58. / G.K.S. 1386, s. 3, 4, 5, 6.
- 138 G.K.S. 1388, s. 2, 4, 12.
- 139 G.K.S. 1388, s. 33, 36, 38, 49, 43.
- 140 G.K.S. 1388, s. 11, 14, 30, 40, 3, 41, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 7, 9. / G.K.S. 1386, s. 4, 6.
- 141 G.K.S. 1388, s.10, 11, 14, 23, 29, 30, 37, 41, 51, 54, 58, 9. / G.K.S. 1386, s. 2, 3, 4, 6. / G.K.S. 1378, s. 18.
- 142 G.K.S. 1388, s. 12, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 35, 36, 37, 39, 45, 47, 49, 53.
- 143 G.K.S. 1388, s. 58.
- 144 G.K.S. 1388, s. 2, 20. / G.K.S. 1386, s. 2.
- 145 G.K.S. 1388, s. 4, 11, 13, 14, 17, 2, 29, 37, 3, 4, 52, 53, 54.
- 146 BOA, A. MKT, D. 177, G. 25, Vesika 1-5.
- 147 BOA, İ.. MVL., D. 184, G. 55547, Vesika 1-8. / BOA, A. AMD. D. 20, G. 99.
- 148 BOA, İ.. MVL., D. 274, G. 10648, Vesika 1-5.
- 149 BOA, İ.. MVL., D. 313, G. 13105, Vesika 1- 6.
- 150 BOA, A. MKT. MVL. D. 70, G. 30.
- 151 G.K.S. 1385, s. 18.
- 152 G.K.S. 1381 s. 94.
- 153 G.K.S. 1383 s. 12, 27.
- 154 G.K.S. 1385 s. 19.
- 155 Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Vakfiye Defteri, 204, Sıra 2116.
- 156 Göynük kent merkezinde bulunan vakıflar ve vakıf görevlileri için bakınız (Özlu 2006d: 193- 208).
- 157 G.K.S. 1388, s. 8, 48. / G.K.S. 1384, s. 58.
- 158 Zimmet borç anlamına gelir. (İnan 1999: 96).
- 159 G.K.S. 1381, s.53. / G.K.S. 1383, s. 6. / G.K.S. 1385, s. 31. / G.K.S. 1386, s. 2, 4, 5./ G.K.S. 1388, s. 12, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 26, 30, 32, 34, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 56, 58, 6, 8, 9.
- 160 G.K.S. 1378, s. 7./G.K.S. 1388, s. 10, 9, 2, 8, 10, 11, 53, 40, 31, 48, 4. G.K.S. 1381, s. 10. /G.K.S. 1386, s. 3.
- 161 İslam Hukuku'nda Batı hukukunda olduğu gibi, aşırı borç batağından dolayı mirasçılardan miras reddetmesi söz konusu değildir. (Aydın 1998: 67).

- 162 Birçok örnekte görüleceği üzere 16. yüzyıl askeri mensupları da siyasal önemleri nedeniyle alacaklılarına vermek üzere ellerinde nakit bulundurma ihtiyacını pek duymamış olmalıydılar. Nitekim dönemin askerileri borç ödeme konusunda o kadar kötü şöhret yapmışlardı ki, ödeme gücüne sahip olanlara borç vermeyi amaçlayan dönemin para vakıflarından birinin kuruluş belgesinde, siyasal iktidar sahiplerine borç vermemek konusunda açık bir çekince bile yer almıştır. (Faroqı 2004: 136).
- 163 G.K.S. 1388, s. 10, 57, 40, 9, 2, 8, 7, 42, 21, 28, 11, 25. / G.K.S. 1378, s. 7. / G.K.S. 1383, s. 18. / G.K.S. 1379, s. 38. / G.K.S. 1386, s. 3.
- 164 G.K.S. 1388, s. 43, 19, 45, 13, 56, 42, 50, 40, 41, 42, 35, 15, 22, 25, 20. / G.K.S. 1384, s. 45. G.K.S. 1379, s. 8, 32, 37. / G.K.S. 1378, s. 7. / G.K.S. 1386, s. 4, 5. / G.K.S. 1381, s. 10. / G.K.S. 1385, s. 52, 48, 31.
- 165 G.K.S. 1385, s. 31.
- 166 G.K.S. 1381 s. 88, 89. / G.K.S. 1382 s. 88.
- 167 Bu tür sahipliği olmayan kişilerin bazılarının eşlerinin, sahip olma olasılıkları dikkate alınmalıdır.
- 168 Benzer sonuçlar için bakınız. (Artan 1998: 60).

I) Bibliyografya

a) Ankara Milli Kütüphane Arşivi

- Göynük Kadı Sicili No: 1378 (1154–1166)
Göynük Kadı Sicili No: 1379 (1261–1262)
Göynük Kadı Sicili No: 1381 (1173–1177)
Göynük Kadı Sicili No: 1382 (1178–1180)
Göynük Kadı Sicili No: 1383 (1182 – 1184)
Göynük Kadı Sicili No: 1384 (1189–1190)
Göynük Kadı Sicili No: 1385 (1196–1202)
Göynük Kadı Sicili No: 1386 (1288–1289–1306–1307)
Göynük Kadı Sicili No: 1388 (1282–1288)

b) İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- A. MKT.
A. AMD.
A. MKT. MVL.
İrade Meclis-i Vala

c) Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

- Vakfiye Defteri, 204, Sıra 2116.

Kaynakça

- ALTUNAN, Sema (2002) “ Tapu Tahrir Defterleri Işığında Göynük Kenti'nin 16. Yüzyıldaki Demografik Durumu”, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.I, S.2, Eskişehir: 69-77.
- ARTAN, Tülay (1998), “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış Orta Halliğin Aynası”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Editör: Tülay Artan, İstanbul: 49-63.
- AYDIN, M. Akif (1998), “ Eyüp Şer'iyeye Sicillerinden 184, 185, 188 No'lu Defterlerin Hukuki Tahlili”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Editör, Tülay Artan, İstanbul: 65- 72.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1993), “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, III (5-6), Ankara: T.T.K. Yayını.
- BARKAN, Ömer Lütfi- MERİÇLİ Enver, (1988), *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BİZBİRLİK, Alpay (2002), “Osmanlı Devleti'nde Ticaret ve Üretime Dair Değerlendirilebilir Bir Kaynak: Tereke Defterleri ve Edirne Tereke Defterleri Üzerine Bir Deneme”, *Türkler*, C. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayını, 731-735.
- CANSIZ, İsmail (1996), *Şer'iyeye Sicillerine Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Yozgat Sancağı*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- CEBECİ, Dilaver (1987), “Osmanlı Devleti'nde İhtisab Ağalığı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 49: 171-220
- CEZAR, Yavuz (1977), “Bir Ayanın Muhallefatı Havza ve Köprü Kazaları Ayanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin” (Müsadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi), *Belleten*, XLI (161), 41-78.
- CEZAR, Yavuz (1998), “18. Yüzyılda Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *18.Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, (Editör, Tülay Artan), İstanbul: 15- 32.
- ÇABUK, Vahid (1989), *Solakzâde Mehmet Hemdemî Çelebi, Solakzâde Tarihi*, C. 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- ÇADIRCI, Musa (1997), *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: T.T.K. Yayını.
- ÇAPAR, Selim (1998), *Yolların ve Yeşilliğin Buluştuğu Göynük*, Ankara.
- ÇAKIR, Coşkun (2001), *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Küre Yayınları.
- DEMİRCİ, Rasih (1996), *Ekonominin Temelleri*, Ankara.
- DEMİREL, Ömer (1999), “Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi Sivas Küçük Minare Mahallesi”, XIII. Türk Tarih Kongresi, C.III, Kısım III, Ankara: 1947- 1961.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1962), *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara: Doğu Matbaası.

- DUMAN, Hasan (1999), *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Katalogu*, Belgeler, C. II, Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.
- ELDEM, Vedat (1970), *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, (Yer ?) Türkiye İş Bankası Yayınları.
- EMECEN, Feridun M. (1998), "Osmanlılarda Devlet, Toplum ve Mahkeme, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam", Editör Tülay Artan, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını. 73-81.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, *Tam Metin Seyahatname*, (Tarihsiz), Mehmet Zilli oğlu, Sadeleştiren Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, C. 1-2, İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- FAROQHI, Suraiya (2004), *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, Özgür TÜresay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GENÇ, Mehmet (2003a), "18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş" *Osmanlı İmparatorluğun'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayını. 211- 225.
- GENÇ, Mehmet (2003b), "Osmanlı Esnafı ve Devlet", *Osmanlı İmparatorluğun'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayını. 293- 307.
- GÜLER, İbrahim (2002), "XVIII. Yüzyılda Köylüler: Sinop Örneği", *Türkler*, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayını, 74- 81.
- GÜNAY, Vehbi (1997), "Balkanlara Ait Siciller ve Karaferye Kazası Şer'ıye Sicilleri Katalogu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. II, İzmir: 103-113.
- GÜNAY, Vehbi (2003), "Balkan Şehir Tarihleri Kaynağı Olarak Şer'ıye Sicillerinin Envanter ve Kataloglarının Tespiti Hakkında", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII (2), İzmir: 71- 82.
- GÜNAY, Vehbi (1994), "Karaferye Müftüsü Salih Efendi'nin Terekesinde Yer Alan Kitaplar", *50. Yıl Türkçülük Armağanı*, İzmir:95- 107.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2002), *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayını.
- İNALCIK, Halil (1953-54), "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları" İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Mecmuası, C. XV, No: 1-4, İstanbul: 51-67.
- İNALCIK, Halil (1992) "Bursa", C. 6, İstanbul: TDVİA.
- İNALCIK, Halil (1998), "Eyüp Sicilleri'nde Toprak, Köy ve Köylü", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Editör: Tülay Artan: 9- 14.
- İNALCIK, Halil (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal tarihi 1300-1600*, Çev. Halil Bertkay, C.1, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İNAN Kenan (1999), "Trabzon Şerıye Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Borç-Alacak İlişkileri", *İslâmiyât*, II (3) 91-109
- İNAN, Kenan (2001), "Trabzon Kadı Sicillerinde Mülk Satışları" (1648-1658), IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey, Dubrovnik, Croatia, 1-26.

- İPEK, Nedim (2000), “Bafra’da Fiyatlar ve Ücretler (1914–1930)”, *Belleten*, LXIV, (239): 101-128.
- KEPECİOĞLU, Kamil (tarihsiz), *Tarih Lûgati*, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Temel Terimleri Sözlüğü, Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- KONUĞÇU, Enver (1964), “Bolu’dan Geçen Seyyahlar”, *Çele*, S. 2, 1964, Bolu: 19–22.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1983), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1999), “Osmanlı İktisadi Yapısı- Kıymetli Madenler, Para ve Fiyat Politikaları”, *Osmanlı Devleti Tarihi C. 2*, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul: Feza Gazetecilik Yayını.. 548-565.
- MOĞOL, Hasan (1991), “XIX. YY.’in İlk Yarısında Antalya’da İktisadi Hayat”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 57: 49- 53.
- OĞUZUĞLU, Yusuf (1985), “Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri”, *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 1- 4.
- OĞUZUĞLU, Yusuf (2000). *Osmanlı Devlet Anlayışı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- ÖZCAN, Ruhi (1993), *17. Yüzyılda Konya’da Mülk Satışları ve Fiyatlar (1640-1665)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- ÖZDEMİR, Rifat (1998), *XIX. Yüzyıl’ın İlk Yarısında Ankara*, Fiziki–Demografik, İdari ve Sosyo–Ekonomik Yapısı 1785- 1840, Ankara.
- ÖZLÜ, Zeynel (2003), “XVIII. YY.’in İkinci Yarısında Gaziantep’te Kadın ve Erkek Giyimini Karşılaştırılması”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II (7): 105-158
- ÖZLÜ, Zeynel (2004), *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi yayını.
- ÖZLÜ, Zeynel (2005), “Terekeler Işığında XVIII. Yüzyılın Ortalarında Gaziantep’te Aşiretler”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I (10): 197- 205.
- ÖZLÜ, Zeynel (2006a), “Terekeler Işığında Göynük’te Konutlarda Mekan Düzenlemesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Temmuz- Ağustos, S. 163. 103-142,
- ÖZLÜ, Zeynel (2006b), “Terekeler Işığında Göynük’te Aile”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 8, S. 29. 81- 102.
- ÖZLÜ, Zeynel (2006c), “Terekeler Işığında Bolu-Göynük’te Giyim Kuşam” *Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, Kış (36. Sayı), Ankara. 207- 233.
- ÖZLÜ, Zeynel (2006d), “Göynük Kent Merkezi’nde Bulunan Vakıflar ve Vakıf Görevlileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 10, S.26, Kış 2006. 193- 208.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1989), “XIX. Yüzyıl’da Harput’ta Fiyatlar”, *Belleten*, LIII (207-208): 729- 828.

- ÖZTÜRK, Mustafa (1991), “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ”, *Belleten*, LV (212): 87-100.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1992), “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775- 1840)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.VII, İzmir: 167- 190.
- ÖZTÜRK, Mustafa (1996), “Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Elazığ: Kültür Basım ve yayım, 222- 239.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2002), “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, *Türkler*, C. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayını, 843- 849.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2002), “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler*, C. 10, Ankara, Yeni Türkiye Yayını, 802- 822.
- ÖZTÜRK, Said (1995), *Askeri Kassama Ait On yedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* (Sosyo-Ekonomik Tahlil), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını.
- ÖZTÜRK, Temel (2002), “Osmanlılarda Narh Sistemi”, *Türkler*, C. 10, Ankara: Yeni Türkiye Yayını.
- ÖZTÜRK, Yücel (2000), *Osmanlı Hakimiyeti’nde Keefe 1475–1600*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- PAMUK, Şevket (2000), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Fiyat Devrimine Yeniden Bir Bakış”, *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Ekonomi ve Toplum C. 32, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- PAMUK, Şevket (2003), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- SAHİLLİOĞLU, Halil (1967), “Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonlarında İstanbul’da Fiyatlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1: 36- 40.
- SARICAOĞLU, Mehmet Esat, (2001) *Mali tarih Açısından Osmanlı Devleti’nde Merkez Taşra ilişkileri* (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet (2002), “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Hizmeti Geçen Alpler ve Gaziler”, *Türkler*, C. 9, Ankara: Yeni Türkiye Yayını, 99- 106
- TABAKOĞLU, Ahmet (2002), “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, *Türkler*, C.14, Ankara, Yeni Türkiye Yayını: 207- 240.
- TARLAN, Selim (1992), *Tarihte Para*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, Maliye ve Gümrük Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını.
- TAŞTEMİR, Mehmet (1999), *XVI. Yüzyıl’da Adıyaman*, (Behinsi, Hısn-ı Mansur, Gerger, Kahta) Sosyal ve İktisadi Tarihi, Ankara: T.T.K. Yayını.
- TEKİN, Oğuz (2000), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para”, *Yeni Türkiye*, 701 Osmanlı Özel Sayısı II, Ekonomi ve Toplum C. 32, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 168-178.

- YILMAZÇELİK, İbrahim (1995), *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara: T.T.K. Yayını.
- YILMAZ., Serap (1992), “İranlı Bir Ermeni Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.VII, İzmir: 105-215.
- YOLALICI, M. Emin (1998), *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı*, Ankara: T.T.K. Yayını.
- Yurt Ansiklopedisi (1982), C. 2, İstanbul: Anadolu Yayıncılık.

Prices in 18th-19th Century in Göynük

Asist.Prof.Dr. Zeynel ÖZLÜ*

Abstract: Prices remarkably went up in Göynük from the second half of the 18th century to the late 19th century (to be precise, for 123 years of time between 1749 and 1872). During this long period, Göynük remained under the influence of some important events such as longlasting wars, banditry and the requery of collecting heavy taxes called “salyane” affecting the people very badly as in other cities of Anatolia. On the other hand the inhabitants of Göynük had to meet occasional demands for sheep and chicken to meet the needs of İstanbul. As a result of all these important events the purchasing power of the people living in Göynük weakened.

Key Words: Bolu, Göynük, 19th century, 18th century, inflation rate, price, estate, narkh

* Düzce University, Düzce Community Vocational College / DÜZCE
zeynelozlu@hotmail.com; zeynelozlu@gmail.com

Цены в Гёйнюке в 19 веке

Помощник Доцента Доктор Зейнел Озлу*

Резюме: В 123 летний период (1749-1872) между второй половиной 18 и до конца 19 века было зафиксировано чрезмерное повышение цен в Гёйнюке. В 19 веке также как и в других городах Анатолии частота сбора налогов под названием "саляне", которые оказывало сильное влияние на население, заставлявшее Стамбул требовать с регионов овец, птицу и т.п., а также постоянные войны и случаи разбоя привели как следствие к естественному снижению платежеспособности населения.

Ключевые слова: Болу, Гёйнюк, 19 век, 18 век, инфляция, цена, наследство, такса

* Университет Дюздже, Высшая Профшкола Дюздже/ Дюздже
zeynelozlu@hotmail.com

Sovyet Sisteminin Çöküşünden Tarihî ve Evrensel Dersler

Prof.Dr. İsmail ÖZSOY*

Özet: Literatür taraması yanı sıra Dağıstan ve Gürcistan'da on yılı aşkın gerçekleştirilen gözlemlere dayanan bu çalışma; dünyanın en geniş, fakat en kısa ömürlü ve en kötü enkaz bırakan imparatorluklarından biri olan Sovyet sosyalist sisteminin çöküş sebeplerini incelemekte, alınması gereken tarihî ve evrensel dersleri araştırmaktadır. Çalışmada sistemin iktisadî tarihi ve yıkılışı özetlendikten sonra; çöküş sebepleri, dâhilî ve hâricî sebepler olarak iki kategoride ele alınmıştır. Sistemi ayakta tutması için oluşturulan 'Sovyet insanı' modelinin sistemi tahrip etmekten başka bir şey yapmadığı tesbit edilmiştir. Son olarak çöküşten alınması gereken tarihî ve evrensel derslere yer verilen çalışmada, sistemin teşebbüs hürriyetini tanımaması, onun en önemli çöküş sebebi olduğu sonucuna varılmıştır. Bununla beraber, şaşırtıcı bir paradoks olarak, bu hürriyet ortamını hazırlayan reform çabalarının Sovyet sisteminin sonunu getirdiği çelişmesine şahit olunmuştur. Bu paradokstan, teşebbüs özgürlüğü ve rekabetin olmadığı bir ekonomik sistemin ne ayakta kalması ne de sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasının mümkün olduğu sonucu çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Sovyet sosyalist sistemi, merkezî planlama, tekel, hür teşebbüs, Sovyet insanı/milleti, Sovyet işletme yöneticisi, ölü ekonomi

Giriş

Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali ile uygulamaya konan Sovyet sosyalist sistemi, ikiye bölünmesine yol açtığı dünyanın Doğu Blok denilen diğer yarısında etkisi altına aldığı bütün toplumların ekonomik, sosyal, siyasî, kültürel yapılarında köklü değişiklikler meydana getirdikten sonra beklenmedik bir şekilde çökerek tarihteki yerini almıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki kutba ayrılan dünyada bir tarafta ekonomide özel mülkiyet ve hür teşebbüs ile liberalizmi savunan *hür dünya ülkeleri* yer alırken; diğer tarafta, kamu mülkiyeti ve merkezî planlamaya dayanan sosyalizmi savunan *Doğu Blok ülkeleri* yer almıştır. Dünya, XX. yüzyılın ikinci yarısında bu iki bloğu temsil eden ABD ile Sovyetler Birliği (SSCB) arasındaki ekonomik, askerî ve siyasî

* Uluslararası Karadeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Ekonomik İlişkiler Bölümü / TIFLİS-GÜRCİSTAN
ismailozsoy@yahoo.com; iozsoy@hotmail.com

çekişmelere sahne olmuş, ancak Sovyetler Birliği bu yarıştan '80'li yılların sonlarında yenik düşerek ayrılmıştır.

Kapitalizme tepki olarak ortaya çıkması sebebiyle, sâlim bir kafa ile düşünülüp geliştirilen olgun bir hayat projesi özelliğini kazanamayan sosyalist sistem, çok kötü sosyo-ekonomik şartlar içinde bulunan Rusya gibi bir ülkede tarih sahnesine çıkmıştır. Piyasa sistemini tanımayıp, arz ve talep gibi uzun süre karşı konulması mümkün olmayan güçleri karşısına alarak yola çıkan Sovyet sosyalist sistemi, ekonomik faaliyetlerin en güçlü motifi olan *özel mülkiyet, hür teşebbüs, miras ve kâr* sistemini reddetmekle yıkılışın dahilî sebeplerini de henüz işin başında bünyesine almıştır. Kapalı ve rekabetten yoksun bir yapı içinde monotonlaşan Sovyet ekonomisi, zamanla dinamizm ve rekabet gücünü kaybetmiştir. Sovyet sistemi, onu ayakta tutacak kendi insan tipini (Sovyet insanı) yetiştirmeyi amaçlamış, ancak bu insan zamanla sistemin temellerini aşındıran zararlı bir unsur haline gelmiştir.

Dünyanın en geniş coğrafyasına ve çok zengin tabii kaynaklara sahip olan Sovyetler Birliği'nde uygulama imkânı bulan sosyalist sistem, çok ağır insanî ve iktisadî bedellere karşılık yalnızca ağır sanayide ve sosyal güvenlik sisteminde başarılı olabilmıştır. Bununla beraber, sosyalist sistemde işsizliğin olmadığı iddiasını ispatlama çabasıyla, zamanla ortaya çıkan aşırı istihdam, yeni teknolojilerin üretilmeyişi veya yine işsizlik korkusuyla yeni teknolojilerin ithal edilmesinden kaçınılması, işletme yönetim ve organizasyonunda başarısızlık iktisadî durgunluğu getirmiştir. Büyüme hızındaki sözde artışa rağmen kalitesiz mal üretimi mal stoklarını büyütüştür. Dev bir ekonominin merkezî planlamayla yönlendirilmesi başarılı olmamış, ekonomide arz-talep dengesizlikleri meydana gelmiştir. ABD ile girilen silahlanma yarışı ekonomik yatırımları olumsuz etkilemiş, tarım sektöründe ve tüketim malları üretiminde yetersiz kalmıştır. Böylece sosyalizm, sanayi toplumu aşamasında iken, verimliliğin ön plana çıktığı dünya şartlarında tıkanıp kalmış; uzay yarışlarına katılan bir imparatorluğun insanları, dünya standartlarında ortalama bir hayat seviyesinden bile mahrum kalmışlardır. Sonuçta, Sovyet sosyalist sistemi, ekonominin arz ve talep gibi karşı konulamaz güçleriyle savaşmanın bedelini ona yenik düşerek ödemiştir.

Sovyetlerin merkezî planlama organı, Batılı iktisatçıları ve *Sovyet bilimcileri* de (Sovietolog) büyük bir yanılgıya sevkemiş, Sovyet ekonomisinin gerçek durumunu anlamalarına ve dolayısıyla onun geleceği ile ilgili tahminlerde bulunmalarına engel olmuştur. Merkezî planlama organı, yatırım oranlarını kontrol altında tuttuğundan, Batılı iktisatçılar, ilan edilen yatırım oranlarını dikkate alarak, SSCB'de öngörülen oranlardaki ekonomik büyümenin kesin olduğu varsayımıyla hareket etmişler ve Sovyet ekonomisinin çöküşü konusunda hiç bir öngöründe bulunamamışlardır. Başka bir ifadeyle, Sovyetlerin

şişirme büyüme rakamlarına aldanmışlar, bu sebeple sistemin çöküşüne de hazırlıksız yakalanmışlardır (Roberts 2002: 259).

Ekonomik alandaki bu zaaf, siyasî ve sosyal alandaki yanlış uygulamalarla kısır döngüsünü tamamlamış ve yıkılışın kalan diğer şartlarını da hazırlamıştır. Totaliter yönetim, ferdî düşünme ve inisiyatif ile temel insan hak ve hürriyetlerini ortadan kaldırmıştır. Baskı, zulüm ve demagoji ile ayakta tutulan sisteme karşı toplumda büyük güvensizlik meydana gelmiştir. Diğer yandan bu sistemde insanlar, çalışıp kazandıkları varlıklara sahip olma ve bunları çocuklarına bırakabilme, yeni buluşlar ortaya koyup bunun meyvesinden kendisi ve aile fertleri adına yararlanma gibi, insanın fizikî ve moral güçlerini harekete geçirecek haklardan yoksun bırakılmışlardır. Böylece insanlar, sadece içinde buldukları gün için yaşamış, sahip oldukları bu fizikî ve moral güçlerini değerlendirememişlerdir. Sosyalist sistem, insanı sadece maddî bir varlık ve sıradan bir üretim faktörü olarak ele almış ve ahlakî-manevî değerlerini yok saymıştır. Bu inkâr, insanların da sistemle ilgili her şeye kayıtsız kalmaları sonucunu doğurmuştur. Bu değerlerden yoksun olarak yetiştirilen insanlar, sistemin beslediği bu ihmâl ve sorumsuzlukla ellerine geçen her fırsatta kamu mallarını yağmalamaktan geri kalmamışlardır.

Sistemin kuruluş safhasında elde edilen kısmî başarılar, eldeki bol tabii ve beşerî kaynakların büyük bir savurganlıkla kullanılmasının yanı sıra, bir taraftan Lenin ve özellikle Stalin dönemlerinde uygulanan *cebrî yöntemlerin*, diğer taraftan da adetâ dünyayı cennete çevirmek gibi büyük iddialar taşıyan bu orijinal sisteme insanların bir *fırsat tanımalarının* sonucu olarak elde edilebilmiştir. Nitekim aradan geçen zaman içinde bu hülyaların gerçekleşmesi, buna karşılık yoğun bir propağanda ile sefalet içinde yaşadığına inandırılan hür dünyanın göz kamaştırıcı câzibesi sosyalist sisteme olan inancı zayıflatmıştır. Sonunda Kruşçev zamanında totaliter kontrol sisteminden idarî tedbirlere geçilmesi, böylece zora başvurma imkânının ortadan kalkmasıyla birlikte dayandığı iki temeli de kaybeden sistem yıkılmış ve geride bıraktığı büyük bir enkaz, boşa çıkan ümitler, karşılığı elde edilemeyen maddî ve manevî fedakârlıklar ve hayal kırıklığı ile tarihin derinliklerine gömülmüştür.

Sovyet sistemi Sovyet halkları için acı bir tecrübe olduğu kadar, bütün insanlık için de ibret ve derslerle doludur. Bu sistem, yalnız onun fiilen uygulandığı dünyanın çok geniş bir coğrafyasını değil, bu soğuk savaşın etkisiyle dünyanın geri kalan ve hür dünya tabir edilen kısmını da çok derinden etkilemiştir. XX. yüzyılın toplum ve devlet yapıları üzerinde çok önemli etkilerde bulunmuş olan bu sistemin yıkılış sebeplerinin incelenmesi, gelecek adına bundan alınacak dersler bakımından büyük önem taşımaktadır. *Sovyet örneğinden ders almayan ekonomilerin aynı âkıbeti yaşamaları her zaman muhtemeldir.* Ders alanlar ise; aynı ideolojiye, aynı kurumlara ve daha bir

çok açıdan aynı özelliklere sahip olmasına rağmen yıkılmayan Çin örneğinde olduğu gibi, ayakta kalmaya devam edeceklerdir (Marsh 2003: 267). Bu çalışmada, önce Sovyet sosyalist sisteminin iktisadî tarihi özetlenecek, sonra bu sistemin çöküşünü hazırlayan sebepler detaylıca incelenecek, sonuçta da bu tarihî vak'adan alınması gereken dersler sıralanacaktır.

2. Sistemin İktisadî Tarihine Bir Bakış

Lenin: Beklenenin aksine dünyada sosyalist sistemin en somut örneği, büyük ekonomik, sosyal ve siyasî problemlerle boğuşmakta olan Rusya'da, bu ortamdan beslenen Bolşeviklerin (Kennedy 1990: 275) (Stone 1983'ten) gerçekleştirdiği 1917 *Sovyet Devrimi*'nden sonra görülmüştür (Kurat 1993: 338-9). *Lenin* önderliğindeki Bolşevikler, Rus halkının kendilerine açtığı krediyle sosyalizmi uygulamaya koyulmuştur. Ancak bu uygulama sosyalizmin hemen son biçimiyle olmamış; sistem, günün şartları içinde evrimini sürdürerek somutlaşmıştır. Sosyalist sisteme ilk olarak Batı Avrupa ülkeleri gibi, kapitalizmin olgunlaştığı, proletaryası güçlü gelişmiş sanayi ülkeleri yerine, Rusya gibi geri bir ülkede geçilmiş olması bu sistemin teorik esaslarına ve Karl Marx'ın öngörüsüne aykırı bulunmuştur.

Yeni Sovyet yönetimi ilk iş olarak bütün toprakları kamulaştırarak köylülere dağıtma yoluna gitmiştir. Bunu, Kasım 1917'de sanayide işçi denetiminin kurulmasıyla takip etmiş, ticarete gizlilik ortadan kaldırılmıştır. Devlet Bankası'na el konularak tüm özel bankalar devletleştirilmiş, dış borçların ödenmesi reddedilmiştir (Kuyucuklu 1982: 285) (Nove 1978'den). 1918'lerin başında işletmelerin devletleştirilmesine başlanmıştır. *Çeka* adlı gizli bir polis teşkilâtıyla tüm muhalifler etkisiz hale getirilerek, 1917 ile 1923 yılları arasında 1 milyon 420 bin kişi öldürülmüştür (Uludağ vd. 1992: 3). Çarlık yanlısı *Beyaz Ordu* ile *Kızıl Ordu* arasındaki iç savaşla durumun bütün ağırlaştığı dönemde *Savaş Komünizmi* adıyla, 1918'de başlayıp 1921 yılına kadar süren ve devletin, şiddetli önlemlerle tüm gücü merkezde toplamaya çalıştığı bir politika uygulanmıştır. Yeni uygulamaların üretimde büyük düşüşlere yol açması üzerine zorunlu çalışma yükümlülüğü getirilmiş, '*Çalışmaya yanaşacak yok*' ilkesi ve '*ücretsiz cumartesi çalışmaları*' uygulaması başlamıştır.

Ekonomiyi altüst eden Savaş Komünizmi'ni sürdürmenin Sovyet yönetimini tehlikeye sokması üzerine Mart 1921'de stratejik bir geri adım olarak *Yeni Ekonomi Politikası* (NEP: Novaya Ekonomiçeskaya Politika: New Economic Policy) kabul edilmiştir. Köylülerden tahıl fazlasını zorla almak yerine, ürün biçiminde aynî bir vergi konulmuş; köklü bir geri dönüşle para sistemi ve piyasa ekonomisi geri getirilmiş; ticarî işletmeler *nepmen* denilen yeni işadamları sınıfına bırakılmıştır. Büyük ölçekli işletmeler ve doğal kaynaklarda kamu mülkiyeti korunmakla birlikte, kapitalist işletme tekniklerinden yararla-

nılmıştır (Kuyucuklu 1982: 290). *NEP uygulamasıyla ekonomide kısa sürede belirgin bir iyileşme sağlanmış, en önemlisi, politik bir başarı olarak, Sovyet sistemi Batılı ülkeler tarafından tanınmıştır*. Biraz rahat nefes alan Sovyet yönetimi, önemli sorunların çözümüne vakit bulmuş; onları analiz ederek, çözümler aramıştır. Dolayısıyla, 1921-1928 yılları arasındaki bu NEP dönemi, sosyalizm açısından bir miktar gerilemeye işaret etmekle birlikte, SSCB’de sosyalist bir modelin oluşumunu sağlayan bir dönem olmuştur (Maillet 1983: 176).

Stalin: 1924’te iktidara gelen *İosif Stalin*, 1928’den sonra tekrar sola dönüş hareketini başlatmış ve NEP’ten vazgeçilerek, köklü değişimler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. İktisadî büyümenin diktatörlükle yürütüleceği bir döneme girilmiştir (Albertini 1990: 58). Sanayileşme hamlesinin gündeme gelmesiyle birlikte, merkezî denetimin aracı olarak *planlama* büyük önem kazanmıştır. Üretim hedefleri yükseltilmiş, ancak kaynak ve işgücü sıkıntısı baş gösterince tarım ve tüketim malları aleyhine ağır sanayiye öncelik verme yoluna gidilmiştir. *Beş Yıllık Planlar* genellikle öngördükleri hedeflerin gerisinde kalmakla birlikte, SSCB’yi bir sanayi ülkesine dönüştürmek suretiyle amacına ulaşmıştır. Toprakların kamulaştırılması, ürünü düşük fiyatla alıp tüketiciye yüksek fiyatla satarak ağır sanayiın finansmanını sağlamak gibi pragmatik bir amaçla gerçekleştirilmiştir. 1929’dan itibaren, özellikle 1930-33 yılları içerisinde tarım kesiminde hızla gerçekleştirilen bu *kamu mülkiyeti*, sosyalist sistemin kuruluşu yolunda atılmış en önemli adımlardan birini teşkil etmiştir.

Sosyalizmin radikal politikalarla yerleştirilmeye çalışıldığı Stalin döneminde *iki çeşit para* kullanılmıştır. *Birincisi* tüketim malları satın almakta geçerli olmuş ve sadece fertler düzeyinde tedavül etmiştir. Tamamen kaydı nitelikteki ikinci para işletmeler düzeyinde geçerli olmuş ve ara ve nihâî malların alım-satımında kullanılmıştır. İki paranın varlığı, Sovyet planlamacılarına fiyatlarla rahatça oynama ve nakit akımını kontrol etme imkânını sağlamıştır. Üretim, plana göre yapılmış, talep artışına göre artma eğilimi göstermemiştir (Albertini 1990: 59, 68). Piyasalarda denge, fiyat politikalarıyla sağlanmadığından ekonominin arz-talep dengesi alt-üst edilmiştir. Bunun sonucu olarak, bazı mallarda arz fazlası (surplus) yaşanırken, bazı mallarda kıtlıklar (shortage) eksik olmamıştır. Bu vak’a hemen her malda Sovyet ekonomisinin kronik hastalığı haline gelmiştir.

Stalin döneminde hayatın her alanında totaliter bir yapı hâkim olmuş, ferdin tamamıyla kolektif örgüte bağımlı olduğu bir sosyal doku ortaya çıkmıştır. Eğitimde sanayinin pratik ihtiyaçları öne çıkarılarak teknik ve meslekî okullara dönük bir politika benimsenmiştir. Kültürel faaliyetlerin parti teşkilâtının hizmetine girmesiyle kültür hayatı dar kalıplarla sınırlandırılmıştır. Bu dönemdeki sola dönüş, diplomatik sahada da dışa kapanmayı getirmiştir.

1934'e gelindiğinde sistem rayına oturmakla birlikte bu, tarihe *Büyük Temizlik* adıyla geçen ve muhalefetin tutuklama, toplu mahkeme, sürgün, tasfiye, idam cezası.. gibi yollarla saf dışı edilmesiyle gerçekleşmiştir. Milyonlarca insanın öldürüldüğü bu dönemde sanayileşme ve kolektivizasyonun uygulanması sırasında milyonlarca kişi de halk düşmanı ilân edilerek çalışma kamplarına gönderilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'nda Batıdan sağlanan kaynaklar SSCB'nin sanayileşmesinde itici rol oynamış ve bu yardımlar sayesinde SSCB savaştan ABD'ye rakip ikinci büyük güç olarak çıkmıştır. Ekim 1949'da ilk atom bombası patlatılmıştır. Ancak, *ağır sanayi ve askerî teknolojideki bu gelişmeye karşılık, tüketim malları ve tarım için konmuş düşük hedefler bile gerçekleşmemiştir.* Yüzyıl kadar önce Rusya, dünyanın en büyük tahıl ihracatçısı ülkelerden biri iken, 1970'li yılların başından itibaren SSCB döneminde her yıl büyük ölçüde buğday ve mısır ithal etme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. SSCB, dünyanın ikinci büyük askerî gücüne sahip olduğu halde, *Adolf Hitler'in* deyişiyle, *"Makine ve top yağı üreten, ancak tereyağı üretemeyen"* bir harp devleti haline gelmiştir. Bu sonuç, 1929'dan 1953'e kadar 24 yıllık dönemde toplam yatırım fonlarının % 20'si ulaştırmaya, % 7.5'i hafif sanayiye ayrılırken, % 71.5 gibi çok büyük bir kısmının ağır sanayiye tahsis edilmesiyle gerçekleşmiştir. Her türlü doğal zenginliğe, bol hammadde ve işgücüne sahip olan SSCB, devlet baskısı ile, bütün ekonomik potansiyelin sadece sanayileşme hedefine kanalize edilmesi, diğer ekonomik ve sosyal yatırımların göz ardı edilmesi ve 1936'dan 1950'ye kadar olan 14 yıllık dönemde işçilerin tatilsiz ve günde en az 12 saat çalıştırılmaları (Uludağ 1992: 8, 10, 19) sayesinde *süper güç* haline gelmiştir. Ancak halktaki direnişlerin terör, baskı ve büyük çapta temizlik hareketiyle bertaraf edilmesiyle elde edilen bu dengesiz, zorlamaya dayalı ve gayritabiî sanayileşme sonunda devlet, hasta adam haline gelecek ve hiç bir tedavi metodu bu hastayı ayağa kaldıramayacaktır.

Kruşçev: Stalin'in ölümü üzerine 1953'te iktidarı ele geçiren *Nikita Kruşçev*,¹ iddialı tarım projeleriyle konumunu güçlendirmiş, şiddet yöntemlerini eleştirerek Stalinizm'den arınma yollarına başvurmuştur. Stalin adı her yerden kaldırılmış ve ders kitapları yeniden yazılmıştır. Savaşların kaçınılmazlığı görüşünü terk ederek *'Barış İçinde Bir Arada Yaşama'* tezini ortaya koymuştur. 1961'de atılan bir adımla, Sovyet vatandaşının 1980'de, bir Amerikalı'nın 1960'da sahip olduğu hayat seviyesine ulaşması açık hedeflerden biri olmuştur (Albertini 1990: 74). Kruşçev'in projeleri kötü hasatların ve gıda sıkıntısının önüne geçemeyince, ekonomideki başarısızlık Kruşçev'in sonunu getirmiştir.

Brejnev: Ekim 1964'te Kruşçev'in yerine geçen *Leonid Brejnev* döneminde üretim ve verimlik artırılarak fert başına düşen gelir bakımından ABD'nin

geçilmesi hedeflenmiş, ancak bu gerçekleşmemiştir (Uludağ 1992: 11-2). 1965'ten sonra tarım ve sanayide merkezi denetimi gevşetme yönünde bazı reformlara girilmiş, kolhoz² ve sovhozlara³ aktarılan kaynaklar artırılarak, ürünlerine verilen fiyatlar yükseltilmiş ve vergi yükleri azaltılmıştır. Bu önlemlerle tarımda nisbî bir iyileşme sağlanmış, sanayide teknolojileri yenilemeye yönelik bir program benimsenmiştir. İşletmelere karar mekanizmasında daha geniş söz hakkı tanınarak maddî teşviklere dayalı bir sistem geliştirilmiş, merkezi planlamada her sektörün sorumluluğu ilgili bakanlığa bırakılmıştır.

Brejnev döneminde siyasî baskı ve kültürel denetim yoluna tekrar dönülmüş, bir *Sovyet Milleti* oluşturulmaya çalışılmış, Ruslaştırma amacıyla Ruslarla evlilik teşvik edilmiştir. Ancak bu politikanın istenilen sonucu vermediği görülmüştür. Meselâ, Türkmenistan'da Türkmen-Rus evliliklerinden doğan çocukların % 90'ının milliyetleri Türkmen olarak belirtilmiştir (Uludağ 1992: 37) (Besmley 1977'den). Ayrıca, izlenen politikaların tersine, Müslümanların benlik duygularında, dillerinin birliği ve sayı güçlerinin yüksekliği inancında büyük gelişmeler görülmüştür. Otuzdan fazla etnik grubun yaşadığı Dağıstan'da da, bu ülke insanların etnik fark gözetmeksizin kendi aralarında evlilikler gerçekleştirdiği, Müslüman erkeklerden Rus kadınlarla evlenenlerin bulunmasına karşılık; dinî inançların tesiriyle Müslüman kadınlardan gayrimüslim erkeklerle evlenenlerin çok az sayıda olduğu gözlenmiştir.

Batıya yetişmenin daha büyük öncelik taşıdığını gören Brejnev, 1971'den sonra Batıya karşı sistemli bir *yumuşama* (detant) politikası uygulamaya başlamıştır. Bu politikayla birlikte Batıyla ticarî ilişkiler gelişirken, teknoloji ithalatı hız kazanmış, ekonomik büyüme hızı yükselmiştir. Geçmişe nisbetle *kısmî refah* artışıyla birlikte, SSCB'nin dış itibarı da yükselmiştir. Buna rağmen, bu dönemde de SSCB, aşırı istihdam, bütçe açıkları, genel ekonomik durgunluk, verim düşüklüğü.. gibi problemleri yaşamaktan kurtulamamıştır. Ayrıca Brejnev, halkı memnun eden bu nisbî başarılarla karşılık, Afganistan'a askerî müdahalede bulunmak gibi ağır bir hata ile SSCB'nin sonunu hazırlayacak adımı da atmaktan geri kalmamıştır.

Brejnev dönemi, Sovyet halkının yaklaşık 60 yıllık maddî-manevî ve sınırsız bir fedakârlıktan sonra, hem bu fedakârlıkların çok az bir karşılığı olan kısmî bir refahın yaşandığı hem yıkılışın adımının atıldığı, yani zirveye varış ile geri dönüşün başladığı bir dönem olmuştur. Ancak bu zirvenin ideal bir zirve değil, sosyalist refahın ulaşabileceği son merhale olduğunu belirtmek gerekir.

Andropov ve Çernenko: Brejnev'den sonra 1982'de yönetime gelen KGB şefi *Yuri Andropov*, yolsuzluklarla mücadele kampanyası başlatmış, ancak ekonominin çöküş dönemine girdiği ilk kez Andropov zamanında ortaya çıkmıştır. Sistemin iktisadî başarısızlığına sebep olan *kalite ve verim düşüklüğüne*⁴ çare arayan Andropov'un işgücünün verimini arttırma tedbirleri

başarılı olamamış; işletme yöneticilerini, *rüşvete alışmış fertler* olarak gören işçiler, onların üretimi arttırıcı yöntemlerine uymamışlardır (Uludağ 1992: 11-2). Andropov'un 1984'te ölmesinden sonra yerine geçen *Konstantin Çernenko*, sistemde kusur bulmaması ve reformlara kapalı olması sebebiyle Andropov'un reformlarını askıya almıştır.

Gorbaçov: Çernenko'nun da Mart 1985'te ölmesiyle yönetime geçen son SSCB lideri *Mihail Gorbaçov*, ekonominin temel probleminin merkezî ve katı bir planlamadan kaynaklandığını tesbit etmiştir. Dünyaya kapalı kalmasının bir sonucu olarak çağ dışı kalan ve hantallaşan sistemin ve toplum hayatında yaşanan durgunluğun ancak köklü hamlelerle çözülebileceği kanaatini taşıyan Gorbaçov, Şubat 1986'da *Perestroika* (Yeniden Yapılanma) ve *Glastnost* (Açıklık) politikalarının kabul edilmesini sağlamıştır. Bu politikalar, özetle, ekonomide serbest piyasa mekanizmasına yönelmeyi ve bunun sosyo-kültürel hamlelerle de desteklenmesini, ülkenin dışa açılmasını ve bunların, temel hedefi çoğulcu gerçek demokrasiye ulaşmak olan *Glastnost* içinde gerçekleşmesini öngörmüştür (Artam 1993: 6) (Gorbachev 1987: 13'ten). *Glastnost*, özgür basın, toplantı ve din özgürlüğü ile âdil yargı konularında yasal garantiler de vaad etmiştir. Bu çerçevede, özel teşebbüs formlarının *yasallaştırılması* yolunda radikal adımlar atılmıştır. Fiyatların arz ve talep şartları içinde belirlenmesi ve devlete ait mülklerin halka satılması yolunda kararlar alınmıştır.

Gorbaçov'un *Perestroika* ve *Glastnost* politikaları, beklenmedik sonuçlar doğurmuş; üzerindeki baskısı biraz gevşetilen Sovyet halklarında sistemin rehabilitasyonu yerine milliyetçilik duyguları harekete geçmiştir. *Sovyet halkları özgürlüklerini ekonomik refaha tercih etmişlerdir*. Muhtemelen bu, sistemin Sovyet halkları nezdinde kredisinin tükenmiş olmasından dolayı olmalıdır. Mart 1990'da Gorbaçov'un gücünü arttıracak ve Rus hâkimiyetini devam ettirecek olan Başkanlık sistemi kabul edilmiştir. 5 Şubat 1991'de parti'nin iktidar tekeline de son verilmesinden sonra, 19 Ağustos 1991'deki Komünist darbe girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Komünist Parti Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin tarafından kapatılmıştır. SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerin 21 Aralık 1991 tarihinde Alma-Ata'da yapılan zirve toplantısında Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) resmen ilân etmeleriyle bu imparatorluk resmen dağılmıştır (Artam 1993: 13). *Böylece bu imparatorluk toprakları üzerinde 1917 Bolşevik ihtilâliyle uygulamaya konulan sosyalist sistem fiilen tarihe karışmıştır*. Analizlerin çoğu, Gorbaçov'un, Sovyetlerin çöküşüne yol açacağını hiç düşünmeden onu iyileştirmek amacıyla çabalar sarfettiğini ileri sürmektedir (Ellman 1997: 270).

Ağır bedeller karşılığında ağır sanayide başarılı olan SSCB'nin en başarılı olduğu ve bugün bu coğrafyada yaşayan insanların hâlâ övgüyle andığı

diğer alan, sosyal güvenlik ve sağlık sistemidir. Sovyet sistemi, kapsamlı bir sosyal refah sistemi ile bütün nüfusa her türlü sosyal güvenceyi sağlamış ve ülke çapında yaygın bir ağ oluşturan sağlık kuruluşları teknik donanım, doktor ve yatak sayısı gibi özellikler bakımından ileri sanayi ülkeleriyle karşılaştırılabilecek düzeye ulaşmıştır. Buna karşılık, halkın hayat seviyesi, bir çok gelişmiş Batı ülkesinden geri kalmıştır. 1950'lerin ortalarından itibaren hayat seviyesinde sağlanan belirli yükseliş yeterli olmaktan uzak kalmıştır. Düşük ücretler; tüketim malları, yiyecek ve konut sıkıntısından kaynaklanan problemler sürekli gündemde kalmıştır. Uzay araştırmalarında en önlere yer alan dünyanın ikinci süper gücü, ağır sanayide sahip olduğu mekanik güçle hür dünyanın kentine salarken, kendi insanlarının karnını doyurmak için âciz kalmıştır. Konut sayısında artış sağlanmakla birlikte, evlerin niteliği oldukça düşük kalmıştır. Devletin yaptırdığı evlerden alınan kira çok az olmasına karşılık, gıda ve yiyecek fiyatları gelir düzeyine göre çok yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir (Ana Britannica 1987: XIX, 553).

Karşımıza böylesine ilginç bir manzara ile çıkan Sovyet sistemi, görüldüğü gibi, bazı alanlarda başarılı olarak ileri ülkelerle yarışırken, bazı alanlarda son derece geri kalmıştır. Bu eksantrik durumu ortaya çıkaran sebepler, aslında sistemi de çöküşe götüren faktörlerdir. Şimdi bu sebepleri detaylı olarak ele almak mümkündür.

3. Sistemin Çöküş Sebepleri

Sovyet sosyalist sistemi, hem kendi bünyesinden kaynaklanan hem sistem dışından etki eden çok sayıda sebeplerin bir araya gelmesiyle çökmüştür. Bu sebepler teorik, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasî ve askerî olmak üzere beşerî hayatın bütün yönlerini ilgilendirmektedir. Bu başlık altında, yukarılarda kısaca ve yer yer temas edilen sosyalist sistemin çöküş sebepleri daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Sosyalist sistem, teoride planlandığı gibi, gelişmiş bir sanayi ülkesinde ortaya çıkmaması sebebiyle, gerekli şartlardan yoksun olarak ortaya çıktığı gibi, sistemin açık ve net bir şekilde anlaşılmasına imkân verecek teorik alt yapıdan da mahrum kalmıştır. Avrupa'da özellikle sanayi inkılabından sonra kapitalizmin pür şekliyle, yani özel mülkiyet ve hür teşebbüse herhangi bir sınır getirmeden, alabildiğine bir serbestlikle uygulanması, onun kısa zamanda bir çok olumsuz yanının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle emeğin hukukunu düzenleyen sistemlerin henüz kurulmaması sebebiyle kapitalizm, sermayeyi alabildiğine ödüllendiren, emeği ise kendi haline bırakarak sonuçta sefaletle baş başa kalması sonucu doğuran bir ekonomik sistem olarak, insanlara acıdan başka bir şey kazandırmamıştır. Sonuçta, kapitalizme tepki olarak sosyalizm ortaya çıkmış ve insanlara bir umut ışığı olmuştur.

Ancak sosyalist düşünürlerin analizleri daha çok kapitalizmin eleştirisine dayanmış ve sosyalizmin pratiği konusunda bir şey getirmemiştir. Meselâ, Marx'ın analizi, özellikle metodolojik araçların tanımlanması ve kapitalizmin eleştirisi sahasında yoğunlaşmış; sosyalist ekonomi modelinin tesbiti konusunda fazla bir şey getirmemiştir. Diğer taraftan, sosyalist devrimcilerin 1917'den önceki yıllarda yaptıkları araştırmalar iktidarı ele geçirme konusuyla ilgileniyor, ancak onun nasıl kullanılacağı konusuna pek yer vermiyordu. Bu demektir ki, *Sosyalist sistemin teorisi, sıcağı sıcağına ve el yordamıyla, yeni rejimin o anda karşı karşıya bulunduğu her türlü güçlüğü göğüslenmesi ve böylece bir sosyalist toplumun ihdas edilmesi için elverişli ortamın ve ona uygun temellerin atılması ile (ad hoc) bir arada oluşturulmuştur*. Kısacası, sosyalist sistem, insanlığın sâlim bir kafa ile düşünüp geliştirdiği uygun bir sosyo-ekonomik sistem olmak yerine, bir tepki ürünü olarak ortaya çıkmış ve sosyalist devrimciler, iktidara geldikten sonra aşağı yukarı on yıllık bir süre sosyalist metodlar geliştirmek için uğraşmışlardır (Maillet 1983: 173). Sovyet halklarının ilk on yılını bu şekilde heba eden Sovyet sistemi, yine de sağlam temellere oturtulamamış ve geride altmış yıllık bir kayıp döneme sebep olmuştur.

3.1. Ekonomik sebepler: Sovyet sosyalist sisteminin çöküşünü hazırlayan ekonomik sebeplerin başında bu sistemin kendine has özellikleri gelmektedir. Bu özelliklerden en başta geleni, piyasa kurallarının tanınmaması, arz ve talep güçlerinin göz ardı edilmesi, en önemlisi fertlerin *teşebbüs hürriyetinin ortadan kaldırılmasıdır*. Diğer temel özellikler, sosyalist ekonominin *merkezî planlamaya* dayanması ve devletin *monopol* durumudur. Bilindiği gibi, bunlar Sosyalist sistemin dayandığı en önemli ve temel esaslardır. Bu demektir ki, sistem, çöküş sebeplerinin en önemlilerini daha işin başında bünyesine almış bulunmaktadır. Sistemin yıkılmasında bunların dışında başka haricî, yani sistemin kendisinden kaynaklanmayan sebepler de bulunmaktadır. Bu sebepler, yönetici veya yönetilenden, yani *insan* unsurundan kaynaklanmaktadır. Bunların başında da devletin dışa kapatılması ve kaynak israfı gelmektedir.

3.1.1. Teşebbüs hürriyeti ve rekabetin kaldırılması: Ekonomi biliminde *müteşebbis*; emek, sermaye ve toprak gibi iktisadî kaynakları toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetleri üretmek amacıyla belli oranlarda bir araya getiren, yeni ürün ve üretim teknikleri geliştiren; işin sonunda başarısı kâr ile ödüllendirilen, başarısızlık halinde de işin sonucuna katlanan kişi olarak tanımlanmıştır. Bir ekonomi ne kadar bol ve zengin kaynaklara, sermaye birikimi ve eğitilmiş işgücüne sahip olursa olsun, teşebbüs yeteneğine sahip hür insanlar bulunmadığı müddetçe bu kaynaklar etkili bir şekilde bir araya getirilemez ve ihtiyaç duyulan mal ve hizmetler üretilemez (McEachern 1997: 809).

Aslında tek başına bu müteşebbis tanımı bile Sovyet sisteminin neden çöktüğünü açıklamaya yetmektedir: Nitekim *Sovyetler Birliği, dünyanın en zen-*

gin yer altı ve yerüstü zenginlikleri, eğitilmiş işgücü ve sermayeye sahip olmasına rağmen, bu ülkede bu kaynakları bir araya getirecek olan müteşebbislere hayat hakkının tanınmaması sebebiyle toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetler arzu edilen miktar ve kalitede üretilmemiş, yeni ürün ve üretim teknikleri geliştirilememiş, elde edilecek kâr ile yeni yatırımlara gidilememiş; sonunda, bunları başaran hür dünya ülkeleri karşısında yıkılıp gitmekten kurtulamamıştır.

Büyük bir iddia ile ortaya çıkan Sovyet sistemi, 'Sovyet insanı (Soviet man)' denilen ve kendini Sovyet hedeflerine adanmış yeni bir insan modeli oluşturmaya çalışmıştır. Ancak bu insan, devlet mekanizması tarafından sindirilmiş ve tamamen devlete bağımlı hale getirilmiştir (Mayer 2002: 759). Sovyet insanı ya bir devlet işletme veya çiftliğinde kendisine verilen işi yapmakla yükümlü bir işçi/çiftçi, ya da önüne konan ve abartılı üretim hedefleri içeren planı hayata geçirmekle yükümlü bir Sovyet işletme yöneticisi (director/manager)'dir. Bu insan, demokratik hakları ile birlikte hür teşebbüs ve özel mülkiyet hakkından mahrum bırakılmıştır. Bir yönetici olarak o, son derece aşırı bürokrasiye boğulmuş ve mekanik bir robota çevrilmiş, dolayısıyla teşebbüs yetenekleri dumura uğratılmış bir insan haline getirilmiştir. Gerçekleştirilmesi imkansız üretim hedefleri önüne konan ve verilen görevi yapmaktan başka hiçbir çıkar yolu bulunmayan bu yönetici, tek çare olarak görevini yapmış gözükmek zorunda kalmış ve üretim raporlarını ona göre ayarlayarak üstlerini hep kandırmıştır. O bunu yaparken işçisi de çalışıyor gibi gözükmiştir. Silsile halinde bu süreç en üst kademelere kadar devam etmiş ve devletin bütün ünitelerini sarmıştır. Sovyet insanı sonunda 'aldatan insan (deceptive man)'a dönüşmüştür (Ryapolov 1966: 122). Bunun sonucu toplumda yaygın bir yolsuzluk olarak tezahür etmiştir. Sistem bütünüyle bir *aldatan köleler ve aldatan efendilerden* ibaret haline gelmiştir. Köleler 'çalışıyor' gibi, efendiler de 'ödüyor' gibi gözükmüş, sonunda ortada ne iş ne de ücret kalmıştır. Sistemin çökmesinden sonra ortaya çıkan tek gerçek, işte bu aldatma ve aldanmanın her iki tarafta da su yüzüne çıkmasından başka bir şey olmamıştır (Levada 2001: 28-9).

Diğer taraftan ekonomik gelişmenin itici gücü olan *rekabetin olmayışı*, fiyatları devlet sübvansiyonu sayesinde düşük tutulabilen düşük kalite mal üretimine yol açmıştır. Nitekim, Sovyet ekonomisinin dağılması ve Sovyet sonrası ekonomilerin dışarıya açılmasıyla, düşük kalite ve göreceli yüksek fiyatlarıyla bu malların uluslararası standartlara uymadığı görülmüştür. Artık piyasası kalmayan ve olması da beklenmeyen bu Sovyet kalıntısı ekonomilere sonraları 'ölü ekonomi' anlamında 'necroeconomy' adı verilmiştir (Papava 2002: 799).

1960'lı yıllarda *Liberman reformları* çerçevesinde Sovyet işletme yöneticilerine üretim ve yatırım kararlarında inisiyatif verilmesi, kullanılan sermayeye

faiz işletilmesi ve kârın ekonomik bir motif olarak kullanılması yoluyla teşebbüs yeteneklerinin rehabilite edilmesi girişiminde bulunulmuştur. Böylece işletme yöneticilerinin risk alması, yeniliklerde bulunması, maliyetleri düşürerek satış ve teşebbüs kârlarını arttırmaları beklenmiştir. Ancak, Sovyet işletme yöneticilerine Batı tarzı girişimcilik imkanı vermeyi tasarlayan söz konusu bu reformlar, komünist doktrine ters düşmesi sebebiyle (Thorelli 1965: 4) Komünist Parti'nin muhalefetiyle başarısızlığa mahkûm edilmiştir (Magstadt 1978) (Stanley 1978: 242'den). 1986-88 aralığındaki ikinci reform hareketi olan *Perestroyka* döneminde çıkarılan kanunlar ile devlet işletmelerinin bundan böyle merkezî sisteme bağılılığına son verilmiştir. Bundan böyle kâra geçmeleri amaçlanan bu kuruluşların söz konusu politikalar sayesinde artık yatırımlarını kendi kaynakları ile finanse etmeleri, borçlarını zamanında ödemeleri, işsizliğe yol açacağı gerekçesiyle o zamana kadar hep engellenmiş olan ileri teknolojiyi kullanmaları, reklam yapabilmeleri, kısmen de olsa fiyatları kendilerinin ayarlayabilmeleri, ithalat ve ihracat faaliyetlerinde bulunabilmeleri beklenmiştir (Puffer vd. 1993: 10).

Bu gelişmeler, Sovyet sisteminin çökmesiyle son bulmuş; başka bir ifadeyle, *hür teşebbüs uygulaması ile Sovyet sistemi bir arada yaşayamamıştır*. Buradaki paradoks şudur: *Sovyet sistemi hür teşebbüs olmadığı için ayakta duramamış; buna karşılık, hür teşebbüsün getirilme çabaları bu sistemin sonunu getirmiştir. Anlaşılan o ki, teşebbüs özgürlüğünün olmadığı bir ekonominin ayakta kalması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanması mümkün değildir*.

3.1.2. Merkezî planlama ve tekel sistemi: Teoride yer almayan planlama, sosyalist ekonominin işleyişinde temel araçlardan biridir. Sosyalist planlamanın amacı, piyasa sistemini kaldırmak ve üretimi, toplumun doğrudan kullanımına yönelik olarak organize etmektir. Böylece ekonomi tek bir fabrika gibi teşkilatlanacak ve, kendi kendine yeterli bir feodal malikâne veya bir aile içinde olduğu gibi, üretilen herşeyin önceden belirlenmiş bir amacı olacaktı. Ancak durum böyle olmamış; merkezden bol miktarda girdi talebinde bulunan işletme yöneticileri bu girdileri kendi aralarında takas yoluyla değiş-tokuş yaparak kendi üretim girdilerini temin etmeye çalışmışlardır. Böylece Sovyet ekonomisi, olmayı reddettiği bir piyasa gibi işleyerek, hiyerarşisi olmayan çok merkezli (policentric) planlı sisteme dönüşmüş; merkezî plan ise, fabrika müdürlerinin bireysel planlarının toplamından daha fazla bir şey ifade etmekten uzak kalmıştır (Roberts 2002: 261-2).

Kamu mülkiyetini esas alan SSCB, ekonomik faaliyetleri merkezî otoritenin kontrolü altına almak suretiyle planlı uygulamaya geçmiştir. Planlama fikri, sistemi geliştirme ve korumada özellikle ağır sanayi gücünün önem taşımalarına binaen, eldeki sınırlı imkanların bu önemli hedef üzerinde toplama lüzumundan doğmuştur. İlk yıllardan itibaren dağınık bir biçimde belli sektör-

lerle sınırlı kalan planlar zamanla düzeltilmiş ve planlama teknikleri geliştirilerek ilk genel beş yıllık plan 1928 yılında uygulamaya konmuştur. Planlama, ekonominin tamamına yayılan çok merkeziyetçi bir iktisadî yönetim ve sistemi getirmiştir. Ancak bu, dengeli bir iktisadî gelişmenin sağlanması için değil, sanayileşme faaliyetlerini en iyi biçimde örgütlemek amacıyla getirilmiştir (Maillet 1983: 179-80).

Halka yüksek hedefleri gerçekleştirme ideal ve gücünü kazandırma amacını da güden plan sistemi, Stalin döneminde etkili hale getirilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet ekonomisini içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak ve Batılı ülkelerin seviyesine çıkarmak, hatta daha ileri gitmek amacıyla Stalin, bütün engellere rağmen planları uygulama kararlılığı göstermiştir. Sistemin arızasız ve inançla işletildiği sıralarda plan sistemi meyvelerini vermiştir. Sovyet sistemi, büyük ölçüde ağır sanayi, maden işletmeciliği, kamu hizmetleri ve tarıma dayanan hızlı bir ekonomik kalkınma gerçekleştirmiş ve dünyanın sayılı ekonomik güçleri arasına girmiştir. Ancak tüketime dönük hafif sanayilerin geriliği, teknoloji ve verimlilik düzeyinin düşüklüğü, dış ticaret hacminin küçüklüğü, ekonomiyi zayıflatan önemli sebepler olarak varlığını sürdürmüş ve toplumun hayat düzeyi bir çok gelişmiş ülkenin gerisinde kalmıştır (Ana Britannica 1987: XIX, 551). Ayrıca, normal şartlarda gerçekleşmesi fevkalâde zor bu büyük hedefli planların gerçekleşebilmesi için çok önemli fedakârlıklarda bulunmak gerekmiştir. Feda edilenlerin içinde insan unsuru önemli yer tutmuştur. Feda edilenler, hedefleri çok büyük tutulan bu planların 5 yıllık süre içinde gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını savunanlardır. Bunlar hain ilân edilip cezalandırılmış; cezaları ise, ya ölüm ya da Sibiry'a sürülmek olmuştur.

Plan sistemi, zaman içinde ekonominin zaafa uğramasına yol açmıştır. SSCB gibi dünyanın dev bir ülkesinde bütün ekonomik faaliyetlerin merkezî planlama ile düzenlenmesi büyük bir hata olarak görülmüştür. SSCB'de; sanayi teşebbüsleri, kolhozlar, sovhozlar, magazinler şeklinde 24 milyon iktisadî ünite bulunmaktaydı. İtalyan sosyalist iktisatçı A. Carlo'ya göre, saniyede 30 bin işlem yapan ve 1 milyon adet bilgisayardan oluşan dev bir bilgi işlem merkezi bile olsa, SSCB'nin bütün bu iktisadî ünitelerinin girdi-çıkıtsını, üretimini, ücretleri, verimliliği, vs. hesaplaması mümkün değildir (Uludağ 1992: 18). Bu sebeple, SSCB'nin iktisadî büyümesindeki düşüşünün en önemli sebeplerinden birini, bu dev ülkenin merkezî planlama ile yönetilmesi teşkil etmiştir.

Merkezî planlamanın bir noktadan itibaren imkânsız hale gelmesi etkin olmayan üretime ve rasyonel olmayan bir tüketime yol açmış, yani üretim-tüketim dengesi sağlanamamıştır. Meselâ, otomobil ihtiyacı ile oto lastiği arasında denge kurulamamasından dolayı, ya fazla üretim yapılarak lastik stokları oluşmuş, ya da üretim yetersiz kalarak uzun kuyruklar meydana

gelmiştir. Binlerce kilometre ötedeki fabrikanın kaç çivi, kaç ayakkabı üreteceği merkezden tesbit edilmiş, sonuçta ya çivi ya da ayakkabı sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Ya üretilenler satılamamış veya üretim ihtiyacın altında kalmıştır (Uludağ 1992: 23, 15). Böylece, plan uygulaması bir bakıma amacın tersine hizmet etmiştir, denilebilir. Beş yıllık bir planın 3-4 yılda yerine getirilmesi bir taraftan yukarıda belirtilen fedakârlıklar cinsinden olağanüstü bir performans gerektirdiği gibi, diğer taraftan bu planların yanlış hesaplandıklarını da gösterebilir. Bu sistemde plan 5 yıllık, yıllık, 6 aylık, 3 aylık, aylık, haftalık ve günlük parçalara bölünür ve planda yer alan maddelerin, pazar ihtiyaçları dikkate alınmadan mutlaka yerine getirilmesi gerekirdi. Pazarın bugünkü ihtiyaçları değil, 5 yıl önce planlanan rakamlar önemli idi. Böylece hem kalitesiz hem ihtiyaç dışında üretilen mallar bir çöp yığını haline gelir olmuştur.

Sovyet sisteminde rakamlara çok önem verilmiş; gerçekte sistem, rakamlara önem vermek suretiyle yaşama imkanı bulabilmiştir. Malın miktarına önem verilirken kalite ihmal edilmiş; nitelikten ziyade nicelik önem kazanmıştır (Robert 2002: 60). *Üretimde yalnızca fizikî miktar artışına bakılmış; verimlilik ve kaliteye gerekli özen gösterilmemiştir.* Bu tutum sonuçta büyük kayıplara sebep olmuştur. Meselâ, hedefi ton olarak belirlenmiş kağıt fabrikası müdürleri, bu amaca kalın kağıt üreterek ulaşma eğilimine sahip olmuşlardır (Albertini 1990: 75; Roberts 2002: 260-1). Aynı şekilde, meselâ, çivi üretiminde ölçü ağırlık ise kalın çivi, aded ise ince çivi üretilmiştir. Sovyetlerde rakamlara önem verilmesinin temelinde, istatistikî rakamların resmî mercilerde övünme vesilesi yapılması yatmıştır. Böylece her beş yıllık plan dönemi sonunda, fabrikasında öngörülen üretim miktarınca üretimini gerçekleştirebilen ve istikrarı sağlayan müdürler vatansever ve çalışkan sayılmış, övgülere mazhar olup daha iyi makamlara getirilmiştir. Buna karşılık, malların genelde kaliteli olmadığı halde kaliteli ve miktarca çok gösterilmesi, refah seviyesinin düşük seviyelerde kalmasını netice vermiştir (Şehet 1993: 43-5). Diğer taraftan planlarda tüketim mallarına gereken önemin verilmemesi, bu sahada çok basit temel malların bile sıkıntısına sebep olmuştur. Bunun en tipik ve şaşırtıcı örneği sabun sıkıntısıdır. Ülkenin çeşitli bölgelerinde yaşanan sabun kıtlığı, 1988 sonlarında ülke çapında bir sorun haline gelmiştir (Uludağ 1992: 63-4).

Merkezî planlamanın en büyük mahzurlarından biri de, *her türlü kararın merkezden alınması sebebiyle, hür tercihlerde bulunma imkanının ortadan kalkması ve fertlerdeki teşebbüs kabiliyetinin körelmesidir.* Bir işçi veya usta başı, günlük bir işinde karşılaştığı bir problemi kendi inisiyatifi ile kolayca çözebilecek veya işlerin seyri içinde çok daha etkili formüller keşfedip uygulayabilecek iken, kendisinden binlerce kilometre uzaklıkta ve o işi kendisi kadar bilmeyen ekonomi bürokratlarına danışmadan iş yapamaması hem

işleri aksatmış, hem çalışanların moral gücünü yok etmiş, en kötüsü ilgisizlik ve vurdumduymazlığa sebep olmuştur.

Halkın kendi içinden çıkan bir sistem olmaması sebebiyle SSCB, sosyalist sistemi yerleştirebilmek için baskı yolunu tercih etmiştir. Bu da politik hayatta totalizmi, ekonomide de *tekelciliği (monopolizm)* getirmiştir (Şehet 1993: 42-3). Oysa tekel sistemi XVI ve XVII. yüzyıllarda cam, tuz, sabun, madencilik, toplu iğne ve tel sanayii ile kömür satışı alanlarında İngiltere’de de uygulanmış ve yüksek fiyat, düşük kalite, arz yetersizliği gibi genellikle olumsuz sonuçlar alınmıştır. Genellikle en başarılı olması beklenen müteşebbislere değil, eş-dost, yakın ve akrabalara verildiğinden, monopoller etkin olamamış ve yolsuzluklara da bulaşmışlardır (Ellsworth vd. 1984: 30-1). Hemen hemen tüm monopoller yüksek kalite ve düşük fiyat vaatmiş, hiç biri bu sözü yerine getirememiştir (Levi 1913: 30).

Tekelci sistemde, yönetim tek elden olduğu için insanlar teknoloji ve üretim modelini değiştirme ihtiyacı duymamış veya bu imkanı elde edememişlerdir. Rekabet bulunmadığından devletin 1970’te ürettiği mal ‘80’lere kadar aynı teknoloji ve aynı üretim modeliyle üretilmiş, ilerleyen ve sürekli yenilenen teknoloji takip edilememiştir.⁵ *Bütün üretim araçlarının ve işyerlerinin devlete ait olduğu ve yönetimin merkezî olduğu bu sistemde insanların ekonomiye katkısı sadece bir üretim faktörü olmaktan ibaret kalmıştır.* Bu arada devletin istediği yerde çalışan, evi ile işyeri arasında monoton bir hayat süren ve sahip olduğu potansiyeli istediği gibi geliştirme imkân ve serbestiyetine sahip olmayan insanlar, sonuçta üretkenliklerini, kabiliyet ve istidatlarını kaybetmişlerdir. Devlet ise, kurduğu ekonomik düzende istihdam ettiği insanların uzmanlaşacağını düşünmüş ve sadece aynı kalitede, fakat çok mal üretmeyi hedeflemiştir. Gelişme ve değişimler hedeflenmemiştir. Böylece, örneğin 1970’lerde üretimine başlanan *Maz* marka kamyonların aynı teknoloji ile 1985 yılına kadar üretimine devam edilmiştir. 1985 yılında ise, maliyetinin çok yüksek olmasından dolayı üretimi durdurulmuştur. Sonuç olarak, ilerleyen zamanla birlikte üretim model ve teknolojisinde bir gelişmenin olmaması monotonluğu getirmiştir. Yönetime gelenler monopol bir ekonomik sistemin durgunluk ve çürümeler meydana getireceğinden bahsetmişler, fakat, kendileri de aynı hali devam ettirmekten kurtulamamışlardır. Nitekim Lenin, ihtilâlden önce kendisinin çıkarttığı *Emperyalizm* adlı dergide, “*Monopol sistemler devlet tarafından uygulandığında ekonomiye durgunluk, kriz ve çürüme hali getirecektir*” demiş, (Şehet 1993a: 47) (Lenin tarihsiz: 397’den) dediği gibi de olmuştur.

3.1.3. Kaynak israfı ve verimsizlik: SSCB dünyanın en zengin doğal kaynaklarına sahip bir ülkedydi. Ancak insanın tabiatında kendi malına sahip olup, değer verme ve koruma; başkalarına aid olan şeylere genelde pek

alaka göstermeme eğilimi vardır. Her şeyin devlete ait olduğu ve insanların üretim faaliyetlerinin sadece bir parçası olarak görüldüğü Sovyet sisteminde, rekabetin de olmaması sebebiyle bu zengin kaynaklar ekonomik kullanılmamıştır. Öyle ki, *çoğu zaman bir malın üretiminde kullanılan girdilerin toplam değeri üretilen maldan daha düşük kalmıştır* (Roberts 2002: 260). Halbuki madenlerin ve kaynakların bol olması tükenmez demek değildir. Kaynak israfında eski teknoloji kullanımının da önemli etkisi olmuştur. Meselâ, Sovyetler Birliğinde bir ton bakırı işlemek için 973 kw elektrik enerjisi kullanılırken, aynı miktar bakırın işlenmesi için Almanya'da bunun üçte biri kadar bir enerji kullanılmıştır. Evlerde kullanılan beyaz eşyaların ekonomik olması sebebiyle bir yılda 20 milyar kw elektrik enerjisi harcanmıştır. Bu her yıl için bir elektrik santralının ürettiği elektrik enerjisinin boşa kullanılmış olması demektir (Bogolübova 1993: 24-5).

Üretim başarısı piyasa ekonomisinde olduğu gibi, maliyet, fiyat, kâr göstergeleri ile değil, fizikî üretim miktarları ile ölçülmüş, planlayıcılar da üretim kapasitesini gizleyen ve ihtiyaçlarını yüksek gösteren işletmelere bol malzeme/girdi tedarikinde bulunmuşlardır (Roberts 2002: 261). Üretimin aşırı derecede ön planda tutulması ve planlamanın fizikî miktarlar şeklinde anlaşılması prensip olarak benimsenince *verimliliğe ve ürünlerin kalitesine gösterilen özen yetersiz kalmış* ve bu, dolaylı olarak büyük kayıplara sebep olmuştur (Maillet 1983: 182; Roberts 2002: 261). Meselâ, ağır sanayide üretilen defolu mal miktarı 1955'de yılda 13.5 milyar ruble iken, bu veri Kruşçev döneminde 25, 1989 yılında da 150 milyon rubleye çıkmıştır. Tarımsal verimin yüksek olduğu yıllarda mahsulün büyük kısmı tarlalarda çürümeye terk edilmiştir (Uludağ 1992: 14, 19)

En büyük rakip olarak ABD görülmesine ve bu devleti yakalayabilmek için büyük gayretler sarf edilmesine rağmen, SSCB hiç bir sahada bu devleti yakalayamadığı gibi, özellikle verimlilik konusunda ABD'nin çok gerisinde kalmıştır. SSCB sanayi verimliliğinde 5, tarımda 9, hayvancılıkta ise 14 kat ABD'nin gerisinde kalmıştır (Ülken 1964: 217-20).

Önemli hatalardan biri de, *aşırı istihdam politikası* olmuştur. Sosyalist sistemde işsizliğe yer olmadığı iddiasını doğrulayabilme ve bütün dünyaya SSCB'de işsizlik problemi olmadığını gösterebilme gayretiyle yöneticiler, 'işe adam' yerine 'adama iş' felsefesiyle hareket etmiş, bu da işgücünün verimini düşürmüştür. Eğitime verilen büyük öneme rağmen, eğitilmiş kadronun yetersiz kalması, eğitilmiş bir adamın yapacağı işe daha fazla personelin alınmasına sebep olmuş, bu da özellikle bürokratik kadroda şişmelere yol açmıştır. Nitekim Gorbaçov, bu kadrolardan 18 milyon kişinin azaltılmasını istemiştir (Uludağ 1992: 17, 26) (Ticktin 1988'den). Öte yandan, özellikle iş

denetiminin yetersiz olduğu zamanlarda işçilerin zamanı iyi kullanmamaları, zaman israfını doğurmuştur.⁶

SSCB'nin tarım sektöründe geniş çaplı üretim, modern tekniklerin kullanımı ve makineleşme bakımından sağlanan ilerlemeye rağmen, bu sektördeki büyüme ekonominin diğer alanlarına ayak uyduramamış, dünya standartlarına ulaşamamıştır. Arazi kullanımındaki verim düşüklüğü, makineleşme düzeyinin yetersizliği,⁷ depolama tesislerinin azlığı gibi engeller üretim miktarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum kötü hasatların yanı sıra ekin kayıplarına yol açmıştır. Ayrıca sık sık yaşanan kuraklıklar SSCB'nin gıda ürünlerinde ithalata aşırı bağımlılığı sonucunu doğurmuştur. Tarımın karşılaştığı en önemli problemlerden biri de, büyük ölçüde mülkiyet yapısıyla bağlantılı olan maddî teşvik yokluğu, düşük gelir düzeyi ve kaynak yetersizliği olmuştur.

Kısmen gerçekte büyük oranda da kağıt üzerinde, sınaî alanda XX. yüzyılda yalnızca Japonya'nın geçebildiği son derece yüksek bir büyüme hızı gösteren SSCB, sanayi üretimindeki mutlak değer bakımından ABD'den sonra dünyada ikinci sırada yer almasına rağmen, sanayinin üretkenlik ve teknoloji düzeyi, uzay araştırmaları gibi belirli alanlar dışında gelişmiş kapitalist ülkelerin oldukça gerisinde kalmıştır. Bunun başlıca sebebi bilgisayar, metalurji, kimya sanayii ve makine yapımı gibi dallarda geri ve eskimiş teçhizatın kullanılmasıdır. Sovyet rejiminin başlarından itibaren sanayide ilerlemenin bir ön şartı olarak büyük bir ağırlık verilen metal işleme ve metalurji dallarının sanayi üretimindeki payı, bu dallara ayrılan yatırım kaynaklarına göre çok düşük seviyelerde kalmıştır. Uzun yıllar uzay araştırmalarına ve ağır sanayiye verilen öncelik sebebiyle iç piyasa ihtiyaçlarının çok gerisinde kalan hafif sanayi ürünleri ve dayanıklı tüketim malları üretiminin gelişmesi çok gecikmiş; bu alanda üretilen bazı malların miktar ve kalitesi yetersiz kalmıştır (Ana Britannica 1987: XIX, 551).

3.1.4. Dışa kapalı ekonomi: Ülkelerin dışa açılıp birbirleriyle yakın iş birliği içinde bulunmaları, dünyada meydana gelen gelişmelerin en kısa zamanda ülke içinde değerlendirilmesine imkan verir. Dışa açıklık milletlerarası rekabete yol açarak, bir çok yeniliğin ortaya çıkmasına sebep olur. Sovyetler ise dışa kapalı olduğundan dünyadaki gelişmeleri yakından izleme imkanına sahip olamamıştır. 'Sovyet gücü' fikrini (Caroline 1999) ispatlayabilmek amacıyla yabancı keşif ve ilmi buluşlardan yararlanılmamıştır. Meselâ, 1960'lı yıllarda Kruşçev ülkenin kompüterleşmesi programını ortaya koyarken, bunun kapitalizme ait bir araç olduğu ve işsizliğe yol açacağı gerekçesi ileri sürülmüştür. Bu durum Sovyet ekonomisinin monotonlaşmasına ve dinamizmini kaybetmesine sebep olmuştur.

Dışa kapalı SSCB'nin dünya dış ticaret payının hep gerilerde seyretmesine yol açmıştır. Sanayi ürünleri ihracatında 1973'te dünyada 11. sırada iken, Güney Kore, Hong Kong ve İsviçre'nin gerisine düşmekle 15. sıraya inen SSCB, Brzezinski'ye göre, adeta hür üçüncü dünya ve az gelişmiş ülke manzarası göstermekte, bir şehir devleti olan Singapur kadar bile mamül madde ihraç edememekteydi (Yalçın 1990: 24). Büyüklüğüne ve ekonomik gücüne göre SSCB'nin dünya ticaretindeki payının çok düşük kalmasının başlıca sebeplerinden biri, bir çok alanda *kendine yeterliliğin* esas alınması ve dış ticarete yalnızca iç piyasadaki boşluklara bağlı olarak başvurulmuş olmasıdır. Dış ticaretinin yaklaşık yarısını COMECON ülkeleriyle yapan ve ABD, İtalya ve Japonya gibi gelişmiş kapitalist ülkelerle yaptığı ticarete daima açık veren SSCB, bu açığını büyük ölçüde altın ihracatıyla kapatma yoluna gitmiştir (Ana Britannica 1987: XIX, 552).

3.2. Siyasî ve sosyal sebepler: Muhalefete izin verilmeyen tek partili rejim, yüklü askerî harcamalar, çok sayıda milliyetlerden oluşan toplumun heterojen yapısı, sisteme karşı pasif direniş; dünyanın gerçeklerine değil, ideolojiye dayanan ve sosyal bilimlere ihmal eden eğitim sistemi, dine karşı duruş, basın-yayın ve kültür tekeli Sovyet sistemini yıkan ve üzerinde durulması gereken sebepler arasında yer almaktadır.

3.2.1. Tek partili ve baskıcı rejim: SSCB, federal bir cumhuriyet olmakla birlikte son derece merkezî bir devlet yapısına dayanmıştır. Şekli eşitliğe rağmen merkezî yönetim siyasî, iktisadî ve kültürel hayat üzerinde sıkı bir denetim kurmuştur. Cumhuriyetlerin ve özerk birimlerin karar alma süreçlerinde yetkileri yok denecek kadar sınırlı kalmış; Sovyet Sosyalist Komünist Partisi (SSKP) tek parti olarak yönetime hâkim olmuştur. *Komünist Partinin ülkenin içinde bulunduğu politik, ekonomik ve sosyal şartlara uyum sağlamaması, körü körüne ideolojinin ön planda tutularak her defasında reformlara karşı çıkılması, ani çöküşün sebepleri arasında yer almıştır.* Partinin en üst yöneticileri merkezî hükümet ve kuruluşlarda kilit noktaları ellerinde tuttukları gibi, yerel parti teşkilâtlarının başında bulunanlar da yerel yönetimlerde mutlak otorite sahibi olmuşlardır. Halk Temsilcileri Kongresince görünüşte beş yıllık bir dönem için seçilen devlet başkanları devletin başında ölünceye kadar kalmış, yeni devlet başkanları ölen devlet başkanının yaptığı vasiyet üzerine göreve getirilmiştir. Bu sebeple Sovyetler Birliği'nde halkın yönetimde söz sahibi olduğunu söylemek mümkün değildir.

Sistemin zamanla zayıflaması devlet müesseselerinde yönetimi elinde tutanların kendi çıkarları için çalışmalarına yol açmıştır (Jiltsova 1993: 33-37). 1980'lerin sonlarında artık devlet uyguladığı politikaların geçersizliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Reformlar telaffuz edilir olmuş; fakat çok karmaşık problemleri olan sistemin ıslahının kolay olmayacağı da kabul edilmiş; halkın içinde reform

yanlısı ve karşıtı şeklinde bölünmeler olmuştur. Reform karşıtları, politik maksatlarla partide bulunan ve yüksek mevkilerde bulunanlardır. Bunlar devlet imkanlarını ellerinde bulundurduklarından çıkarlarına dokunulacağı korkusuyla reforma karşı çıkmışlardır. Buna rağmen reform gereği saklanamamıştır. Nihayet, sistem enkazlarıyla birlikte Gorbaçov dönemine kadar gelmiş ve sistemin iflasını ilân etmek bu son Sovyet liderine düşmüştür.

Sovyet sistemi esas itibarıyla kuvvete ve baskıya dayanmıştır. Kuvvete başvurma metodu yalnız iktidarı ele geçirmek için değil, devamını sağlamak için de kullanılmıştır. Nitekim 1960'lı yıllarda Kruşçev döneminde, fiyat artışlarına karşılık maaşların yükseltilmemesi sonucu geçim şartları zorlaşan halk, Parti denetleme delegelerinin geleceğini öğrenince, sesini duyurmak amacıyla yürüyüş yapmak istemiş, fakat üzerlerine gerçek mermilerle ateş açılarak bir çok insan katledilmiştir. Novoçerkosk şehrinde meydana gelen bu olay, halkın devlete olan güvenini önemli ölçüde etkilemiştir.

3.2.2. Askerî harcamalar: GSMH'nin % 15 ilâ 20'sini askerî harcamalara tahsis etmiş olan Sovyetler Birliği'nin çöküşünde bu harcamalar önemli rol oynamıştır (Boyden 2004: 2). Sovyetler Birliği ile ABD arasında yaşanan silahlanma yarışında bütün dünyayı yok edebilecek korkunç silahlar üretilmiştir. SSCB İkinci Dünya Savaşı sırasında geniş denizaltı gücüne (Kızıl Donanma) sahip olmuş, 1949'da kendi atom bombasını yapmaya başlamış, 1950'lerde Kruşçev zamanında da atom silahlarıyla donatılmış bombardıman uçaklarına sahip olmuştur. Dünya üzerinde Çin'den sonra en çok askere SSCB sahip olmuştur. Kendi sınırlarını korumanın yanı sıra, ittifaka dahil olan ülkelerde de önemli miktarda asker bulundurmıştır. Bunlardan Bulgaristan, Romanya, Polonya, Mısır (bir dönem) üzerinde hâkimiyet kurmuş, bu ülkelerin kaynaklarından yararlanmasına rağmen çok büyük olan ordusunu kontrol altında tutabilmek için büyük çabalar sarf etmiştir. Çok sayıda askeri beslemenin yüksek maliyeti yanı sıra, askere gelen malzeme ve kumanyanın suistimallere konu olması ihtiyaçları büyütülmüştür. Bu askerî harcamalar ekonomiye çok ağır fatura yüklemiştir. *Sovyetler Birliği ABD ile girdiği yarışta rakibine üstünlük sağlayabilmek için bütün ülke kaynaklarını, enerjisini ve bilim adamlarının çoğunu askerî sahada istihdam etmiştir.* Bilim adamlarının yaptıkları buluşların çoğu, özellikle uzay teknolojisi, geniş çapta askerî sahada kullanılmıştır.

SSCB'nin bütün gücünü ve imkanlarını askerî sahada kullanması, halkın gerçek refahını sağlayacak ekonomik yatırımların geri planda kalmasına yol açmıştır. Özellikle gıda maddeleri ve diğer tüketim malları üretiminde Sovyet ekonomisi Batı tüketim standartlarının çok gerisinde kalmıştır. Gerçekten SSCB, askerî sahadaki bu çabalarıyla dünyanın ikinci büyük gücüne sahip olduğu halde, daha önce de geçtiği gibi, *"Makine ve top yağı üreten, ancak*

tereyağı üretmeyen” bir devlet haline gelmiştir. Bu durum ülkede sosyal problemlerin artışı hızlandırmış, alkolizm, rüşvet, hırsızlık.. çığ gibi büyümüştür. Kapitalist ülkeler ise, silahlanmaya yaptığı yatırımların yanında ülkenin ekonomik ve sosyal açıdan kalkınmasına da önem vermiştir. Bu ülkeler sanayi, tarım, tekstil, otomotiv, kimya ve bilgisayar teknolojisi gibi sahalarda dev adımlarla ilerlerken Sovyetler Birliği askerî gücüne güvenmiştir.

Sovyetler Birliği'nin askerî dinamiğini ayakta tutabilmek ve kapitalist ülkelere karşı daima savaşa hazır bulunabilmek için, kendisine askerî tatbikat sahası bulma lüzumu doğmuştur. Böylece hem ürettiği silahları kullanabilecek hem gücünü gösterme imkanı bulabilecekti. Bu amaçla Sovyetler doğuda Afganistan'a saldırmıştır. Sovyetler bu ülkeye saldırırken askerî gücüne çok güvenmiş, bu ülkeyi kısa bir zaman içinde dize getirebileceğini düşünmüştür. Fakat beklendiği gibi olmamış; Afgan mücahitleri Müslüman ülkelerden ve ABD'den aldığı gücün yanı sıra coğrafi yapının da avantajıyla Sovyetlere ağır kayıplar verdirmişlerdir. Bir bataklığa girdiğini anladığı halde yenilgiyi büyüklüğüne sığdıramayan ve bunu bütün dünya karşısında prestij meselesi yapan Sovyetler, maddî ve manevî onca kaybına rağmen on yıl boyunca Afganistan'a silah yığmış, sonuçta daha büyük bir hüsrana karşı karşıya kalmıştır. Afganistan mağlubiyeti, *Sovyetlerin yenilmezliği inancını yıkması* (Marsh 2003: 267) *sebebiyle telâfi edilmesi mümkün olan askerî bir hüsrana değil, sistemi tamamıyla çökertecek ideolojik bir hüsrana olmuştur.* Sovyetler'in Afgan mağlubiyeti bütün dünyada yankılar uyandırmış, dayandığı ve güvendiği tek varlık olan askerî gücün de bekleneni verememesiyle sistemin yıkılış süreci artık fiilen başlamıştır. Afgan mağlubiyeti Sovyet sisteminin çöküşünde çok büyük rol oynamıştır (Ellman 1993: 93). Diğer taraftan Sovyetlerin Afgan mücadelesinde Sovyet vatandaşı Müslüman halkları savaştırması bu insanları da rahatsız etmiştir.

Sistemin çöküş sebeplerinden birisi de Sovyetlerin Asya ve Afrika ülkelerinden sosyalizme yönelmiş olanlara veya sosyalist ideoloji için mücadele eden parti veya örgütlere yaptığı karşılıksız yardımlardır. Tahminî hesaplar bu yardımların Sovyetlerin kendi ihtiyaçlarından beş misli fazla olduğunu ortaya koymaktadır. Bu arada Sovyet sisteminin zayıflığını açığa çıkarması, hem Sovyet halklarının hem hür dünyanın Sovyetlere bakışı bakımından *Çernobil vakasını* anmakta fayda vardır (Caroline 1999).

3.2.3. Heterojen toplum yapısı ve pasif direniş: Sovyet sisteminin çöküşünde etnik çeşitliliğin önemli rolü olmuştur. Bazı yazarlar, Sovyetlerle hemen hemen bir çok konuda benzer özelliklere sahip Çin'in çökmeyişinin sebeplerinden bir tanesini, bu ülkenin SSCB kadar farklı etnik yapıya sahip olmamasına bağlamıştır. SSCB'de Rusların oranı yarıdan biraz fazla iken Çin'de Çin kökenli Hanların toplam nüfusun % 90'dan fazlasını teşkil ettiği

belirtilmektedir (Marsh 2003: 266). SSCB’de etnik köken ve dil farklılıklarıyla birbirinden ayrılan 100’ü aşkın milliyet yaşamıştır.⁸ Sosyalizmde prensip olarak insanların eşitliği kabul edilmekle birlikte, Sovyet sisteminde millî kimlikler birbirinden kesin hatlarla ayrılmış, dil ve kültür grupları arasındaki kısmî farklılıklar derinleştirilmiştir. Özellikle Türk kökenli topluluklar birbirlerine tamamen yabancılaştırılmak istenmiştir. Milletler arasında her zaman ayırım yapılarak, Ruslar diğer milletlere üstün tutulmuş ve söz sahibi millet haline getirilmiştir. Özellikle siyasî ve askerî olmak üzere bütün önemli yönetim kademeleri Ruslara verilmiştir. Meselâ, Dağıstan’da Ruslar % 33.2’lik oranla memur kadrolarını birinci sırada ellerinde tutmuşlardır. Bunlardan tarımla işgal edenler ise, % 5.7 gibi en düşük seviyelerde kalmıştır (Aliyeva 1984: 74). Ancak bu durum diğer milletlerin Ruslara karşı antipati duymalarına ve milliyetçilik duygularının harekete geçmesine yol açmıştır (Treml 1993: 91-2).

Sovyet sistemini yaralayan sebeplerden bir tanesi de özellikle Rus olmayan milletlerin rejime tepkilerini pasif direniş şeklinde sürdürmeleridir. *Millî bağımsızlık hareketlerinde başarılı olamayan milletler sistemin başarısı için değil, tersine bunu baltalamaya çalışmışlardır. Kasten tembellik, pasiflik, yolsuzluk, suiistimal, az çalışıp çok koparmak, üretim araçlarını gizlice tahrip, vs. şeklinde ortaya çıkan bu pasif direniş, etkisini en çok esir milletlerin bulunduğu cumhuriyetlerde göstermiştir.* Nitekim, sistemin dağılmasından sonra ortaya çıkan manzara içinde ekonomik göstergeleri en olumsuz, geri ve perişan durumda olanlar bu cumhuriyetler olmuştur. Kitlevî ve sistematik bir mahiyet taşıması sebebiyle Sovyet yönetimine ve sisteme ağır darbeler indiren bu pasif mücadele aslında son derece aktif bir yöntem olmuştur. Sahte istatistikler tanzim etmek suretiyle aslında mevcut olmayan üretim başarısına dair kabarık rakamlar, bir çok komünist şefin başını yemiş ve ekonomi planlarının başarısızlığa uğramasına sebep olmuştur (Hızal 1961: 129-30).

3.2.4. Eğitim sistemi ve dine karşı duruş: SSCB’de teknik eğitime büyük bir önem verilmekle birlikte *sosyal bilimlere gereken önem verilmemiştir.* Tek tip bir sistem ve ders programına dayanan okullarda siyasî-ideolojik ve meslekî eğitim önemli bir yer tutmuştur. İktisatçı yetiştiren okullarda bile ekonomi dersleri okutulmamıştır.⁹ Bunun sonucu olarak, *“sınırlı kaynaklar ile sınırsız ihtiyaçları karşılama” kavramı ekonomi politikalarında yer almamıştır.* Eğitimin temel amacı ekonominin ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanları yetiştirmek olduğundan fertlerin manevî-ruhî-moral ihtiyaçları ihmal edilmiştir. Böylece *insan için sistem yerine sistem için insan düşüncesi* egemen olmuş ve insanlar her hangi bir üretim aracıyla eşdeğerde tutulmuştur.

Sovyet sisteminde halklara orijinal kültürlerini ancak *sosyalist bir içerik* taşımak şartıyla koruma ve geliştirme imkanı tanınmıştır. Resmî kültür politikası, özellikle Stalin döneminde sanatı dar kalıplarda ve baskı altında tutan bir

biçim kazanmıştır. Sovyet kültürü, bütün halkları kapsayıcı bir temele oturma iddiasına karşılık, açık bir şekilde Rus rengini ön plana çıkarmış, bu da milliyetçi akımların bu etkiden kurtulmaya yönelik bir millî kültür anlayışının doğmasına sebep olmuştur (Ana Britannica 1987: XIX, 553). Bu eğitim sistemi ve kültür politikaları bir noktaya kadar Sovyet halkına istediği şekli vermiş, fakat gizlenen gerçekler daha fazla gizlenemez, gerçekler daha fazla saptırılamaz hale gelmiştir. Buna tipik bir örnek, Dağıstan'ın ünlü şairi Resul Hamzatov'dur.¹⁰

Çarlık idaresinin yıkılışıyla birlikte kurulan Sovyet sisteminde Lenin, yeni sistemin en büyük rakibi olarak dini görmüş, ancak taraftar toplamak amacıyla başlangıçta dinî konularda halka serbestlik tanıyor görünmüş ve bunu başarmıştır.¹¹ Stalin de din ile mücadelenin yavaş yavaş ve halkı ürkütmeden, zararlı ve temelsiz fikirleri dine katarak halkı ondan soğutmak, din ile komünizm arasında benzerlikler kurmak ve halkı sosyalizme alıştırmak suretiyle olabileceğini savunmuştur. (Stalin Külliyatı, IV, 361) Stalin'in bu görüşüyle birlikte sistemin tek rakibi olarak görülen din ile savaş yepyeni bir boyut kazanmıştır. Öldürülme veya sürgün gibi doğrudan ve cebrî metodlar yerine, din adamları ve dindarların şahsî zaaf ve hataları büyütülerek dine mal edilmiş ve onların şahsında halk dinden soğutulmaya çalışılmıştır. Din adamlarının özellikle maddî konulardaki zaafı onları gülünç duruma düşürecek şekilde ve abartılı olarak sinema, tiyatro gibi kültür faaliyetlerinde ve basın-yayımda dile getirilmiştir. Ayrıca dinî eserlerin yok edilmesiyle¹² halkın din kültürüne hurafeler katılmış, bunlar insanlara din gibi gösterilmiştir. Yalnız dinî değerler değil, evrensel ahlâkî ve insanî değerler de yıpratılmıştır.¹³ Bu şekilde bir taraftan dinden soğutulan, diğer taraftan da eğitimin her kademesinde ateizm dersini okumak zorunda kalan insanlar, artık kendiliğinden mabedin yolunu unutmışlardır. SSCB'de dine karşı takınılan bu olumsuz tavır ve dine ilgi gösterenlerin maddî-manevî müeyyidelerle toplumdaki soyutlanması sonucu Sovyet toplumunda dinin tesiri minimuma inmiş, ateizmin hâkimiyeti tesis edilmiştir. Sovyet devrimiyle birlikte devlet ve dinin birbirinden ayrıldığı SSCB'de dinlere resmen örgütlenme hakkı tanınmamıştır. Din işleri bir bakanlık konumunu taşıyan Din İşleri Konseyi'ne verilmiş; bütün dinî cemaatlerin mabed açma ve kapatma, mabedlerin onarımı, dinî toplantılar düzenleme gibi konularda bu kuruluşa başvurma şartı getirilmiştir. Mabedler devlete ait olup, cemaatler yerel sovyet ile bir sözleşme imzalayarak bu yerleri kullanabilmiştir. Din adamlarının aylıkları da cemaatlerce ödenmiştir.

Sovyetlerde dinden uzak kalmanın diğer bir sebebi de sosyalist sistemin ilk zamanlarında yaşanan büyük ekonomik sıkıntılar olmuştur. Açlıktan yarı tokluğa ulaşanlar, Lenin'den yana olmaya ve onu desteklemeye başlamışlardır

(Hekimoğlu 1977: 5-6). İnsanlar, artık kendi dinlerinin gereklerini yaşayamaz hale gelmişlerdir. Sistemin çarkları arasında ezilen halk, artık onun bir parçası haline gelmiştir. Sisteme bu denli boyun eğişin, hatta din önderlerinden bir kısmının komünistlere yardım etmelerinin bir diğer sebebi, zulmünden usanmışları Çarlığın yıkılması halinde istiklallerini ilân etme ümidini taşımalarıdır. Bu ümitle yaşayan Müslüman milletler de zamanla ahlak ve kültür değerlerinden uzaklaşmışlardır. Ancak bu insanlar, sosyalist sisteme katkıda bulunmak şöyle dursun, tersine onun yıkılmasında önemli rol oynamışlardır. Manevî değerlerden tamamen soyutlanmış olan Sovyet halkının yaşamış olduğu bu boşluk, maddî-manevî problemleri artan halkın kolayca alkolizme düşmelerine sebep olmuştur. Öyle ki, Gorbaçov'un yönetimi devraldığı 1985 yılı verilerine göre, SSCB'de hastalık anlamında alkolik sayısı 4.5 milyon, alkol bağımlılarının sayısı ise 20 milyondur. Sovyet düşünürü Simalev, "*Alkolizmin asıl sebebi 20 yıldır halkın yalanlardan, saçmalıklardan ve yapacak bir şey bulunamamasından yorgun düşmüş olmasıdır*" demektedir (Uludağ 1992: 25). 1974'te yapılan bir çalışmada alkolizmin işçilerin emek verimliliğini % 10 oranında azalttığı hesaplanmıştır. Bu tehlike karşısında Gorbaçov, bir *anti-alkol kampanyası* başlatmış ve içki talebini kısmak amacıyla votka fiyatlarını iki misli yükseltmiştir.¹⁴ Fakat bu çözüm olmamış, karaborsa votka üretimi ortaya çıkmıştır. Evlerde içki üretimi piyasada şeker kıtlığına yol açmış ve dışarıdan şeker ithal edilmiştir. Ayrıca votka gelirlerinin azalması sebebiyle devletin gelir kaybı, 1989 bütçesinin yarısına eşit olmuş ve enflasyon bundan etkilenmiştir. Bu sebeple 1990'a doğru bu kampanyanın gevşetilmeye başladığı görülmüştür (Uludağ 1992: 25). Anlaşılan o ki, bir fasit daire içine düşen SSCB'de *alkolizm, devlet veya halktan birini yutacak duruma gelmiştir*. Şimdilik SSCB'yi yutan alkolizm, gerekli tedbirler alınmadığı takdirde yalnız Rusya Federasyonu için değil, diğer cumhuriyetler için de çok büyük bir tehlike olmaya devam edeceğe benzemektedir (Özsoy 1997: 275).

3.2.5. Basın-yayın ve kültür tekeli: Sovyet sisteminde basın-yayın devlet tekelinde tutulmuş, radyo ve televizyon yayınları parti ve devlet yönetimine verilmiştir. Haber ve yorumların parti çizgisine uygunluğu sıkı sıkıya denetim altında tutulmuştur. Sovyet kültür politikası, siyasî, ideolojik ve bilimsel yayınların geniş kitlelere ulaştırma ilkesine dayanmıştır. Bu amaçla devletin öncülüğünde yaygın bir örgütlenmeye gidilmiştir. Özellikle kırsal kesimde olmak üzere ülkenin her yanında kültür kulüpleri kurulmuş, bir çok fabrika, çiftlik ve işletmede konferans salonları inşa edilmiştir (Ana Britannica 1987: XIX, 554). İnsanlara sistemi empoze etmek ve bunun dışındaki görüşlerden uzak tutmak için en ücra, patika yollardan başka yolu bulunmayan köylerde bile ayda bir, özellikle Alman savaşıyla ilgili, duygusal filmler gösterilmiştir. Elinde alternatif vakit geçirme imkanı bulunmayan halk bu gösterilere katılmak zorunda kalmıştır. Bu filmlerde duygusal temalar işlenmiş ve

kahraman işçiler nazara verilmiştir. Şüphesiz bu kapalı sistem içerisinde de insanlar Sovyetler dışında neler olup bittiğini merak etmişler, ancak bu merakı gidermek hiç bir şekilde mümkün olmamıştır.

Sovyet halkının dış dünya ile bağları tamamen kesilerek hür dünya ile sosyalist ülkeler arasına demir bir perde çekilmiştir. Radyo yayınları bile tek kanallı ve kablolu olarak halka ulaştırılmış, dış dünyaya kapatılan halk, en iyi hayat tarzı olarak sosyalizme şartlandırılmıştır. Halka sadece sisteme yönelik, övgülerle dolu özel hazırlanmış filmler gösterilmiş, aynı şekilde sistemle ilgili övgü dolu ve abartılı kitaplar yazdırılmıştır. Bu amaçla film yapımcıları ve yazarlara çok büyük önem verilmiştir. Buna karşılık, sistemin hatalarını gören ve buna tepki gösteren yazarlar da olmuştur. Bu türlü eserler neşreden yazarlar ise, ya ülkeden kaçmaya zorlanmış, ya vatan haini olarak adlandırılmış yahut mahkum edilip çalışma kamplarına sürülmüştür.¹⁵

Sovyet sisteminin insanların kültür dünyalarını ne kadar yozlaştırdığının en önemli göstergelerinden biri *Sovyet mimarisidir*. Bugünkü Sovyet coğrafyasında estetiği olan binalar Sovyetlerden önceki döneme ait olan tarihî binalardır. Sovyet mimarisi ise, son derece zevksiz, kaba, kalitesiz binalar bırakmıştır.¹⁶ Binlerce yıllık kültür ve medeniyetlerden bugüne kadar çok değerli eserler kaldığı halde, dünkü *Sovyet döneminden geride kalan, tarihî değere sahip ve övünülebilecek, kayda değer bir kültür ve sanat eserinden bahsetmek zordur. Sovyetlerin insanlığa bıraktığı en faydalı şeyin, tüm insanlığın alması ve dikkatle izlemesi gereken acı dersler olduğunu belirtmek gerekir.*

Burada komünist Çin'in ayakta kalışının sebeplerine de kısaca temas etmekte fayda vardır. Çin, komünist sistemin esaslarına sıkı sıkıya bağlı kalmakta SSCB kadar ısrarcı davranmamıştır. Komünizmin bu ikinci dev örneği, reformlara, şartlar kritik noktaya gelmeden ve SSCB'den çok daha önce başlamış ve başarılı olmuştur. Ekonomisini dışa açan Çin, bugün yılda 100 milyar \$'ı aşkın miktarı ile dünyada en fazla yabancı sermayeyi çekmeyi başaran bir ülke konumuna gelmeyi başarmıştır. Çin'in nüfus yapısı SSCB kadar heterojen değildir. SSCB'de Rus nüfusun oranı yarıdan biraz fazla iken, Çin'de nüfusun % 90'dan fazlası Han etnik kökeninden gelmektedir. Rusya'nın muhafazkar Ortodoks yapısının da reformları engellediği, ancak Çin'in böyle bir engelle karşılaşmadığı bazı yazarlar tarafından dile getirilmiştir (Marsh 2003: 265). Bu arada Çin'in Sovyetleri tüketen ve dış itibarını yok eden bir Afganistan ve Çernobil örneklerini yaşamadığını, Sovyetler kadar ABD'nin hedefi olmadığını da unutmamak gerekir.

4. Sonuç ve Dersler

Çalışmadan elde ettiğimiz en önemli sonuç şudur: Sovyet sistemi, ekonominin evrensel kurallarını saymaması, piyasanın uzun süre karşı konulması mümkün olmayan arz ve talep güçlerine karşı direnmesi; en önemlisi, teşebbüs hürriyetini tanımaması sebebiyle ayakta duramamıştır. Buna karşılık, hür teşebbüs ortamını hazırlayan çabalar beklenmedik bir şekilde bu sistemin sonunu getirmiştir. Bu paradoks bize, *“teşebbüs özgürlüğünün olmadığı bir ekonominin ayakta kalması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanmasının mümkün olmadığı”* dersini vermektedir. Dünyayı cennete çevirmek gibi çok büyük iddialarla ortaya çıkan Sovyet sosyalist sistemi, büyük bir fiyasko ile sonuçlanmış, geride tarihte emsali görülmemiş bir şekilde tam bir ekonomik, sosyal ve kültürel enkaz bırakmıştır. Çöküş sonrası eski Sovyet toplumlari, dünya ile entegre olma yolunda her şeye sıfır noktasından başlama mecburiyetinde kalmışlardır.

İnsan yerine sistemi amaç kabul etmek ve yaratılışına aykırı yöntemleri ona dayatmak suretiyle, muhtaç olduğu bu beşerî kaynağın desteğinden mahrum olarak tarih sahnesine çıkmış olan sosyalist sistem, Sovyet halklarına acılarla dolu başarısız bir tecrübe yaşatmıştır. Ancak, *kapitalizm ve sosyalizm gibi iki aşırı uçtaki sistemlerin artılarını alıp eksilerini reddeden ideal bir ekonomik sistem geliştirilmediği veya kapitalizmin zayıf tarafları revize edilmediği takdirde, bugün dinlenmeye çekilmiş bulunan sosyalizm, yeniden kapitalizme alternatif olabilir ve geçmişteki acı tecrübeleri çabuk unutan insanlardan bazılarının onu bir ümit olarak görme ihtimali her zaman için söz konusu olabilir.*

Sovyet sisteminin çöküşünün insanlara bıraktığı tarihî ve evrensel dersler ise şöyle özetlenebilir:

1. Özel mülkiyet ve hür teşebbüs serbest bırakılmalı, mikroekonomik kararlar hür müteşebbisler eliyle alınmalıdır.
2. Baskı ve şiddete dönüşmedikçe kişi ve grupların düşünce ve inançlarını serbestçe ifade etmelerine engel olunmamalıdır.
3. Ne kadar zengin ve bol olursa olsun kaynaklar ekonomik kullanılmalıdır.
4. Ekonomik ve sosyal zorunluluklar olmadıkça monopolist politikalardan kaçınmalı, rekabet teşvik edilmelidir.
5. Ekonomik hayatta ekonominin kuralları geçerli kılınmalı, sistemin aksaklıkları sosyal politikalarla telafi edilmelidir.
6. Fertlerin hukuku toplum hukukuna feda edilmemeli, her ikisi arasında denge kurulmalıdır.

7. Fertlerin teşebbüs yetenekleri planlı bir eğitimle geliştirilmeli, yenilik ve gelişmeler teşvik edilmelidir.
8. Baskı ve şiddete başvurulmamalı, insanlar ancak ikna edilerek yönlendirilmeye çalışılmalıdır.
9. Fertlerin gönül gücü daima zinde tutulmalı, bunun için ahlakî, manevî ve dinî değerler hiçbir şekilde baskı altına alınmamalıdır.
10. Dış ekonomik ilişkiler teşvik edilmeli; çok hayatî sakıncalar olmadıkça mal ve hizmetlerle üretim faktörlerinin ülkelerarası serbest dolaşımına engel olunmamalıdır.

Açıklamalar

- 1 Kruşçev'e eski Sovyet topraklarında yaşayan halk *Hruşov* demektedir. H harfi boğazdan hırlatılarak söylenir.
- 2 *Kolhoz*, devlete ait topraklarda üretim yapan kolektif çiftliklere verilen addır. Bu çiftlikler, belirlenmiş bir kotaya göre ürünlerini devlet kuruluşlarına satmakla yükümlüdür. Kolhozların elde ettiği kârın bir bölümü üyeleri arasında paylaştırılırdı.
- 3 *Sovhoz*, doğrudan devletçe işletilen çiftliklere verilen addır. Sovhozların tüm geliri devlete ait olup, işçiler bu çiftliklerde belirli bir ücretle çalışırdı.
- 4 Nitekim 1986 yılında üretilen buzdolapların önemli bir kısmı tüketici tarafından iade edilmiş ve üretim maliyetinin % 31'i tamir masrafı olarak harcanmıştır. Aynı durum televizyon için de geçerli olmuştur.
- 5 Dağıstan ve Gürcistan'da yaptığımız gözlemlerde, görüldüğünde modeli 1960 veya 1970'li rakamlarla ifade edilebilecek kamyonların 1985 model olduğunu öğrendiğinizde şaşırmanın mümkün olmamaktadır.
- 6 *Bir örnek*: Dağıstan'da normal şartlarda en fazla bir hafta sürebilecek olan, 50-60 metre mesafeden bir binaya toprak üstünden gaz borusu bağlama işi, üzerine ısrarla gidilmesi ve takip edilmesine rağmen bir aydan fazla sürmüştür. Bunun sebebi işçilerin Sovyetler zamanından kalma bir alışkanlıkla her gün bir-iki saatten fazla çalışmamalarıydı.
- 7 Mevcud makinelerin kalitesi de düşük kalmış, çoğu iş görmemiştir. Çöküşün ilk yıllarında çiftliklerin bir sürü işe yaramaz tarım makineleri ile dolup taşıdığı gözlemlenmiştir.
- 8 Bu milliyetlerin çoğu kendi millî ve kültürel kimliklerinin ağır bastığı belirli bir birlik cumhuriyeti, özerk cumhuriyet ya da özerk birim içinde çoğunluğu oluşturmaktaydı. Ruslar, 1983 rakamlarına göre % 51,9 ile nüfusun en büyük kısmını oluşturuyordu. İkinci büyük nüfus % 15,8 ile Ukraynalılar'dır. Özbek, Kazak, Azerî, Tacik, Kırgız, Tatar, Türkmen, Yakut, Uygur.. gibi Türk kökenli toplulukların sayısı, Sovyet verilerine göre, toplamda % 15'den fazla bir oran oluşturmaktaydı. (AnaBritannica, XIX, s. 550)
- 9 İktisatçı unvanıyla diploma verilen öğrencilerin transkriptleri incelendiğinde, Komünist Parti ve SSCB Tarihi, Politik İktisat, Marksist-Leninist Felsefe, Bilimsel Komünizm, Bilimsel Ateizm, Planlama gibi dersler çok yoğunluklu okutulduğu halde Ekonomi biliminin bir ders olarak hiç yer almadığı görülmektedir.

- 10 Stalin zamanında, İmam Şâmil'in bir İngiliz-Türk ajanı olduğu ve halklar arasında düşmanca kışkırtmalar yaptığıının resmen kabul edilmesi ve kitap ve ansiklopedilere bu şekilde yazılması üzerine, Sovyet kültürü ile yetişmiş ve bu kültürü benimsemiş olan Hamzatov, *İmam* adlı bir şiir yazarak, İmam Şâmil'e çok büyük hakaretlerde bulunmuştur. İmam'ın mukaddes beldelerdeki ölümüne 'geberdi', İmam'ın en sadık adamları olan Çeçenler'e 'kurtlar', İnguşlar'a 'yılanlar', Ruslar için ise, 'hem öğretici hem kardeşirler' diyen Hamzatov, daha sonra çok büyük bir pişmanlık duymuş ve *Benim Dağıstanım* adlı eserinde İmam'ı gerçek yüzüyle uzun uzun anlatmıştır. Hamzatov, "O şiirimden dolayı Dağıstanlılar beni başışladılar mı, Şâmil'in gölgesi beni başışladı mı bilmiyorum, ama ben kendimi hiç bir zaman başışlamayacağım" demiştir. (Bice 1991: 143)
Sovyetlerde kültür tahribatının ne boyutlara ulaştığını ve halkın ne derece yanıldığını göstermesi bakımından ilginç olan Hamzatov örneği, bu insanın kendisini bu durumlara düşüren Sovyet rejimine daha ne kadar güvenebileceğini de ortaya koymaktadır. Kendisi gibi bir Avar olan ırkdaşı İmam Şâmil'e yaptığı ve sistemin sebep olduğu bu fâhiş hatanın onun millî duygularını ön plana çıkartmaktan başka bir sonuç vermediği tahmin edilebilir.
- 11 Nitekim Lenin, 7 Aralık 1917'de bütün Rusya ve Şark Müslümanlarına hitaben, "*Camileri... Çar hükümeti tarafından imha edilen siz ey Mâverây-ı Kafkasya Türk ve Tatarları! Bundan sonra millî ve medenî müesseseleriniz serbest ve masûn (korunmuş) ilan olunuyor. Millî hayatınızı istediğiniz gibi kurunuz. Hatta isterseniz Rusya'dan ayrılınz*" demiş, (Hızal 1961: 59; Bala 1991: 85) ancak imkan ve fırsatlar ele geçer geçmez dini yok etmek için metodlar uygulamaya konmuştur.
- 12 Sovyet coğrafyasında başta camiler olmak üzere tüm mabedler yıkılmış, sembolik olarak bazıları bırakılmıştır. Gürcistan ise, kiliselerin yıkılmadığı bir ülke olarak dikkat çekmektedir. Bunda bu ülkenin Stalin'in ülkesi olmasının rolü olduğu tahmin edilmektedir.
- 13 Bugün uygar dünya ülkelerinde tuvaletler kapalı mekanlar olarak inşa edilirken, SSCB'de umumî tuvaletlerin kapısı olması dikkat çekmektedir. Dağıstan'da özellikle gençlerin komünist ideoloji ile eğitildikleri Rusça'da 'lager' denilen ve her türlü tesisin bulunduğu dinlenme kamplarında ise, tuvaletlerin, kız-erkek ayrı olmakla birlikte, kendi içinde kapısız ve bölmesiz olduğu gözlemlenmiştir.
- 14 Bilindiği gibi Dağıstan, bugün Rusya Federasyonu içinde olduğu gibi SSCB içinde de üzüm ve şarap üretimi en fazla olan cumhuriyettir. Gorbacov'un, bu kampanya çerçevesinde Dağıstan'daki üzüm bağlarını söktürmesi önemli miktarda gelir kaybına yol açmıştır. Şarap üretiminin Dağıstan ekonomisi için ne anlam ifade ettiği, 1990'lı yıllardaki ekonomik kriz sebebiyle bir çok fabrika kapalı iken, şarap fabrikalarının tam kapasite çalışmasından kolayca anlaşılabilir.
- 15 Bunlardan en meşhuru, *Arhipelag Gulag* (Gulag Takım Adaları) adlı kitabı sebebiyle 1974'te vatana ihanet suçuyla vatandaşlıktan çıkarılan ve ülke dışına sürülen Aleksandr Soljenitsin'dir. Yazar kitabında, Stalin döneminde büyük bir yaygınlık kazanan hapisane ve çalışma kampları ağını anlatmış ve Sovyet yetkililerin uyguladığı tutuklama, sorgulama, yargılama ve infaz yöntemlerini ele almıştır. Batı'nın sahip çıktığı dünyaca ünlü bu yazar, daha 1945'te yazdığı bir mektupta Stalin'i eleştirdiği için tutuklanmış ve 8 yıl hapis ve 3 yıl sürgün cezasına çarptırılmıştır. (AnaBritannica 1987: XIX, 497)

16 Estetiği olmamakla birlikte, bu binaların, Sovyet coğrafyasında bol bulunan demirin sakınılmadan kullanılması sebebiyle sağlam olduğu gözlemlenmektedir. Saklanabilecek her türlü kıymetli malzeme yağmalanırken, bol bulunan ve saklanması mümkün olmayan demirin, el altından gizlice satılsa bile, inşaatlarda teknik ihtiyaçlar ölçüsünde kullanıldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Albertini, I. M. (1990), *Ekonomik Sistemler*, (Çev. Cafer Unay), Bursa: Ekin Kitabevi.
- Aliyeva, V. F. (1984), *Na godo na seleniye Dagestana, Daguçpedgiz*, Mahaçkala.
- AnaBritannica (1987), Genel Kültür Ansiklopedisi, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Artam, Atila (1993), *Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye İlişkileri*, İstanbul: Sabri Artam Vakfı.
- Bala, Mirza Mehmetzade (1991), *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 40,.
- Besmley, V. (1977), "Ethnic Aspects of Contemporary Nationality Processes", *Historiya USSR*, Moscow, May-June 1977.
- Bice, Hayati (1991), *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bogolubova, L. N. (1993) & Lazebnikova, A. Ü., *Ekonomiçeskoye i Sotsialnoye Razvitiye Sovremennogo Obşestva*, Moskova: Prosiveşeniye.
- Boyden, Bruce, "The Carter-Reagan Arms Build-Up and the Collapse of the Soviet Union" <http://www.omnivore.org/bruce/papers/Sovdra2!.pdf>, (Erişim Tarihi: 28 Aralık 2004).
- Caroline, Kennedy-Pipe (1999), "Getting It Right, Getting It Wrong: The Soviet Collapse Revisited", *International Affairs*, 00205850, April 1999, Vol. 75, Issue 2.
- Ellman, M. (1993), "U kraha mnogo priçin", *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Ellman, Michael (1997), & Kontorovich, Vladimir, "The Collapse of the Soviet System and the Memoir Literature" *Europe-Asia Studies*, Vol. 49, No. 2, s. 270. Makalenin html versiyonu için bkz. http://www.artsci.wustl.edu/~filippov/courses/L32_4432/The%20Collapse%20of%20the%20Soviet%20System.pdf. (Erişim tarihi: 25 Aralık 2004)
- Ellsworth, P.T. (1984) & Leith, J.Clark, *The International Economy*, New York: Macmillan Publishing Co..
- Gorbachev, Mikhail (1987), *Glastnost Asıl Neyi İstiyorum*, (Çev. T. Tarcan Candan ve A. Cemal), İstanbul: Dönem Yay.
- Hekimoğlu İsmail (1977), *Rusyadaki Müslümanlar Komünistlerin Esaretine Nasıl Düştü?*, İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Hızal, Ahmet Hazer (1961), *Kuzey Kafkasya*, Ankara: Orkun Yayınları.

- Jiltsova, E. İ. (1993), Yegorova, E. N., Suholet, İ. N., *Politiçeskoye i Duhounoye Razvitiye Sovremennogo Obşestva*, Moskva: Prosveşeniye.
- Kennedy, Paul (1990), *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet (1993), *Rusya Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuyucuklu, Nazif (1982), *İktisadi Olaylar Tarihi*, İstanbul: İst. Ün. Siyasal Bilimler Fakültesi Yayın No. 3.
- Lenin, V.İ., *Polnoye Sobraniye Soçineniy*, tom 27.
- Levada, Iurii Aleksandrovich (2001), "Homo Post-Soveticus," *Sociological Research*, Vol. 40, no. 6, November–December 2001.
- Levy, Herman (1913), *Economic Liberalism*, London: Macmillan Publishers Ltd.
- Magstadt, Thomas M. (1978), "Communism Between Marx and the Marketplace: Implications for U.S. Foreign Policy", <http://www.cato.org/pubs/pas/pa087es.html> (Erişim tarihi: 4 Haziran 2004).
- Maillet, Jean (1983), *İktisadi Olayların Evrimi*, (Çev. Ertuğrul Tokdemir), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Marsh, Christopher (2003), "Learning from your comrade's mistakes: the impact of the Soviet past on China's future", *Communist and Post-Communist Studies* (www.elsevier.com/locate/postcomstud), 36. Makalenin html versiyonu için bkz. http://www3.baylor.edu/~Chris_Marsh/cpcs3.pdf (Erişim Tarihi: 20 Aralık 2004)
- Mayer, Tom (2002), "The Collapse of Soviet Communism: A Class Dynamics Interpretation", *Social Forces*; March 2002, Vol. 80, Issue: 3. (URL and persistent link: <http://search.epnet.com/direct.asp?an=6394789&db=aph>)
- McEachern, William A. (1997), *Economics: A Contemporary Introduction*, USA: International Thomson Publishing.
- Nove, Alec (1978), *An Economic History of the USSR*, A Pelikan Book, Repro.
- Özsoy, İsmail (1997), *Dağıstan'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İzmir: Kaynak Yayınları.
- Papava, Vladimer (2002), "Necroeconomics - the theory of post-Communist transformation of an economy", *International Journal of Social Economics*, Vol. 29, No. 10.
- Puffer, Sheila M. (2002) & McCarthy, Daniel J., "Organizational Change in Large State Enterprises", *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 6, No. 3.
- Roberts, Paul Craig (2002), "My Time with Soviet Economics", *The Independent Review*, Vol. VII, No: 2, Fall.
- Ryapolov, Gregory (1966), "I was a Soviet Manager", *HBR*, Jan-Feb.

- Stanley Rothman (1978) & George W. Breslauer, *Soviet Politics and Society*, St. Paul, Minn, West.
- Stone, L. (1983), *Europe Transformed 1878-1919*, London.
- Şehet, N. (1993), “Sotsializm Kak Odno Gosudarstvennoye Predpriyatiye”, *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Şehet, N. (1993a), “Sotsializm: Vidimost i Realnost”, *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Thorelli, Hans B. (1965), “Liberianism is not Liberalism”, *Business Horizons*, Summer 1965.
- Treml, V. (1993), “Dve Pozitsii”, *Voprosı Ekonomiki*, sayı: 11, Moskva.
- Uludağ, İlhan (1992) ve Mehmedov, Salih, *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi Türkiye İle İlişkileri*, TOBB, İstanbul.
- Ülken, Yüksel (1964), *20. Yüzyılda Dünya Ekonomisi*, İ. Ü. İktisat Fak. Yay., İstanbul.
- Yalçın, A. (1990), “Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’nde Son Gelişmeler”, *Türkiye İktisat*, Yıl: 3, Sayı: 7, Mart1990.

Historical and Universal Lessons from the Collapse of the Soviet System

Prof.Dr. İsmail ÖZSOY*

Abstract: Based on observations lasting more than ten years in Daghestan and Georgia in addition to literature survey, this study investigates the should-be-taken lessons from the Soviet system, the largest but the most short-lived one of the world empires leaving the worst debris behind, by considering its causes of collapse. After giving a brief economic history of the system and its failure, these reasons are dealt with in two categories: internal and external ones. Initially created to sustain the system, the model of 'Soviet man' did nothing other than destroying it. Given, finally, the lessons from the fall, the paper concludes that the rejection of free enterprise and competition by the system was the primary cause of the collapse. Surprisingly concluded, however, that reform attempts to lay a ground for free enterprise paradoxically gave an end to the Soviet system. We deduce from that paradox that neither can an economic system without free enterprise survive nor can a sustainable economic development be achieved without it.

Key Words: USSR, Soviet socialist system, central planning, monopoly, free enterprise, Soviet man / nation, Soviet manager / director, necroeconomy

* International Black Sea University (IBSU), Faculty of Social Sciences, Department of International Economic Relations / TIBLISI, GEORGIA
ismailozsoy@yahoo.com; iozsoy@hotmail.com

Исторические и глобальные уроки, полученные с крушением советской системы.

Профессор Доктор Исмаил Озсой*

Резюме: Эта работа, опирающаяся наряду со сканированием литературы и на наблюдения производимые в Дагестане и Грузии на протяжении более 10 лет, рассматривает причины крушения Советской Социалистической системы самой обширной в мире, но короткой и являющейся одной из тех империй, которые оставили самые плохие развалины; а также исследует исторические и глобальные уроки, которые должны быть получены.

В данной работе, после резюмирования экономической история и развал системы, причины крушения, рассматриваются по двум категориям: внутренние и внешние. Было выяснено, что созданная для поддержания советской системы модель "советского человека", ничто не смогла сделать, кроме как нанести урон всей системе. Последнее, чему было уделено внимание в работе касательно исторических и глобальных уроков, это то, что был сделан вывод, что непризнание свободы предпринимательства системы является самой главной причиной её крушения. Вместе с тем удивительным парадоксом является свидетельство того, что попытки реформ, подготавливающие эту свободную среду, положили конец советской системе. Из этого парадокса был сделан вывод о невозможности удержания на плаву или продолжительное развитие экономической системы, где нет свободы предпринимательства и конкуренции.

Ключевые слова: СССР, советская социалистическая система, центральное планирование, монополия, свободное предпринимательство, советский человек/ народ, советский руководитель производства, мёртвая экономика

* Университет Карадениз, Факультет административных и экономических наук, отделение международных экономические отношения / Трабзон
ismailozsoy@yahoo.com

Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması

Dr. Kâzım PAYDAŞ*

Özet: Uygurca'da suyurgamak sözünden alınan suyurgal kelimesi, hükümdarın bir kimseye bağış ya da hibede bulunmasıdır. Suyurgalın belirgin olan özelliği irsen intikal etmesidir. Suyurgal uygulaması Moğollar'ın İran'ı ele geçirmelerinden sonra oldukça yaygınlaşmıştır. Suyurgal olarak verilen arâzi mülk olarak şahsa geçmekte idi. Suyurgal sistemi, toprak sahipliğinin gelişmesi sonucu ortaya çıkmış, Azerbaycan, İran ve komşu ülkelerin feodalleşme sürecinde önemli rol oynamıştır. Suyurgal müessesesi Moğollar, Timurlular, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular döneminde yaygın olarak kullanılmıştır. Safeviler döneminde ise bu müesseseye sınırlandırılma getirilerek yerini tiyul almıştır.

Anahtar Kelimeler: Suyurgal, Arâzi, Bağış, Moğollar, Timurlular,

Giriş:

Devlet hizmetinde bulunan yüksek askerlere, büyük başarılar karşılığı ve mükâfat olarak emlak ve arazi temlik yapılmıştır. Bu gibi araziye, Türkçe "kopi" (Moğolca: khobi) denilmiştir. Selçuklular'da bu nevi kapılara Arapça olarak "iktâ-i temlik" denilmiştir. Temlik, iktâ¹ ve tımarların verilmesi keyfiyeti, İlhanlılar'da ve diğer Moğol uluslarında, Uygurca suyurgamak² sözünden alınarak, suyurgal tâbiriyle ifade edilmiştir (Togan 1981: 287). Suyurgal, hükümdarın bir kimseye bağışta (Şemis 1357: 155) ya da hibede bulunması bir başka ifade ile armağan vermesidir (Fragner VI: 504). Ancak suyurgalın en belirgin özelliği, irsen intikal etmesi idi (Doerfer: 351; Anonymous 1943: 27). Suyurgal uygulaması, Moğollar'ın İran'ı ele geçirmelerinden sonra oldukça yaygınlaşmıştır (Deny 1957: 265 n.11). O dönemde suyurgallı arâzi mülk halinde idi; yani verilen kimsenin malı idi (Uzunçarşılı 1988: 236).

Suyurgal sistemi, toprak sahipliğinin gelişmesi sonucu ortaya çıkmış, Azerbaycan, İran ve komşu ülkelerin feodalleşme sürecinde önemli rol oynamıştır (Efendiyev 1979: 168). Hükümdarın hizmetindekilere ihsanı olarak ifade edilen suyurgal tabiri ile daha çok bir arâzi kastedilmiştir. Bununla suyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazi-

*Haran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / ŞANLIURFA
kazimpaydas@ yahoo.com

nesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiş, din adamları ve ibadet yerleri için de verilmiştir (Aka 1991: 112). Hükümdar tarafından bir şahsa suyurgal verildiği zaman, hüküm yazılmakta ve ona bir suyurgal belgesi (ehkam-ı Suyurgal, neşan-ı Suyurgal) verilmekteydi (Busse 1959: 151; Ferzeliyev: 76). Ayrıca suyurgal sahibinin muaf olduğu vergilerin isimleri tek tek bu belgede belirtilmekte idi (Fragner 505; Buse: 159).

Suyurgal sahipleri kendi topraklarında tam bağımsızdılar ve devlet memurlarının o topraklardan vergi toplamalarına izin verilmediği gibi, memurların o toprakların yakınına gelmesi bile yasaktı (Busse: 152; Ferzeliyev 1983: 76). Suyurgalın en önemli yapı taşlarından biri ise mali dokunmazlık imtiyazı idi (Fragner: 511). Suyurgalın'ın geçmiş olduğu evreleri daha iyi anlayabilmek için onun genel yapısını bu şekilde gördükten sonra, Moğollar, Timurular, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular ve Safeviler dönemindeki uygulama şeklini tarihi gelişim süreci içerisinde ele almaya çalışalım.

Moğollar Döneminde Suyurgal: Suyurgal Moğollar zamanından yakın zamana kadar İran'ın sosyal yaşamında ve yönetiminde önemli bir rol oynadı (Busse: 97). A. Alizade'ye göre, suyurgalın özel toprak şeklinde irsen tevcihine ilk kez Reşüdidin'in mektuplarında rastlanılmaktadır (Efendiyev: 168). Reşüdidin bu mektubunda Turan emlakının bir kısmını sultanlara ait olan suyurgallerin oluşturduğunu belirtmektedir (Reşüdidin 1364: 233). Ancak suyurgalın askeri veya sivil hizmet karşılığında tevcihi daha sonraları, yani XIV. yüzyılın ikinci yarısı ile XV. yüzyılda Celayirli, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlu devletlerinde şekillenip yaygınlaşmıştır (Efendiyev: 168). Bununla birlikte, Cengiz Han 1207 yılında Merkitler'in Selenge ırmağı havzasındaki yerlerini zaptettiğinde, bu yerleri geçmişte gösterdiği hizmetine mü-kâfat olmak üzere Sorgan-Şira'ya temlik sıfatıyla vermişti ve onun bu otlakların vergilerinden muaf tarhan³ olarak defterlere geçirilmesini emretmişti (Doerfer: 351; Togan: 288; Vladimirtsov 1987: 105).

Esasen, orijinal olarak hükümdar tarafından verilen “bağış” ya da “bahşetmek” deyimini İlhanlılar'ın çok erken dönemlerinde bu genel anlama sahip bulunmaktaydı (Fragner: 504-505). Suyurgallar, İlhanlılar'da sadece İlhanlıların kadınları ve dulları ile onların erkek kardeşlerine ve oğullarına verilmiş olmayıp, aynı zamanda terhis ve taltiflerinde devlet memurlarına, generallere ve askerlere irsî ücret olarak da verilirdi. Maliye vezirliğinin hususî dairesi bu iş ile alâkalı olan meselelerle uğraşıyordu (Spuler 1987: 158).

İlhanlılar döneminde, Ebu Said'in 730/1320 tarihli bir fermanında, Safeviler'in atası Şeyh Safi'nin mürşidi Şeyh Zahid'in ailesine böyle bir in'am verilmiştir. Suyurgal ıstılahı bu belgede yoktur ve bu durum Belenitsky'nin, suyurgal uygulanmasının Selçuklular zamanına kadar geriye gittiğini ve an-

cak 14. yüzyılın ikinci yarısında ismen de görüldüğü fikrini doğrulamaktadır (Minorsky 1954: 516). Çünkü bu belge suyurgal fermanlarında olduğu gibi ilk olarak Farsça'da bile kullanılan Türkçe "sözümüz" hitabı ile başlar ve onu Ebu Said'in adı takip eder. Suyurgal fermanlarındaki bu hitab şekli, Şah Tahmasb'a kadar İran'da yürürlükte kaldı (Minorsky 1954: 526). Belgede, bağış sahibinin çıkarlarını korumaları istenilen bazı görevlilerin adı verilmektedir. Bunun yanında fermana karşı gelecek olanlar cezalandırılacaklarına dair tehdit edilirler. Bundan başka, belgenin yazılış tarihi olarak 720/1320 tarihi ve yazıldığı yer olarak da Sultaniye'nin ismi belirtilmiştir. Ayrıca, fermanında onay imzaları olmamakla birlikte, dört yüksek görevlinin isimleri de bulunmaktadır (Minorsky 1954: 527).

Bu durum suyurgal uygulamasının iktâ müessesesi içerisinde çıktığını göstermektedir. Esasen, iktâ usulü çok eskiden beri bütün devletlerde vardı. Bir memleketi elde eden hükümdar, oranın arazisini hizmetlerine karşılık olarak kumandanlarına verir, onlar da bunu maiyetlerindeki askerlere tevzi ederlerdi. Kumandan sadakat ettiği müddetçe bu araziye sahip olurdu; aksi takdirde elindeki arazi hükümdara, yani hazineye intikal ederdi (Uzunçarşılı: 17). Buna benzer olarak Moğol hükümdarları da hizmetlerine girenleri çeşitli şekillerde ödüllendirmekteydiler. Örneğin, Şam ve Halep ümerasından olan Kara Sungur ve Efram ile Moğoltay ve Aydoğdı, Olcaytu sultanın huzuruna geldikleri zaman Olcaytu onların her birine belirli bir makam vermişti. Bunların yanında, Meraga'nın yönetimini Karasungur'a vermiş, Aydoğdı'ya ise Esadabad'ı suyurgal olarak vermişti. Ancak suyurgal iktâdaki gibi hizmet karşılığı olarak değil, çoğu kez bir bağış olarak verilmekteydi. Bu yönüyle iktânın, Moğollar döneminde değişerek daha sonraları bağış şeklini alacağı suyurgal uygulamasının yavaş yavaş başladığını söyleyebiliriz (Ebrû 1317: 40). Moğolların vermiş oldukları suyurgallerin ise haddi hesabı yoktu (Zeki Velidi 1931: 38).

Celayirliler'in yönetimi altında ise, suyurgal iktânın hem daha gelişmiş bir şekli haline gelmiş, hem de idari bir bağımsızlık durumuna geçmişti. Ondördüncü yüzyılın ortasından sonra ise suyurgal terimi, iktânın yerini aldı (Petrushevsky 1968: 520).

Timurlular Döneminde Suyurgal: Timurlu Devleti'nin basit özelliklerinden biri, ordunun önemli bir kuruluşu olan feodalizm idi. Başlıca varisler kabile başkanları dahil yüksek kumandanlıkları ellerinde tutanlar ve şehzadeler idiler. Şahruh'un yönetiminin başlarında, eski iktânın daha bir gelişmiş olan ve suyurgal olarak bilinen müesseseye rastlıyoruz. Etimolojik (kökenbilimsel) olarak bizim görmüş olduğumuz bu durum, hükümdarın hizmetinde bulunan şahısları ödüllendirmesi ya da onlara büyük bir hediye vermesi anlamına gelir. Suyurgaldaki uygulama, iktâdakinden⁴ farklı olarak sahibine

hem dokunulmazlık ve mali egemenlik haklarını hem de idari ve adli haklarını vermiştir. Timurlu yönetimindeki bütün eyaletler son derece geniş timarlardan oluşmaktaydı. Bu durum, zamanla suyurgala dönüşerek kalıtsal bir hal aldı ve bu sadece askerlerle sınırlandırılmadı; ayrıca sivillere de verildi (Roemer 1993: 131).

Bu dönemde, Ömer Şeyh ve daha sonra onun oğlu olan Pir Muhammed'e kadar suyurgal olarak verilen yerlerden özellikle Şiraz'ın başkenti olan Fars⁵, İran'ın geniş eyaletleri arasında yer almaktaydı. Bunun yanında İskender'in yönetimi altında Firuzkuh, Şah Süleyman'ın yönetiminde Rey, Emir İduku yönetimi altında Hamedan ve Rüstem'in yönetimi altında İsfahan gibi küçük valilikler ve orta hacimde olan bir çok suyurgal de vardı. Valiliklerin çoğunluğu Timur'un akrabalarına ya da torunlarına ait olmasına rağmen, bu şekildeki in'amlar ve görevler bunu hak eden askeri kumandanlara da verilmekteydi. Bu şekildeki atamalar, zamanla kalıtsal olarak bahşedilmiş olan suyurgal diye adlandırılan bir timarın şeklini alabilmekteydi (Roemer 1993: 94). Suyurgal, bu şekliyle yargılama hakkı ve yönetimini de içine alan eski iktânın daha kapsamlı bir şekline dönüştürdü (Busse: 98; Roemer VI, 1993: 94).

Bundan başka suyurgal, sahibine vergi muafiyeti de getirdi. Bu nokta, daima suyurgalların verilmiş olduğu fermanlarda detaylı bir şekilde belirtildi. Böylece, dokümanların yüzeysel bir kontrolü vergilerden muafiyet imtiyazının suyurgalden ayrı bir unsur olduğu izlenimini verebilir. Fakat, bu doğru değildir; her suyurgal başışı vergilerden başışın verilme zamanını da gösterir ve çoğu zaman o vergi gelirinde bir artış olduğunda bu durum belirtilir. Örneğin, ürün artmasında haracın, ya da suyurgal bölgesinde yaşayan gayrimüslimlerin nüfusu çoğaldığı zaman verginin üretim fazlası, suyurgalı elinde tutana verilecekti (Fragner: 505).

Bu dönemde suyurgalların verilmesi tamamiyle hükümdarların keyfi davranışına bağlıydı. Örneğin, Timur zamanında düşmana karşı başarı gösterenlere mükafat olarak suyurgal verildiği gibi, kendisine Tarhanlık berrati da bazen verilmekteydi (Şâmî 1987: 129). Timur, Fars eyaletinde karışıklıklar çıkması üzerine, burayı Emirzade Ömer Şeyh Bahadır'a suyurgal olarak başışlamış, bütün Şiraz askerlerini de onun hizmetine vermişti (Şâmî: 165). Bunlardan başka, Timur'un Kerkük kalesini Emir Ali Musullu'ya suyurgal olarak vermesi, bize kalelerin de suyurgal olarak verildiğini göstermektedir (Yezdî 1336: 469). Timur Ahlat'a doğru giderken, bu sırada Emir Timur'a bir çok hizmetleri geçmiş olan Adilcevaz emiri Emir Hokan, Timur'un huzuruna çıktığında, Ahlat vilâyeti suyurgal olarak kendisine verildi (Yezdî: 488). Benzer şekilde Şahrüh da Herat'a doğru ilerlerken (Aka 1994: 76), Şaburgan'ı Seyyid Ahmed'e suyurgal olarak vermişti (Semerkandî 1360: 103). Diğer taraftan Timur, bazen düşmanlarını yendikten sonra onların göstermiş oldukları mert-

lik ve kahramanlıktan dolayı onlara suyurgallar vermiştir (Şâmî: 107). Timur muharebelerde cesaret ve fedakarlıkla, hatta yaralı olduğu halde çarpışmayı sürdüren emirlerine de ödül olarak suyurgallar vermekteydi (Şâmî: 115). Timur gibi Şahruh da her fırsatta taraftarlarına suyurgallar dağıttı. Örneğin, O Süleyman Şah'a Serahs'ı suyurgal olarak vermiştir (Aka 1994: 66). Emir Hudaydâd tehlikesi ortadan kalkınca da Şahruh, Emirek Ahmed'e de Özkend'i suyurgal olarak vermiştir (Semerkandî I: 142; Aka 1994: 87).

Bunlara benzer olarak, Babur de Horasan'a hâkim olduktan sonra, kardeşi Alâuddevle'ye Kuhistan'daki⁶ Tun kasabasını suyurgal olarak verdi (Hondmir: 31). Yezd'den sonra Eberkûh üzerinden Şiraz'a gelen Babur, burada daha önceki hükümdarların, özellikle de dedesi Şahruh zamanında verilmiş olan nişanların imzalanmasını, suyurgal ve müsellemlerin geçerli sayılmasını buyurdu (Aka 2001: 41). Bu durum da bize, mutad olmasa da suyurgalların yeni hükümdar tarafından tasdik edildiğini göstermektedir. Yine Babur, 2 Ağustos 1452 yılında (Tihranî II: 331; Terc. 199; Aka 2001: 42) Horasan'a doğru ilerlerken, yolu üzerindeki Yezd'i Timur'un oğlu Cihangir kolundan gelen Halil Sultan'a suyurgal olarak verdi (Kâtib: 266; Aka 2001: 42). Horasan'a kaçmış olan Sencer Mirza, 858/1454 yılı sonlarında Murgab suyu kıyısında, Mâverâünnehr seferinden dönmekte olan Babur'ün huzuruna çıkmış ve kendisine Merv, Mahan ve Cam yöresi suyurgal olarak verilmişti. Bunlardan başka Babur Mirza, Emir Halil'i Sicistan'a gönderdikten sonra ona suyurgal bahşetti (İsfizarî II 1339: 181). Benzer şekilde Emir Hasan Timur'a, Curmagan suyurgal olarak verilmişti (İsfizarî: 354). Bu davranışıyla Babur, vermiş olduğu bu irili ufaklı suyurgallar sayesinde otoritesini her tarafa yaymaya çalışmıştı.

Bu dönemde suyurgallar şairlere de verilmiştir. Örneğin, böyle bir bağışın Selman Savaci'ye⁷ verildiğini görmekteyiz (Fragner: 507). Orta ve küçük ölçekli suyurgallar ise, genel olarak ulemaya verilmekteydi (Fragner: 510). Bunların yanında durumlarını kuvvetlendirmek isteyen hanedan üyeleri de her fırsatta bu müesseseye başvurmuşlardır. Örneğin, Baysungur'un oğlu Sultan Muhammed, dedesi Şahruh'a karşı 850/1446 yılında ayaklanarak harekete geçmiş ve İsfahan'a geldiğinde reâyayı memnun edebilmek için vergi defterlerini imha ettirerek, halkın tahsildarların elinden âzad edildiğini ilân ettirmişti (Kâtib 1345: 235; Aka 1994: 165); bu arada İsfahan'ın kadılarına, âlimlerine, sâdâtına ve diğer ileri gelenlerine suyurgallar ile çeşitli hediyeler vermiş ve onları bu yolla kendisine itaat etmeye davet etmiş, verdiği bu suyurgallar ile de kendi otoritesini burada kuvvetlendirerek taraftarlarını çoğaltmak istemişti (Tihranî II 1993: 287; Terc. 2001: 172-173).

Görüldüğü gibi, Timurlular zamanında bir çok arazi suyurgal olarak verilmiştir (Fragner: 507). Bunların büyüklüğü ise değişik oranda olabilmekteydi.

Örneğin, köyler ya da köylerin bir bölümü suyurgal olarak verildiği gibi, küçük ya da büyük mıntakalar ve hatta vilayetler de bir bütün olarak suyurgal şekilde bağışlanmaktaydı. Büyük suyurgallar söz konusu olduğunda, sahipleri tarafından kullanılabilen maddesel güç ve ayrıcalık hakları öylesine genişti ki, onlar sadece ekonomik değil, aynı zamanda politik güç de kazanabiliyorlardı. Zamanla elde edilen bu haklar sayesinde suyurgal kurumu merkezileştirmeye direnen devlet içindeki bütün güçler için temel bir dayanak oluşturdu. Bu sebeple, imtiyaz haklarının hem mutlakiyeti hem de alanı bakımından en büyük suyurgallara 9/15. yüzyılda rastlıyoruz olmamız şaşırtıcı değildir. Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular'da olduğu gibi Timurlular'da da göze çarpan gevşek politik devlet yapısında, büyük topraklar suyurgal olarak bağışlanmıştır. Yeni bölgeler devletin yönetimi altına girdiği zaman, daha önceki yöneticilerin toprakları sık sık onlara suyurgal olarak geri verilirdi (Fragner 506).

Ancak suyurgalların genel olarak ödül biçiminde verildiklerini ve kalıtsal özelliklerini de koruduklarını görmekteyiz. Örneğin, Timur döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olan Emir Şah Melik, Timur'un vasiyetinin aksine Şahruh'u desteklemiş ve onun hükümdar olmasında başlıca amil olmuştur. Kendisi başlangıçta Semerkand hâkimi Uluğ Bey'e atabeg olarak tayin edilmişti; fakat, Uluğ Bey'in ısrarı sonucu bu görevden alınmış ve kendisine suyurgal olarak Harezm verilmişti. O, bunun üzerine suyurgal bölgesine gitmiş ve ölümünden sonra da suyurgalı oğlu Emir İbrahim'e devredilmişti (Aka 1994: 146 n. 265). Burada görüldüğü gibi suyurgallar daimi olduğu için babadan oğula geçmekteydi. Suyurgal sahibi öldüğü zaman, bu hak çoğunlukla miras olarak çocuklarına geçmekteydi (Lambton XIV: 48). Örneğin Şahruh oğlu Baysungur'un 7 Cemaziyelevvel 837/20 Aralık 1433 tarihinde vefatının ardından, onun kalan mallarını taksim ettirdi (Aka 1994: 148). Suyurgalı olan vilayetleri de şahzadenin oğlu Mirza Rükneddin Alâüddevle'ye tefviz etti (Semerkandî II / II: 666).

Genel olarak suyurgallar verildiği zaman hükümdar tarafından bir ferman da verilmekteydi. Bu fermanlar hükümdarın ismi belirtildikten sonra her zaman "Sözümüz" hitabıyla başlardı. Timurlular'da böyle bir belgeye 22 Muharrem 825/16 Ocak 1422 tarihli Şahruh'un vermiş olduğu bir suyurgal fermanında rastlamaktayız. Bu suyurgal fermanı, daha sonraları Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlular'da görülen fermanlara benzemektedir. Bu fermana ise, vergi toplayıcılarının suyurgal mıntakasına gönderilmemesi ve onlardan vergi talep edilmemesi istenmektedir. Ayrıca fermana, suyurgalın bağış olduğu da vurgulanmıştır (Deny 1957: 255). Bunlara ilaveten, hükümdarların verdikleri bu fermanlarda, suyurgal toprakları üzerinde taleplerde bulunmaları yasaklanmış olan memurların tümünün bir listesi de verilmiştir (Fragner: 505; Minorsky 1939: 953-954).

Verilen bu suyurgal fermanlarında suyurgal sahiplerine pek çok avantajlar sağlanmış, karşılığında da onlardan askeri hizmet vermeleri, ya da en azından iyi tehzizatlandırılmış asker bulundurmaları istenmiştir. Ancak, bazı suyurgal sahipleri örneğin seyyidler, kadılar ve ulema bu tür zorunlu hizmetlerden de muaf tutulmuşlardır (Hondmir 1333; Fragner: 506). Diğer taraftan iktâ keyfi bir sebepten dolayı her zaman iptal edilebildiği halde (Köymen II: 350), suyurgal ancak bazı durumlarda geri alınabilmekteydi. Örneğin, Irak'ın bazı vilayetleri Timurlu Mirzalar'dan Sultan Muhammed'in suyurgalı idi. Ancak bir müddet sonra, onun adamlarının fazla vergi toplamak için halka zulmettikleri haberi Herat'a ulaştığında (Aka 1994: 161, n. 337), Şahruh Sultaniye ile Kazvin'in onun suyurgalı olmasını buyurmuş ve Mirza'dan geri alınan diğer yerlerin idaresini Hâce Şemseddin Muhammed'e vermişti (Semerkandî II/ II: 795). Mirza Muhammed Cuki'nin Serahs yakınlarında vefat etmesi üzerine (Aka 1964: 163) de, suyurgalı ve malları oğulları Mirza Muhammed Kasım ile Mirza Ebubekir arasında taksim edilmişti (Mirhond VI 1339: 728).

15. yüzyılın büyük suyurgulları ise güçlü emirlerin, çoğunlukla da Türkmen kökenlilerin ellerinde bulunuyordu. Bu durum da onların siyasi gücünün temelini oluşturdu. Büyük suyurgalların sahipleri, az çok kendi toprakları üzerinde bağımsız yönetici durumunda idiler. Ancak bu emirler, kendi hükümdarlarının askeri operasyonlarında aktif bir rol almaya mecbur bırakıldılar. Yine de büyük suyurgal sahipleri ellerinde bulundurdukları güç ile önemli bir konumda bulunmaktaydılar. Bu sebeple, büyük suyurgalların sınırlandırılması devleti merkezileştirmek isteyen bir hükümdar için en önemli koşul oldu (Fragner: 510).

Kara-Koyunlular Döneminde Suyurgal: XV. yüzyılın birinci yarısında, Kara-Koyunlular'ın egemenliği döneminde tüm vilayet ve bölgeler suyurgal olarak tevcih ediliyordu. Şöyle ki, Kara Yusuf'un 30 Ağustos 1410 tarihinde son Celayirli sultanı Ahmed üzerindeki zaferinden ve Tebriz'i ele geçirmesinden sonraki ilk faaliyetlerinden biri, göçebe askeri soylulara büyük çapta suyurgal, para ve hediye dağıtmak oldu. Şirvanşahi İbrahim ile Gürcü kralı II. Konstantin'in birleşik kuvvetlerine karşı savaşa hazırlanan Kara Yusuf, bu siyasetle Güney Azerbaycan'ın yerli feodallerinin desteğini sağlamayı hedeflemekteydi. Bu sebeple o, en yakınlarından başlayarak bir çok kişiye suyurgallar dağıtmaya başladı; örneğin yeğeni Emirü'l-Ümera Bistam Bey'e, Erdebil ve Halhal bölgelerini suyurgal olarak verdi. Esasen, Bistam ve onun selefleri önceleri de Erdebil ve civarını yönetiyorlardı. Kara Yusuf, bu tevcihiyle bunu fiilen tasdik etti (Sümer 1984: 84; Efendiyev: 168). Şerefhan'ın, belirttiğine göre 1417 yılında Kara Yusuf'un suyurgal olarak verdiği bir ferman ile, Emir Şemseddin'e Bitlis, Ahlat ve Muş suyurgal olarak tevcih edilmiştir. Genel olarak, Kara Yusuf herhangi bir bölgeye hakim olduğu zaman, bu yerleri önceki

sahiplerine suyurgal olarak geri vermiştir. Bununla birlikte biz, onların bu bölgeleri önceleri hangi haklar ile yönettiklerini ve daha sonraları buraların nasıl suyurgallara dönüştürüldüğünü kesin olarak bilemiyoruz (Efendiyev: 169). Ancak Kara Yusuf'un 1417 tarihli, Bitlis Emiri Şemseddin'e hitap eden fermanında, suyurgaldan yararlanan şahsın vergileri hakkında bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte Kara Yusuf bu fermanında, sevgili çocuğu olarak nitelendirdiği Şemseddin'i över, mıntakasını dîvâna ait vergilerden muaf tutar ve kendi emir ve valilerinin Şemseddin'i düşünmelerini, fermanı aldıktan sonra ona uymalarını emreder (Minorsky IX 1939: 952).

Bu ödüllendirmeler bazen yenilgiye uğratılmayan düşmanların dost olarak kazanılması için de verilmekteydi. Örneğin, 801/1406 yılında Sultan Ahmed Celayırılı Tebriz'de otururken, Timurlu Mirza Ömer'in emriyle Elince kalesinin ele geçirilmesi hareketine katılmış olan Nahçıvanlı Gazi İmadeddin'i bu kalenin onarımına göndermişti. Hasan Bey Rumlu'nun bilgilerine göre, Gazi İmadeddin üzerine düşen görevi yerine getirmiş, Sultan Ahmed'in Tebriz'i terkedip Bağdad'a gittiğini öğrenince de vakit kaybetmeksizin kalede kendi hakimiyetini ilan etmişti. Bu sırada Tebriz'i ele geçiren Kara Yusuf, Elince kalesini Gazi'nin elinden almak istedi. Ancak kalenin alınmasının mümkün olamayacağını anlayınca, kale ve civarının onun olmasını resmen onaylamak zorunda kaldı. Hasan Rumlu, Elince kalesinin hangi adla Gazi'ye verildiğini belirtmemektedir ancak; suyurgal sahiplerine verilen yetkilerin hepsine Gazi'nin de sahip olması, buranın da suyurgal olarak verildiğini gösterir. Böylece Kara Yusuf, kendine yeni bir düşman değil yeni bir dost kazanmak istediği için Gazi'ye burayı suyurgal olarak verme yoluna gitmişti (Ferzeliyev 1983: 77).

Kara-Koyunlular döneminde suyurgalın ismen de belirtilmiş olduğu bir bağış belgesi, Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşah'ın 13 Ramazan 857/18 Eylül 1453 tarihli suyurgal fermanıdır. Bu fermana "Ebu'l muzaffer Cihanşah Sözüümüz" hitabı ile başlanmakta ve Culah adlı yerin Şeyh Darai'ye suyurgal olarak tevcih edildiği belirtilmiştir. Bu fermanın metnine göre, Şeyh, techizatlı nökerleri hazır bulundurma mükellefiyeti ile görevlendirilmişti (Busse 1959: 149). Esasen, bazı suyurgallar askeri hizmet mukabilinde veriliyordu. Bu yönüyle de bu müessese daha önce verilmiş olan iktâ ile paralellik arz etmektedir. Ancak suyurgal fermanlarında bu mükellefiyetten az bahsedilmektedir. Kara-Koyunlular'a ait olan bir diğer fermanında ise, İran'ın Bavenat ile Herat ve Marvast vilayetlerinin suyurgal haklarıyla (Aubin 1965: 161) Emir Celaledin Tarhan'a tevcihinden söz ediliyor. Bu iki fermanın metninde suyurgal sahibinin vergi ve yönetim konusunda elde ettiği imtiyaz hakkı açıkça görüldüğü gibi, memurların suyurgal bölgesinden kalem ve adımlarını çekmeleri de emredilmektedir. Bu fermanlardan da anlaşılacağı üzere,

suyurgal sahipleri bir çok alanda elde ettikleri haklar ile ülke içinde yarı bağımsız bir hale gelmişlerdi (Efendiyev: 169; Aubin 1965: 161).

Suyurgaller Timurular'dakine benzer olarak Kara-Koyunlu hükümdarları tarafından da bir çok vesile ile keyfi olarak verilmekteydi. Ayrıca bu dönemde ortak suyurgallerin verildiğini de görmekteyiz. Hasan Rumlu'nun belirttiğine göre; Cihanşah, Hemedan şehrini Emir Satılmış ve Emir Şahsuver Bey'e suyurgal olarak vermişti. Uzun Hasan Bey, Cihanşah ile Ebu Said'i yendikten sonra, bu iki emire iyi davranmış ve onları yeniden ortak suyurgal sahibi olarak Hemedan'a göndermişti (Rumlu XI: 488; Ferzeliyev: 79). Bu durum aynı zamanda bize, yeni hükümdarlar başa geçtiğinde, suyurgal sahiplerinin genel olarak değişmediğini ve daha önceki sultanların vermiş oldukları suyurgalların, yeni hükümdar tarafından da tasdik edildiğini göstermektedir.

Suyurgalın irsi niteliğinin vergi ve yönetim imtiyazlarıyla birleşmesi, suyurgal sahiplerine (Sahib-i Soyurgal, arbab'ı Soyurgal, ehl-i Soyurgal) taktik olarak engin topraklara sahip olma imkanı verdi. Suyurgal arazilerinin irsi niteliği sayesinde, devlet sınırları içerisinde bağımsız yönetimler oluştu. Bu uygulamanın yaygınlaşmasıyla da devlet hakimiyeti zayıfladı; devlet vergilerden yoksun kaldı, mahkeme ve askeri işler tamamen feodellerin eline geçti. Bu durum da devletin birliğine karşı bir tehdit unsuru içeriyordu. Çünkü suyurgalların mevcudiyeti, devlet merkezîyetçiliğinin önünde büyük bir engel oldu (Anonymous: 27; Efendiyev: 169).

Ak-Koyunlular Döneminde Suyurgal: Genel olarak, Ak-Koyunlular'da, Timurular ve Kara-Koyunlulardaki gibi suyurgalların en büyükleri hanedan üyelerine verilmekteydi. Örneğin, Kara Yülük Osman Bey Erzincan kalesini kuşatırken yardımına Kemah'daki oğlu Yakub Bey de geldiği için kendisine Karahisar'ı suyurgal olarak vermişti (Tihranî I: 90; Terc. 65). Yine, Şahruh'un oğlu Cuki Mirza (Aka 1994: 77), Ak-Koyunlu emirzadelerin ona bağlanmasından sonra, bu bağı daha fazla güçlendirmek amacıyla Erzincan'ı Emirzade Yakub Bey'e suyurgal olarak vermişti (Tihranî I: 119; Terc: 82). Timurular'ın, kendilerine olan bağlılıklarının bir ödülü olarak Ak-Koyunlular'a suyurgallar vermeleri, bu müessesenin Timurular'dan Ak-Koyunlular'a geçmesinde önemli derecede rol oynadığını açıkça göstermektedir.

Bu dönemde de suyurgallar çoğunlukla hükümdarlar tarafından kendilerine bağlı olanlara bir ödül olarak verilmekteydi. Örneğin, Uzun Hasan Bey, Şiraz'ı aldıktan sonra buradaki eşrafa, kadılara, ulemâ ve salihlere suyurgallar vererek onları memnun etmiş ve bu şekilde bağlılıklarını güçlendirmeye çalışmıştı (Tihranî, II: 529; Terc. 321). Aynı amaçla o, 881/1476 yılında çıktığı Gürcistan seferi sırasında da seyidlere ve meşâyih'e suyurgallar vermişti

(Kazvinî 1315: 221). Yine Uzun Hasan Bey, 24 Nisan 1471 tarihli bir fermanında, bir suyurgalı ödül olarak vermiştir. Bu fermanında suyurgalın daimi olduğu⁸ belirtildikten sonra, suyurgal sahibinin mal ve ihrâcât ile avarız ve diğer tekalif-i dîvânilerden muaf edildiği belirtilmiştir. Fermanın devamında, suyurgalın daimi olmasından dolayı yeni fermanların istenilmemesi (Busse: 151-152) ve fermanın yüce mühürle mühürlenerek geçerli kılındığı vurgulanmıştır (Busse: 153).

Ak-Koyunlu Devleti'nde suyurgalların verilmesine detaylı bir örnek teşkil eden ve Minorsky tarafından da yayımlanan Kasım b. Cihangir'e⁹ ait ferman, 29 Mart 1497 tarihinde yazılmıştır. Fermanında, suyurgal ile toprağın daimi olarak bağışlandığı ve alınan vergilerin sözü edilen suyurgal (Eğil) bölgesinden kaldırıldığı belirtilmektedir (Togan 1981: 288; Minorsky, IX 1939: 932-933). Fermanında, vergi memurlarına suyurgallardan adımlarını ve kalemlerini çekmeleri de emredilmiştir (Minorsky IX 1939: 934). İki sütundan oluşan ferman dîvânî yazı ile yazılmıştır. Fermanın sol tarafında suyurgalın bahşedildiğinin ispatı olarak, Sultan'ın ismi ile damgası yer almaktadır. Fermana "Sözümüz" hitabıyla başlanılmakta, daha sonra inançlı kullarına olan şefkatinden dolayı, Tanrı'ya ve Hz. Muhammed'e övgüler sunulmaktadır. Ayrıca, Sultan'ın İsfendiyar Bey'e karşı olan iyi niyetinden ve İsfendiyar Bey'in vergiden serbest bir Tarhan olduğu ifadesinden bahsedilir (Minorsky IX 1939: 943). Görüldüğü üzere, bu suyurgallara zaman zaman Tarhanlık da ilave edilmekte idi. Ak-Koyunlular'da Tarhanlık, suyurgal ile beraber, devlete hizmeti dokunan büyüklere, bazı ulemâ ve meşâyih'e de verilmekteydi (Togan: 293). Meselâ, Yakub Bey zamanının meşâyihinden olan İbrahim Gülşenî'ye verilen Tarhanlık hükmünde, her nereye giderse, her ne iş işlerse ve her kime "emr-i bil mar'ûf ve nehiy ani'l-münker"¹⁰ eylerse, kendisine kimsenin mani olmaması üzerine hüküm verilmişti (Gülşenî 1982: 77). Ayrıca Cihangir b. Kasım'ın fermanı, İsfendiyar Bey'in muaf edildiği vergilerin otuz çeşidinin listesi ile vergi memurlarının bu emre uymaları konusundaki tehditkâr nitelikteki tavsiyeleri içerir. Bu onay belgesinin, sadrın bilgisi dahilinde pervâneci tarafından saltanat mührü ile mühürlendiği belirtilmiştir (Minorsky IX 1939: 943). Bu arada Ak-Koyunlular döneminde suyurgalların verildiği zümrelerin artmış olduğunu da görmekteyiz. Meselâ, Yakub Bey'in veziri olan Kadı İsa Savacı'nın tavsiyesi üzerine, ulemâ ve hürmete layık olan bilginlere de suyurgallar verilmeye başlanılmıştır. Ancak bazı şahsiyetlerin bu tür imtiyazları kabul etmedikleri de görülmektedir. Örneğin Sultan Yakub, Kadı İsa'nın biraderi olan Ali Efendi'nin tavsiyesi üzerine dönemin meşâyihinden olan Gülşenî'ye, Berde'a havâlisinde bulunan arklardan her ne kadar kabul ederse, kendisine suyurgal olarak verilmesini emreder. Ancak, tüm ısrarlara rağmen Gülşenî, verilmek istenen suyurgalları kabul etmemiştir (Gülşenî: 239-240).

Suyurgalların verilmesi konusunda, Yakub Bey'in de babası Uzun Hasan Bey'in yolunu takip ettiğini ve hükümdarlığının güçlenmesi için seyyidlere, kadılara ve ulemâya suyurgallar dağıttığını görmekteyiz. Kuşkusuz XV. yüzyılın tüm hükümdarları, göçebe-askerî soylulara daha çok suyurgallar dağıtmışlardı (Petrushevsky 1942: 29). Ancak suyurgalların bu şekilde dağıtılması daha sonraları devletin çeşitli sorunlarla karşılaşmasına sebep olmaktaydı. Bu sebeple, suyurgalların kaldırılma girişimlerinin Ak-Koyunlular döneminde başladığını görmekteyiz. Bunun için ilk adımı atan Uzun Hasan Bey olmasına karşın, bu girişim ancak Yakub Bey döneminde sistemli bir hal almaya başlamıştır.

Kadı İsa'nın suyurgalları kaldırma girişimi: Sultan Yakub'un vezirlerinin, Timur zamanından beri verilen suyurgalların hazineye büyük oranda zarar verdiğini sultana arz etmeleri üzerine, Sultan Yakub suyurgalların iptali için fermanlar yazılmasını emretmiştir. Ancak bu karara pek çok kimse tarafından itirazlar gelmiştir. Örneğin, Kadı İsa ve Ak-Koyunlu meşâyihinden Gülşenî arasında yapılan müzâkerede Gülşenî, Kadı İsa'ya Sultan Hasan zamanında da böyle vakaların olduğunu belirtmiş ve Sultan Yakub'a bir mektub göndererek, daha önceki sultanların seyyidlere ve ulemâ'ya vermiş olduğu suyurgalların iptal edilmesinin doğru olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine Sultan Yakub, yazılan fermanların iptal edilmesini emrederek, bu zümrelerin suyurgallarının kendilerine iade edilmesini emretmiştir (Gülşenî: 111-112).

Ancak suyurgalların diğer zümrelerin ellerinden alınması girişimi devam etmiştir. Bu girişime de, Sultan Yakub üzerinde bir etkiye sahip olan saray tarihçisi Fazlullah b. Ruzbihan şiddetle karşı çıkmıştır. Bununla birlikte, Kadı İsa'nın suyurgallarla ilgili reformu hakkında en çok bilgiyi de o vermiştir. Fazlullah'a göre Kadı İsa, aslında insanî faziletleri olan değerli bir insandı. Din işlerinin İslâm hukukuna göre uygulanması için çok çaba sarf etmiş, onun gayreti ve tavsiyesi ile âlimlere ve fazillere, sultanın da uygun görmesiyle 1.000 tümenlik suyurgallar verilmişti. Kadının ona yapmış olduğu iyilikleri de asla unutmayacağını, ancak kendisinin yazdıklarının sadece gerçeklerden ibaret olduğunu belirtmiş ve Kadı İsa'nın başta bu kadar faziletli ve iyi biriyken, sonradan birçok yanlış işe ve kötülöklere bulaştığını açıklamış ve bu şekilde Kadı İsa'yı tenkid etmiştir (İsfahani 1992: 356-357; Minorsky 1957: 92; Minorsky XIV 1955: 99).

Fazlullah b. Ruzbihan, her ne kadar suyurgalların kaldırılmaması için çaba sarfetmişse de, suyurgalların devlete getirmiş olduğu ağır mâlî kayıpları gören ve bu konuda reform yapmayı düşünen Kadı İsa, onun bu konudaki çabalarına aldırış etmemiştir. Kadı İsa, düşüncesinde olan reformları gerçekleştirmek için faaliyete geçerek, ilk başta divân veziri ve müşrifi Şah Şerefuddin

Mahmud-i Deylemî'yi görevlendirmiştir. Ayrıca, kardeşi İmamü-din Şeyh Ali'yi de kendisine vekil olarak Şah Şerefuddin Mahmud'la birlikte görevlendirmiştir (İsfahani: 358-357; Minorsky 1957: 93; Minorsky XIV 1955: 452). Kadı İsa, Fars ve Irak işleri ile ilgili büyük yetkilerle görevlendirdiği Şeyh Ali için bir saltanat nişanı yazıp, vezir Şerefuddin Mahmud için de Sultandan yetkisini belirten bir ferman alır. 4 Rebiülevvel 894/5 Şubat 1489'da, Şah Deylemî ve Şeyh Ali, kışlaktan ayrılarak ilk durakları olan Ordubazar yöresine varıp Irak ve Fars bölgelerine bukavullar göndererek, buralardaki bütün suyurgalların dondurulduğunu (İsfahani: 364; Minorsky, 1957: 94; Minorsky XIV 1955: 453) ve Dîvân'dan gelecek emînlerin bölgedeki her karış toprağı ölçene kadar kimsenin herhangi bir ödeme yapmamasını ilan ederler (İsfahani: 364-365-366; Minorsky 1953: 453; Kanat LXII 1999: 868). Fazlullah, suyurgalları dondurmakla görevlendirilen bukavulların aldıkları emir gereğince, Fars ve Irak'a ulaşarak her bölgede zalimce ölçüm yaptıklarını ve Sultan'ın adamları gelmeden önce ölçüm işinin bitirilmesine çalıştıklarını belirtmektedir (İsfahani: 367; Minorsky 1957: 96; Minorsky 1953: 453). Fakat, bu sırada Sultan Yakub'un ölmesi üzerine (Azzavi III 1939: 276), suyurgalların kaldırılma girişimi son bulmuştur. Ayrıca bu iş için görevlendirilmiş olan Hoca Şeyh Ali, Şiraz Hâkimi'nin elinden birçok işkencelere maruz kalmış; zincirlere vurularak malî mülkü yağmalanmış sonunda da Tebriz'de çeşitli işkencelerle öldürülmüştür (İsfahani: 373; Minorsky 1957: 98). Benzer biçimde Kadı İsa da Sûfî Halil tarafından öldürülmüştür (Azzâvî: 280). Fazlullah b. Ruzbihan, ömrü vefa etmesi durumunda bu olayların ayrıntılarını yazacağını beyan etmiştir. Ancak, Yakub Bey'in ölümünden sonra, Ak-Koyunlu Devleti'nin düştüğü durumdan dolayı bunları yazamamıştır.

Yakub Bey'in ölümünden sonra suyurgalların durumu: Yakub Bey'in ölümünden sonra Ak-Koyunlu tahtına Baysungur geçti. Fakat daha sonra onu yenen Rüstem Bey saltanati ele geçirdi (Gaffarî 1343 255; Kazvinî: 225). Rüstem Bey döneminde suyurgallar büyük oranda dağıtılmaya başlandı. Öyle ki, onun vermiş olduğu suyurgalları¹¹ Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hükümdarlarının hiç biri vermemiştir (Rumlu XII 1357: 27).

Bu dönemde Rüstem Bey'in verdiği suyurgallar içerik olarak önceki suyurgallardan farklı değildir. Verilen bu suyurgalların birinde, daha önce verilmiş olan suyurgallara benzer olarak vergi memurlarından, buradan kalem ve adımlarını çekmeleri ve her yıl yeni bir ferman talep etmemeleri istenmiştir (Tabâtabâî 1352: 111). Rüstem Bey'in, Ahmed b. Uğurlu Mehmed b. Hasan Bey tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmesinden (Kazvinî: 227) sonra, suyurgalların kaldırılması girişimi tekrar başladı. Esasen suyurgalların yaygınlaşması ile devlet hâkimiyeti zayıflamış, devlet vergilerden yoksun kalarak, mahkeme ve askerî işler tamamen güçlü toprak sahiple-

rinin eline geçmişti. Başka bir deyişle suyurgallar devletin birliği için tehdit oluşturmaya başlamıştı. Ayrıca suyurgalların mevcudiyeti devletin merkeziyetçiliğine aykırılık oluşturarak, gittikçe tehlikeli bir hal almaya başlamıştı. Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Uzun Hasan Bey'den itibaren, devletin merkezileştirilmesi, devletin ayrı ayrı kısımlarının birleştirilmesi ve suyurgal toprak sahipliğinin sınırlandırılması uğrunda mücadele verilmişti. Uzun Hasan, askerî göçebe soylulara karşı mücadelede ruhanîlere dayanmış ve bu teb'anın ünlü temsilcilerine suyurgallar dağıtmıştı (Efendiyev: 169-170). Bu durumu iyi kavrayan Ahmed Bey, ruhanîler ve sivil bürokrasi ile birleşerek, Azerbeycan'da yaşayan teb'anın desteğini kazanarak, göçebe soyluların gücünü kırmayı kendisine hedef seçti (Petrushevsky 1942: 32). Bu sebeple de Ahmed Bey, kendisinden önceki hükümdarların sempati kazanmak için insanlara tevcih ettikleri suyurgalları geri aldı. O, bu çabaları ile göçebe Türkmen soylularının merkezi yönetimden sıyrılma çabaları sonucu zayıflayan merkezi devlet hâkimiyetini güçlendirmek istiyordu. Devlet hâkimiyetinin bu şekilde merkezileştirilmesi, o dönemde Osmanlılar'da önemli başarılar sağlamıştı. Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in buna benzer siyaseti¹² ona elbette Türkmen emirlerinin düşmanlığını kazandırıyordu. Emîrler, Ahmed Bey'i Osmanlı hanedanının kanunlarına göre hareket etmesiyle suçluyorlardı. Ancak Ahmed Bey bu suçlamalara aldırış etmeyerek bu güçlü emirlere boyun eğmedi. Buna karşılık olarak Ahmed Bey, vergi reformunun ve samimî üreticilerin özellikle de köylülerin durumunun hafifletilmesinin, göçebe soylular ile savaşta kendisine sarsılmaz dayanak kazandıracağını iyi bildiğinden, bu zümreler ile işbirliği içerisine girdi (Petrushevsky 1942: 33-34). Böylece Sultan Yakub zamanında suyurgalların kaldırılma girişiminden sekiz yıl sonra, Ak-Koyunlu Ahmed zamanında bu çaba daha radikal bir hal aldı (Kazvinî 228; O. A. Efendiyev: 171) .

Ahmed Bey reformlarına girişerek, hiçbir vezir ya da divân üyesinin bir dinar için herhangi birine bir vergi koyamayacağını, ya da çiftçiler için İslâm hukukunda izin verilmiş olandan daha fazla bir men¹³ (buğday) yükü toplamayacağını, bütün teb'anın tekâlif-i divâniyye vergilerinden muaf tutulacağını bildiren bir ferman yayımladı. Bundan başka ellerinde suyurgal olanların suyurgalarını iptal etti ve din adamlarının ellerinde bulunan muafiyetlerin geçerliliğini de ortadan kaldırdı (Hondmir: 443). Daha sonrada, göçebe Türkmen askerî soylulara kesin darbeyi vurmak için hazırlıklara başladı. Esasen, Ahmed Bey'in bu siyaseti, bütün büyük toprak sahiplerine karşı değil, sadece göçebe askerî soylulara karşı çevrilmişti (Petrushevsky 1942: 35). Ahmed Bey'in bu tutumuna karşı Hüseyin Bey Ali Hanî ve Muzaffer Pürnek direnmeye başladılar; bu direniş Ahmed Bey'in onları öldürmesine kadar sürdü (Şerefhan, II 1971: 133). Bunun neticesinde, Şiraz valisi Kasım Pürnek ve Aybe Sultan, Ahmed Bey'e isyan ettiler ve ona karşı savaş açtılar; taraflar

arasında yapılan savaşı Ahmed Bey kaybetti ve bu savaşta öldürüldü (Hondmir: 443; Kazvinî: 228). Böylece Ak-Koyunlu Ahmed Bey'in yedi ay süren hâkimiyeti son bulmuş oldu. Dolayısıyla onun yapmış olduğu bu reform daha fazla sürdürülemedi ve eski kurallar tekrar uygulamaya konuldu (Petrushevsky 1942: 36).

Safevîler döneminde suyurgal: XVI. yüzyılın başlarında Safevîler, Ak-Koyunlular'ın hakim oldukları topraklara sahip oldular. I. Şah İsmail ve onun halefleri büyük toprak fonu oluşturdular. Devlet toprak fonunun genişlemesi, Safevîler'in merkezileştirme siyasetinin temel amacıydı. Yeni hükümdarlar bu toprakların vasal şahısların eline geçmemesi için çabaladılar. Çünkü, suyurgal sahipleri merkezi hakimiyete zarar verecek kadar büyük haklara sahiplerdi. Dolayısıyla Safevîler yeni toprak tevcihi olan tiyul'u teşvik ettiler (Efendiyev: 173). Tiyul suyurgaldan farklı olarak belirli bir müddete tâbi idi. Bu yüzden de vasiyet edilemezdi, bununla birlikte nadir de olsa miras bırakıldığı olmaktadır. Tiyul'u elde tutmak için bazı hizmetlerin yapılması gerekmektedir. Bu hizmetler memuriyetlerin icrası ya da gerektiğinde asker toplamayla yerine getirilebilmekteydi (Fragner: 513).

Safevî Devletinin ortaya çıktığı dönemde, valilik ve büyük topraklar kızılbaş kabilelerine yada onların liderlerine veriliyordu (Fragner: 509). Suyurgalların bu dönemde de verilmeye devam edildiğini görmekteyiz. 9 Eylül 1541 tarihli Şah Tahmasb'a ait olan bir suyurgal fermanı, daha önceleri Ak-Koyunlular döneminde verilmiş olan suyurgal fermanlarından fazla bir farklılık göstermemektedir. Bu fermana, daha önceki fermanlara benzer olarak Şah Tahmasb, "Ebu'l Muzafer Tahmasb Bahadır Sözümlüz" hitabı ile fermanın başlangıcını yapmakta (Busse: 169) ve her yıl yeni bir nişan ve pervançaye ihtiyaç olmadığını belirtmektedir (Busse: 170).

Bu belgeye benzer olan başka bir belge ise, 1559 tarihli bir Safevî belgesidir. Sultan Haydar'ın (Şeyh Haydar) Ağustos 1483 yılında, Şeyh Zâhid'in ailesine verdiği belgenin tekrarı olan fermana, eski günlerden o zamana kadar gelen bazı ekilebilir toprakların söz konusu olan şeyhe tahsis edildiği ve Erdebil'in eski sultanları tarafından verilen belgelerin değeri ile bu toprakların nesilden nesile şeyhe intikal ettiği belirtilmiştir. Bu belgede, Şeyh Zâhid'in ailesi tarafından alınan suyurgal ile ailenin topraklarına, Safevîler'in iktidara gelmesinden sonra Şah İsmail ve Tahmasb'ın da aynı muafiyeti vermeleri ile ilgili olan birkaç buyruk yer almaktadır. Fermana, görevlilerin suyurgalda yüksek bir gelir bulsalar bile, buna müdahale etmemeleri gerektiğine işaret edilir¹⁴. Suyurgal olarak bağışlanan topraklardan gelirinin fazlalığı ve artışı ile ilgili olarak herhangi bir istekte bulunulmamasının yanında, kişi başına ödenen verginin de toplanılmaması istenmiştir. Belgede, Şeyh Zâhid Gilani'nin çocukları olan seyyidlere suyurgalın mülk olarak verilmiş olduğu, o zaman-

dan beri de suyurgal için herhangi bir değişiklik yapılmadığı belirtilmiştir. Bundan başka, suyurgalların seyyidlere verildiğinin ve bunun daimi olduğunun memurlara açıklanılması istenmiş ve mustevfilerin emre itaatsizlikten sakınmaları emredilmiştir. Bunun yanında, darugaların ve meliklerin onlardan vergi talebinde bulunmamaları ve suyurgallardan ücret almamaları; ayrıca, suyurgal sahiplerinin etrafında dolaşıp durmamaları ve her seferinde belge yenileme gibi isteklerde de bulunmamaları istenmiştir (Minorsky IX 1950: 956-957-958).

Ancak, iktâda olduğu gibi suyurgal uygulamasında da engin toprak alanları ile ödüllendirilen emirler cezalandırıldıkları zaman onların kullanımına verilen bu yerler ellerinden alınarak başka bir emire intikal ettiriliyordu. Örneğin, 905 (1509/1510) yılında Emir Abdal Bey Dede'nin yönetimindeki üç şehir, I. Şah İsmail'in emriyle kendisinden alınmış ve Zeynel Bey Şamlu'ya verilmişti (Ferzeliyev: 60). Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Timurlular ve Türkmenler dönemindeki suyurgal uygulaması Safevîler döneminde de devam etmiştir. Ancak bazı değişiklikler yapıldığına görmekteyiz. Onların zamanında artık suyurgallar büyük arazilerden oluşmamaktaydı. Köyler ve şehirler Şii din adamlarının elinde bulunmaktaydı. Nitekim bu, önceki toprak sahipliğinin tasdikiydi. Buna, Safevi şahlarının suyurgallarla ilgili fermanları, Şah İsmail'in 1509'da Kemaleddin Hüseyin Erdebili'ye, I. Tahmasb'ın 1552'de Derviş Muhammed'e Muhammed Hudabende'nin 1584'de Mir Şerif Hadimbaşıya ve I. Şah Abbas'ın 1607'de Kemaleddin Hüseyin Erdebili'nin torunlarına verdiği suyurgallar eşlik ediyordu. Bunlar askeri soylulara değil, dini ve sivil şahıslara aitti (Efendiyev: 173). Buradan da anlaşılacağı üzere, Safevîler'in bu alandaki politikaları kendi atalarınınkinden farklıydı. Safevîler döneminde Timurlular ve Kara-Koyunlular'ın aksine küçük ve orta ölçekli suyurgallar vardı ve bunlardan yararlananlar genelde dinsel mevkie sahip olan insanlardı. Suyurgalların sadece kişilere değil aynı zamanda dini kurumlara bağışlandığı durumlar da mevcuttu (Fragner: 508). Bahis konusu olan kurumun mütevellisi o zaman böyle bir suyurgalın faidesine sahip olurdu ve bütün mesele muhtemelen imtiyaz haklarının tek bir kişinin elinde toplanmasını sınırlandırma amaçlı resmi bir hile idi (Busse: 99; Fragner: 509).

Safevîler döneminde önceki dönemlerden farklı olarak, çeşitli vergi yükümlülükleri de suyurgal sahiplerine konuldu; örneğin, 17 yüzyıl sonları ve 18. Yüzyıl başlarında Sadr-ı Azam suyurgalların tümünden yüzde 20'lik bir pay almaya başladı (Anonymous: 86). Paranın ilerleyen değer kaybı da suyurgalları, özellikle de özel bir para toplamı olarak tanınan başlangıçtan elde edilen suyurgalları zayıflatmada rol oynadı (Fragner: 509). Chardin, suyurgal olarak bilinen kalıtımsal in'amların dindar zümreler arasında seçkin

aileler için vakıf topraklarını çıkarttığından bahsetmektedir. Bu in'amlar adet hükmüne geçmiş bir hak ile nesilden nesile geçmiştir. Fakat suyurgallar, vakıf topraklarını ya da dini zümrelerin üyeleri için onların alıcılarını sınırlamadı (Lambton 1953: 115).

Safevî müverrihlerinden olan Hasan Rumlunun suyurgallar'ın verilmesi ile ilgili olarak vermiş olduğu bilgiye göre, toprakla verilen suyurgalların yanında bazı suyurgallar para olarak bahşedilmekteydi. Örneğin I. Şah Tahmasb bir süre onun mülk ve din işlerini yönetmiş olan Tebriz yakınlarındaki Eskuye köyünün seyidlerine büyük ölçüde suyurgal armağan etmişti. Gazi Cihan'a ise, 960 (1552-53) yılında belirli bir değerdeki parayı suyurgal olarak vermişti (Ferzeliyev: 78).

Bu dönemde Safevî şahlarının tevcih ettikleri suyurgallar, Azerbaycan, Yezd, Sebzaver, Astrabad, Mazandaran ve Meşhed bölgelerindeki ruhanilerin olağanüstü kullanımında bulunmaktaydılar. Bunun yanında sivil memurlar da suyurgallar alıyorlardı. Örneğin, I. Şah Abbas'ın "İtimad ed-Devle" lakaplı veziri Hatem Bey Ordubadi, Şiraz'da 100 tümen değerinde vezerat suyurgalına sahipti. Ancak suyurgallar merkezi hakimiyete zarar verecek kadar büyük haklara sahip oldukları için (Efendiyev: 173), I. Şah Abbas zamanında Azerbaycan'daki suyurgallar kısmen donduruldu ve kademeli olarak bu uygulamanın yerini miras yolu olmayan tiyul almaya başladı (Fragner: 509).

Ancak Safevîler her ne kadar suyurgallara sınırlama getirerek onları kaldırmaya çalışmışlarsa da, bu tür in'amların verilmesine devam edildiğini görmekteyiz (Lambton XIV: 44). Bununla birlikte, bu dönemde suyurgal uygulamasındaki kalıtımsal miras da devam etmiştir. Bu durum, bazen mirasçılar arasında anlaşmazlıklara sebep oldu. Örneğin, 1115/1704 tarihli bir fermanla, suyurgalı almış olan şahsın mirasçıları arasındaki anlaşmazlık ele alınmıştır. Bu suyurgallar miras yolu ile parçalanması neticesinde zamanla bir çok karmaşık problemlere de neden olmaktaydı (Lambton XIV: 44). Bu sebeple, Sadri Hassa denilen bir kurum suyurgallarla ilgili tartışmaların sonuçlandırılmasına karar vermektedir (Lambton XIV: 45).

Safevîler döneminde suyurgallar mustevfinin kütük defterine kaydedildi (Lambton XIV: 44). Fakat yine de Safevîler döneminde suyurgal uygulamasında temel kaidelerde fazla bir değişiklik yapılmadı. Örneğin, 1656 tarihli bir fermanla, bahşedilen suyurgalın suyurgal sahibinin çocuklarına miras olarak kaldığı ve bu suyurgalın daimi olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında, vergi toplayıcılarının suyurgal gelirlerine karışmamaları istenmiş ve bu suyurgal fermanının bir kopyasının büyük müstevfinin kütüğünde saklanarak değiştirilmeden muhafaza edilmesi emredilmiştir. Bu bağlamda her yıl yeni bir düzenlemenin talep edilmesinin yasaklandığı ve suyurgal belgesinin resmi mü-

hürle mühürlendiği için suyurgal sahiplerinin bundan şeref duymaları istenmiştir. Ayrıca, bu belgenin 1067 Sefer/ Kasım-Aralık 1656'da yazıldığı belirtilmiştir (Minorsky IX 1950: 958).

Safaviler dönemi ile ilgili olarak, bu belgeden başka ilk defa N. Khanikov tarafından bulunan ve tanımlanan diğer bir belge ise, daha çok sonraki döneme tarihlenir. Belge, Safevî Şah Sultan Hüseyin tarafından, Karacadağ Valisi Emir Bayındır Sultan'a 1702'de yazılmıştır ve içeriği daha dardır. Fakat, belge bir suyurgalın veraset yönü bakımından önemlidir. Belge besmele ile başlayıp, Allah'ın sıfatları, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve on iki imamı zikir ile devam eder. Belgede, sultanın sıfatları, "Abdulmuzaffer Şah Hüseyin el-Hüseyini el-Müsavi el-Safevî Bahadır Han ve Bende-i Şah-ı Vilâyet" olarak zikredilir (Minorsky IX 1950: 958). Belgede daha sonra Karacadağ Valisi Emir Nizameddin Bayındır'a hitap takip eder. Suyurgal fermanında, İlyas Halife'ye hizmetine karşılık Dizmar¹⁵ mıntakasının yıllık gelirinden 6 tümen 3096 dinar¹⁶ bağışlandığı, gelirin ölümünden sonra onun oğlu Şemseddin Halife'ye bırakıldığı ve onun, buna karşılık olarak savaş esnasında tam teçhizatlı yedi adamı Şah için hazırlaması gerektiği belirtilir. Şemseddin mirasçısız öldüğü için, suyurgalın Şemseddin'in oğlu olduğu söylenen İlyas Halife'ye verildiği, ondan da alınarak Şemseddin'in akrabası olan Mahmud Sultan'a verildiği kayıtlıdır. Fakat daha sonra suyurgalın II. İlyas Halife'nin oğlu Burhaneddin Halife'ye geçtiği, Burhaneddin'in mirasçısız ölmesinden sonra da, Bayındır Siraccaddin Kasım Bey'in suyurgalın kendi oğluna verilmesi için başvurduğu, bu yüzden ilk olarak suyurgalın Mahmud Sultan'a ait olduğu için, aynı şartlar altında Kasım Bey'e verildiği belirtilir. Bir başka deyişle, şahın istemesi halinde tam teçhizatlı yedi adamı onun için hazır tutması istenmiştir. Ayrıca, Kethuda ve Dizmar köylülerinin her yıl mal-ı cihat göndermeleri ve önceden olduğu gibi memurların avarız ya da herhangi bir vergiyi suyurgal sahibinden almaması gerektiği belirtildikten sonra, belge saltanat mührü ile onaylanmıştır (Minorsky IX 1950: 959).

Timurlu, Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safeviler döneminde yazılmış olan suyurgal fermanlarında görüldüğü gibi, geleneksel yönetimin devamı çok dikkat çekicidir. Bu belgelerin karşılaştırılarak çalışılması suyurgal ile ilgili bazı güç detayların aydınlatılmasını mümkün kılmaktadır. Detaylardaki bazı farklılıklara rağmen, bu belgeler özellikle yoğun olarak XIV. ve XV. yüzyıllarda Ortadoğu'da uygulanmış olan suyurgalın anlaşılmasına büyük oranda katkıda bulunmaktadır. Suyurgalın irsî karakteri ile kendi yararı için suyurgal sahibine verilmiş olan devlet vergilerini toplama hakkı, bu belgelerde açıkça görülmektedir. Bundan da, daha önceki dönemlerde uygulanmış olan suyurgal müessesesinin, bazı değişiklikler ile Safevî döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, Ak-Koyunlu devlet sisteminin, mirasçısı olan Safeviler tarafından

devam ettirilmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ak-Koyunlular'ın ise suyurgal uygulamasını İlhanlılar, Kara-Koyunlular ve Timurlular'dan almış oldukları görülmektedir. Çünkü, Ak-Koyunlu Devleti'nin hâkim olduğu bölgelerde daha önce İlhanlılar, Timurlular ve Kara-Koyunlular bunu uygulamışlardı. Ayrıca hem Kara-Koyunlular'ın hemde Timurlular'ın bu konudaki belgelerinde bulunan ibarelerin benzerlerini kullandıkları görülmektedir (Aubin 1965: 162; Spuler 1987: 358; Minorsky 1939: 960).

Denilebilir ki suyurgal, 8/14. yüzyılın ortalarına kadar birkaç büyüyen feodal kurumların birleştirilmesini ve ihtimamını içerdi. Küçük suyurgallarda, özellikle de Safeviler'deki türlerinde biz kolaylıkla onları birbirleriyle mukayese edebilecek özellikleri fark edebiliyoruz. Selçuklu iktâsının çeşitli türlerinin bazı özellikleri suyurgalın bütün biçimleri için de varlığını sürdürdü. Ancak şu durum da açıktır ki, büyük suyurgallar Moğol askeri iktâsının doğrudan gelişiminin bir ürünü idi (Fragner: 510). Ve bu durum, merkezi yönetim için son derece tehlikeli bir durum arz etmekteydi. Ak-Koyunlular döneminde bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması için bazı hükümdarlar büyük bir çaba gösterdiler ancak başarılı olamadılar. Fakat, Ak-Koyunlu Devleti'nin yerine kurulan Safevî Devleti, bu çabayı sistemli bir şekilde sürdürdü ve bütün bu çabaların sonucunda Safeviler'in toprak sahipliğini sınırlamakla gerçekleştirdikleri merkezileştirme siyaseti sonunda sonuç verdi. Şöyle ki, Tezkiretül-Mülük'ün bilgilerine göre, XVIII. yüzyıl başlarında yönetilen suyurgallardan elde edilen yıllık kazanç, tiyullardan elde edilen genel kazancın onda biri kadardı (Efendiyev: 173). Böylece suyurgalların askeri güçlerden ruhaniler ve sivil memurların eline geçme süreci, XV. yüzyılın ikinci yarısında Ak-Koyunlular döneminde başladı ve Safeviler döneminde XVI-XVIII. yüzyıl başlarında sona erdi (Efendiyev: 172).

Sonuç olarak, suyurgalların hükümdarlar tarafından bir ihsan olarak verilmesi ve bunların sahiplerine bir çok ayrıcalıklar sunması sebebiyle, bu avantajları kullanan büyük suyurgal sahipleri önemli birer güç haline gelmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak da bu suyurgalları ellerinde bulunduran emirler, merkezi devlet yapısını tehdit eder bir duruma gelmişlerdir. Bu nedenle, Ak-Koyunlular döneminde bu suyurgalların kaldırılması ya da sınırlandırılması için ciddi çalışmalar yapılmış, ancak suyurgallar sayesinde önemli bir gücü kaybetmek istemeyen emirler buna izin vermemişlerdir. Safeviler döneminde ise, emirlerin elindeki bu güç alınmaya başlanmış, bununla birlikte, bu bağışların verildiği zümreler ile uygulama sisteminde bazı değişiklikler yapılarak, suyurgalların verilmesine devam edilmiştir. Ancak, Safeviler döneminde suyurgal oranlarının küçültülmesi ve kontrol altına alınması sonucu, bu uygulama devletin merkezîyetçi yapısına karşı bir tehlike olmaktan çıkarılmıştır.

Açıklamalar

- 1 İslâmiyette iktâ, arazii emîriyyenin yani devlete ait olan arazinin yalnız senevî vergi veya hasılatı öşriyesinin bir hizmet mukabilinde her hangi bir şahsa ferağî demektir; iktâ memuriyetle ve hizmetle kaim olduğu için îcabında bu arazinin öşür ve resmi hazinece de idare edilir veya başka birine de verilebilirdi. Bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1988, s.17.
- 2 Kelimenin yapısı hakkında bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische Und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I, Wiesbaden 1965, s. 351.
- 3 Eski Türkler'de büyük işler gören adamlara "Tarhanlık" rütbesi verilirdi. Tarhan'a yurtluk, ocaklık olmak üzere bir mâlikâne verildikten başka, Tarhan'ın mâlikânesi içinde oturanlar da vergi, askerlik gibi resimlerden muâf idiler. Bu resimlerin ahzi, Tarhan'a ait idi. Tarhan, dokuz cürüme kadar vergi almaları kötû olursa, iktâ sahiplerine bunun için müsaade edilmeyeceğini, ifade etmektedir. Bu olduğu zaman reâyâ padişahın dergâhına gitmek ve kendi halini açıklamak isterse, onları bundan alı koymamalarını ve eğer iktâ sahipleri bunun aksini yaparsa, iktâsının onların ellerinden alınmasını söylemektedir. Bu durum da bize iktâ sahiplerinin suyurgal sahipleri kadar geniş yetkilere sahip olmadıklarını hatta her an iktâlarının ellerinden alınma riskinin bulunduğunu göstermektedir. Bkz. Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme*, Hazırlayan: M. Altay Köymen, s. 41.
- 4 Şimdiki İran'ın güneyinde, kuzeyden Irak-ı Acem, güneyden Basra körfezi ve doğudan Kirman ile çevrili bir eyâlet olup, merkezi Şiraz'dır. Ortaçağ'da beş idare bölgesine ayrılıyordu: İstahr, Ardaşir-Hurre, Darabeird, Sâbur, Fannâ-Husirrav. Geniş bilgi için bkz. C. L. Huart, "Fars", *İA*, c. IV, İstanbul 1945, s. 470; Hamdallah Mustawfi, *Nuzhat-al-qulub*, edited by G. Le Strange, London 1915, s.113 vd.; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, s. 248 vd.
- 5 Sicistan gibi, Kuhistan eyaleti de Arab coğrafyacıları tarafından Horasan'a bağlı olarak ele alınmıştır. Kuhistan dağlık yer anlamındadır. Bkz.. G. Le Strange, *a. g. e.*, s. 352.
- 6 Sâve'de meşhur olmuştu; sultanlar onun ailesine çok hürmet ederlerdi. Lâkabı "Cemalüddin" dir. Babası Hâce Alâü'd-din Muhammed Şâvecî, kalem sahiplerindendi. Daha geniş bilgi için bkz. Devletşah, *Tezkiretü's-Şuarâ*, çev. Necati Lugal, c. II, İstanbul 1977, s. 31.
- 7 Suyurgal'ın daimi olarak verilmesine karşılık, iktâ gayri muayyen bir müddet için tevcih edilirdi. Nizâmü'l-Mülk memurların ve iktâ sahiplerinin her iki üç yılda değiştirilmesini talep ederse de, bundan değiştirme muamelesinin mutad olduğu neticesi çıkarılamaz. Bkz. M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. II, Sayı 2-3, Ankara 1964, s. 350.

- 9 Cihangir Mirza, Ak-Koyunlu hükümdarı idi. Ancak Uzun Hasan Bey ağabeyine karşı saltanat mücadelesine girişerek Diyarbakır'ı Cihangir Mirza'dan aldı. Bunun üzerine Cihangir Mirza, Mardin'e çekilerek burası ile yetinmek zorunda kalmıştı. Bkz. Ebû Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993, s. 231; Türkçe çev. Mürsel Öztürk, *Ebu Bekr-i Tihranî Kitabı Diyarbekriyye*, Ankara 2001, s. 142.
- 10 İyiliği hâkim kılmak ve kötülüğü ortadan kaldırmak.
- 11 Timurlular, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlular'da, daha çok siyasî gücün gevşekliğinde geniş topraklar suyurgal olarak verildi. Bkz. Bert Fragner, "Social and Internal Economic Affairs", *CHI*, Vol. VI, edited by Peter Jackson, s. 507.
- 12 Ahmed Bey'in bu konudaki faaliyeti hakkında bkz. Kâzım Paydaş, "Ak-Koyunlu Ahmed Bey ve Onun Osmanlı İdarî Sistemini Ak-Koyunlu Devletinde Uygulama Çabası", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIII, Sayı 36, Ankara 2004.
- 13 Antik devrin minesî olan men, şer'îdir ve herbiri 130 dirhem olan 2 ritl'a eşittir. Bkz. Walther Hinz, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul 1990, s. 19.
- 14 Suyurgaldeki bu durum her zaman geçerli olmamakla birlikte bu yönü ile de iktâdan ayrılmaktadır. Çünkü iktâ sahipleri bu tür haksızlıkta buldukları zaman iktâlarının ellerinden alınacağı kendilerine belirtilmişti. Bkz. Osman Turan, "İktâ", *İA*, c. VII, Eskişehir 1997, s. 954-955.
- 15 Tebriz'in kuzeyinde bulunan bir vilayettir. Bkz. Hamdullah-ı Müstevfi, *a. g. e.*, s. 88.
- 16 Altın paralara Arablar tarafından verilen addır. Fıkıh istilâhı olarak on dirhem-i şer'i hâlis gümüş kıymetindeki altını ifade eder. İslâmlar'da ilk altın sikke Emeviler'den Abdülmelik zamanında bastırılmıştır. Bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1993, s. 451.

Kaynakça

- ABBAS AL AZZAVÎ (1939), *Târîhu'l-Irak beyne İhtilâleyn el-Hükûmat el-Türkmâniyye*, c. III, Bağdat.
- ABDÜRREZAK-İ SEMERKANDÎ, (1360), *Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn*, c. II/I, yay. Muhammed Şefi, Lahor.
- AHMED B. HÜSEYİN B. ALİ-İ KÂTİB, (1345), *Tarih-i Cedid-i Yezd*, yay. İrec Afşar, Tahran.
- AHMET ZEKİ VELİDİ, (1931), "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul.
- AKA, İsmail, (1991), *Timur ve Devleti*, Ankara.
- AKA, İsmail, (1994), *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, Ankara.
- AKA, İsmail, (2001), *İran'da Türkmen Hâkimiyeti*, Ankara.
- ANONYMOUS, (1943), *Tadhkirat al-Muluk*, Translated and explained by V. Minorsky, London.

- AUBIN, Jean (1965), "Un Soyurghal Qara-Qoyunlu Concernant Le Buluk De Bawanat-Harat-Marwast", *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford.
- BUSSE, H.(1959), *Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen an Hand Turkmenischer und Safewidischer Urkunden*, Cairo.
- DENY, J. (1957), "Un Soyurgal Du Timuride Sahrub", *Journal Asiatique*, CCXLV, Paris.
- DEVLETŞAH, (1977), *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, çev. Necati Lugal, c. II, İstanbul.
- DOERFER, Gerhard (1965), *Türkische Und Mongolische Elemente im Neupersichen*, I, Wiesbaden.
- EBÛ BEKR-İ TIHRANÎ, (1993), *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, yay. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara; Türkçe çev. Mürsel Öztürk (2001), *Ebu Bekr-i Tihranî Kitabı Diyarbekriyye*, Ankara.
- EFENDİYEY, (1979), O. A., "Institut Suyurgal Tsentralistikaya Politika Praviteley Akkoyunlu i Pervih Sefevidov" Formi Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoke. Bartoldovskiye Çteniya 1975, *İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı*, Moskova.
- EMİN, Şemis Şerik (1357), *Ferheng-i İstilahât-i Dîvân-i Devrân-i Moğul*, Tehran.
- FERZELİYEY, Şahin, *Azərbaycan XV-XVI. Eserlerde*, Bakü 1983, s. 77.
- FRAGNER, Bert "Social and Internal Economic Affairs", *CHI*, Vol. VI, edited by Peter Jackson,
- GAFFARÎ, (1343), *Tarih-i Cihan-ârâ*, Neşr. Hasan-ı Nerakî, Tehran.
- GÖKALP, Ziya, (1976), *Türk Medeniyeti Tarihi*, Hazırlayanlar: İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, İstanbul.
- GIYASÜDDİN HONDMİR, (1333), *Habibu's-Siyer*, yay. Celâleddin-i Humayî, Tehran.
- Hasan-ı Rumlu, (1349), *Ahsenü't-Tevarih*, c. XI, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, Tehran 1349.
- HASAN-I RUMLU, (1357), *Ahsenü't-Tevarih*, Neşr. Abdülhüseyn-i Nevâî, c.XII, Tehran.
- HÂFİZ-I EBRÛ (1317), *Zubdetü't Tevârih*, yay. Hanbaba Beyani, Tehran.
- HAMDALLAH MUSTAWFİ, (1915), *Nuzhat-al-qulub*, edited by G.Le Strange, London.
- HİNZ, Walther (1990), "İslâm'da Ölçü Sistemleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5, İstanbul.
- HUART, C. L. (1945), "Fars", *İA*, c. IV, İstanbul.
- FAZLULLÂH B. RÛZBIHAN HUNCİ-İ İSFAHANİ, (1992), *Tarih-i Alem Aray-ı Emîni*, Persian text edited by John E. Woods, London.

- KÖYMEN, M. Altay (1964), "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. II, Sayı 2-3, Ankara.
- LAMBTON, A. K. S., "Two Safawid Soyurghals", *BSOAS*, XIV.
- MİRHOND, (1338), *Ravzatu's-Safa*, Tehran.
- MİNORSKY, V. (1957), *Persia A.D 1478-1490 (An Abridged Translation of Fadlullah b. Rüzbihan Khunji's Tarikh-i Alem-Ârâ-yı Amini)*, London.
- MİNORSKY, V. (1939), "A Soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu", *BSOAS*.
- MİNORSKY, V (1954) "A Mongol Decree of 720/ 1320 to The Family of Shaykh Zahid", *BSOAS*, Vol. XVI, Part 3.
- MİNORSKY, V. (1999), "Akkoyunlular ve Toprak Reformları", çev. Cüneyt Kanat, *Bellekten*, c. LXII, Sayı 235, Ankara
- MUHYÎ-YÎ GÜLŞENÎ, (1982), *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî*, Neşr. Tahsin Yazıcı, Ankara.
- MUİNÜDDİN MUHAMMED ZEMÇİ-İ İSFİZARÎ (1339), *Ravzatu'l-Cennât fî Evsafı Medineti Herat*, c. II, Yay. Muhammed Kâzım İmam, Tehran.
- NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, (1987), *Zafernâme*, Terc. Necati Lugal, Ankara.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, (1990) *Siyâset-Nâme*, Hazırlayan: M. Altay Köymen, Ankara.
- PAYDAŞ, Kâzım, (2004), "Ak-Koyunlu Ahmed Bey ve Onun Osmanlı İdarî Sistemini Ak-Koyunlu Devletinde Uygulama Çabası", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIII, Sayı 36, Ankara.
- PETRUSHEVSKY, İ. P. (1942), "Vnutrennyaya Politika Ahmeda Akkoyunlu", *İzvestiya Akademii Nauk Azerbaydjana, Seriya İstoriya, Filosofiyai Pravo*, no: 2, Bakü.
- PETRUSHEVSKY, İ. P. (1968), "The Socio-Economic Condition of Iran Under The Il-Khans", *CHI*, Vol. V, Cambridge.
- REŞÜDİDİN, (1364), *Mektubat-ı Reşidi*, Neşr. Muhammed Şafi.
- ROEMER, H.R. "The Successors of Timur", *CHI*, Vol. VI, Cambridge.
- ROEMER, H.R. (1993), "Timur in Iran", *CHI*, Vol. VI, Cambridge.
- SPULER, Bertold (1987), *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, Ankara.
- STRANGE, G. Le (1905), *The lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge.
- SÜMER, Faruk, (1984), *Kara Koyunlular*, Ankara.
- ŞEREFEDDİN ALİ-İ YEZDÎ, (1336), *Zafernâme*, yay. Muhammed Abbasî, Tehran.
- ŞEREFHAN, (1971), *Şerefnâme*, çev. M. Emin Bozarslan, c. II, İstanbul.
- VLADİMİRTSOV, B. Y., (1987), *Moğolların İçtimâî Teşkilâtı*, Terc. Abdülkadir İnan, Ankara.
- YAHYA-YÎ KAZVİNÎ, (1315), *Lübbü't-Tevârih*, Yay. Seyyid Celâleddin-i Tahrânî, Tehran.

The Application of the Suyurgal System among the Mongols and the Turkish-Islamic States

Dr. Kâzım PAYDAŞ*

Abstract: The word 'suyurgal', derived from the word "suyurgamak" in Uighur, denotes a grant or a gift that best wowed by a sovereign. The most evident characteristic of 'suyurgal' was the transfer of it by inheritance. Application of 'suyurgal' became widespread after the Mongols conquered Iran. The land granted as 'suyurgal' was passing to its new holder as a real estate. The 'suyurgal' system resulted from the development of the land ownership; that system played an important role in the process of making Azerbaijan, Iran and other neighbouring countries feudal. The 'suyurgal' institution became widespread during the period of the Mongols, the Timurids, the Qara-Qoyunlu and the Aq-Qoyunlu. As for the reign of the Safawids, they set a limit to that system and the "tiyul" took its place.

Key Words: Suyurgal, the land, the grant, the Mongols, the Timurids

* Harran University, Faculty of Science and Letters, Department of History / ŞANLIURFA
kazimpaydas@ yahoo.com

Влияние коллективной привязанности и участия в принятии решения на персональный перфоманс/результат в сфере управления качеством.

Пом.доцента, доктор Хакан Китапчи*

Резюме: Целью данной работы является исследование влияния коллективной привязанности и участия в принятии решения на персональный перфоманс/результат. В сфере управления качеством, которая сконцентрирована на клиентуре, можно ожидать, что привязанность и участие в принятии решения повлияет на персональный перфоманс/ результат. Данная работа осуществлена посредством проведения 62-х анкет среди руководителей среднего и старшего звена на 54-ех предприятиях. Для проверки гипотез был проведен регрессивный анализ с помощью SPSS-программы. Согласно полученным данным, участие руководителей в процессе принятия решения влияет на позитивную привязанность. С другой стороны же вновь позитивная привязанность и участие в принятии решения влияет на персональный перфоманс/ результат.

Ключевые слова: участие в принятии решения, коллективная привязанность, персональный перфоманс/ результат.

*Институт Высших Технологий города Гирне факультет Менеджмента/ г. Измит
kitapci@gyte.edu.tr

Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine

Yard.Doç.Dr. Hatice Şirin USER*

Özet: Bu çalışmada Göktürk Kağanlığı döneminin üst düzey askeri-idari unvanları arasında yer alan bilge, ayguç, çabış, buyruk ve yargan incelenmiştir. Türkçe fiil köklerinden yapım ekleriyle türemiş olan bu unvanlar, kültür tarihi temelinde morfosemantik açıdan ele alınmıştır. Unvanların oluşumunda görev alan fiil kökleri, ekleri ve ek-kök ilişkileri ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Eski Türk kültüründe bir çok unvanın Latince, Grekçe veya Arapça gibi eski kültür dilleriyle ortak kavramlardan (bilmek, tahmin etmek, ön görmek, kehanette bulunmak, buyurmak vb) türediği sonucu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe unvanlar, bilge, ayguç, çabış, buyruk, yargan

1. Eski Türkçedeki unvanlara dair, XX. yüzyılın ilk yıllarından başlayıp günümüze ulaşan geniş bir literatür oluşmuştur. P. Pelliot'un 1915-1916'da *T'oung Pao*'da, eski Türk kaçılarıyası, Kotwicz'in 1932'de Moğol kaçılarıyası hakkında verdiği bilgiler eski Türk unvanlarını da yakından ilgilendirmektedir (Köprülü 1939: 18). Shiratory 1926'da *Toyo Bunko*'da, *kagan* ve *katun* unvanlarını incelediği çalışmasında, *kagan*'ın ilk defa Juan-Juanlarda (Avar) kullanıldığı sonucunu ortaya koyar (1945: 504). Buna karşılık Ramstedt, *kagan*'ın Çin, W. Bang ise Soğut kaynaklı olduğunu ileri sürer. F. Laszlo ve Liu Sien-pilerden, Pelliot, Barthold ve Olbricht ise Shiratory'ye katılarak Juan-Juanlardan Türklere sirayet ettiğini söyler (Donuk 1988: 25).

1.1. Eski Türk unvanlarıyla ilgilenen araştırmacılar, bunların genellikle, hatta mutlak surette yabancı kaynaklı (Çince, Soğutça vb.) olduklarını iddia eden girişimlerde bulunmuşlardır. W. Bang ve H. H. Schaeder *kagan* ve *katun*'un Soğutçadan, Marquart ve Bang *yabgun*'un Toharcadan geçtiğini ileri sürerler (Köprülü 1939: 20). *Katun*'un Soğutça olduğu tezi, Barthold, Wittfogel, Feng, Gabain ve Räsänen tarafından da tekrarlanır (Gabain 1988: 273; Räsänen 1949:157; Donuk 1988: 30). Karşı tez, Boodberg tarafından, *katun*'un Türklerce Hun döneminden beri bilindiği ve alıntı olmadığına belirlenmesiyle gelişir (Boodberg 1936: 169). Giles, Karlgren gibi sinologlar, *beg* unvanını Çinceye bağlar (EDPT: 322). *Beg* unvanının İranî kaynaklı olabileceği de sık sık dile getirilir (Sanping Chen 2002: 299). Barthold,

* Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bornova / İZMİR
hatice@edebiyat.ege.edu.tr

sık dile getirilir (Sanping Chen 2002: 299). Barthold, Menges ve Golden, bu unvanların Türkler dışındaki topluluklarda kullanılmasını “delil” gösterip alıntı olabilecekleri üzerinde dururlar (Barthold 1975:13; Menges 1968: 168, Golden 2002: 99, 119). F. Altheim, *kapgan* unvanını Soğutçayla ilişkilendirmeye çalışır (Donuk 1988: 29). Buna karşılık R. Giraud ve Clauson, bu unvanın Türkçe *kap-* fiilinden geliştiğine dikkati çekerler (Giraud 1961: 149; Clauson 1956: 73-77). *Kapganın* Türkçe olduğu, son yıllarda Marcel Erdal tarafından da kaydedilir (Erdal 1991: 384-385). *Tarkan* unvanı ise, Beveridge tarafından Eski Yunancaya, hatta Etrüskçeye kadar götürülür (Donuk 1988: 45’ten). Köprülü, Beveridge’in yazısını “sathî” olarak niteler (Köprülü 1939: 7’den). Eberhard ve Sinor *tarkan* unvanını, Türkçe *tar-* fiiline bağlar (TMEN II: 471; Eberhard 1945: 324). *Tigin* unvanı Ramstedt tarafından Korece; Altheim tarafından Çince veya Farsçayla açıklanmak istenir (Donuk 1988: 49’dan). Gabain *şad*, *tigin*, *tarhan* gibi bazı unvanların Orta İran dillerinden gelebileceğini ifade eder (1988: 42).

1.1.1. Köprülü, bu türden yabancı köken arama çabalarını “eski Türk cemiyetlerinin siyasi ve kültürel inkişaf derecesi hakkında menfi fikirlerin neticesi olan bu telakkilerin, ilmi araştırmalar için ne kadar zararlı olduğu bir mütearife” dir diyerek değerlendirir ve ön yargılardan arınmış bir bilimsel platforma bir nevi çağrıda bulunur (Köprülü 1939: 21).

1.1.3. Boodberg, Eberhard, Czeplédy, Clauson, Giraud, Rásony, Hamilton, Róna-Tas gibi bilim adamları, meseleye daha nesnel yaklaşırlar (Boodberg 1936; Eberhard 1945; Czeplédy 1951; Clauson 1956; Giraud 1961; Rásony 1993; Hamilton 1997; Róna-Tas 1998).

2. Eski Türkçede kayıtlı kişi adları, unvan veya unvanın niteleyicisi durumundaki sözler, bilhassa kültür tarihi ve köken bilgisi açılarından sık sık inceleme konusu olmuştur (Eberhard 1945; Czeplédy 1951; Menges 1958; Bombaci 1974; Sertkaya 1993, Karaağaç 2001a, Karaağaç 2001b vd.). İncelenen sözler, çoğu kez Türkler veya farklı toplulukların kullanım alanına dahil edilmeye çalışılmış; çok az çalışmada unvanlar kültür tarihi, morfem ve köken bilgileriyle bir arada incelenmiştir.

Bu yazıda, Türkçe fiillerden geliştiği açık olan *bilge*, *ayguç*, *çabı*, *buyruk* ve *yargan* /*yarguç* sözlerinin Türk kültür tarihindeki yerleri ve ek-kök ilişkileri üzerinde durulacaktır.

2.1. bilge: Eski Türkçede asli olarak “bilge kişi” anlamında bir sözlük birimidir. Aynı zamanda “danışman” veya buna benzer resmi bir unvandır. *Bilge Kağan* örneğindeki gibi sıfat değeri de taşır (EDPT: 340; Tekin 2000: 240). Asya Hunlarından beri var olduğu bilinen¹ bu sözün üst anlam katmanı “siyaset ve idarede hakim” biçiminde gelişmiştir (Ögel 1957: 112; Kafesoğlu

1995: 283). Başarılı hükümdar ve devlet adamlarının unvanlarını nitelemesinin yanı sıra, Türk hükümdar ailesinden olan *katunlar*² da bu unvan ve niteleyicisini taşımaktaydı (Bombaci 1975: 46). Sadece özel ad veya unvanları değil, genel adları da vasfeder: *bilge bilig* “irfan”. Erdal bu sözün, sözlüklerde zikredilmese de bir çok metinde geçtiğine işaret eder. *öge* ~ *üge* (< ö- “düşünmek”), bu sözün yakın bir sinonimidir. *moyga* (< *boñ-) ve *tümge* ise antonimleridir (Erdal 1991: 376-7). Unvan, özel ve cins ad niteleyicisi olmasının yanında şahıs adı olarak da kullanılır: *tngrı bögü el bilgä arslan tngrı uyğur tärkänimiz* (Rybatzki 1997: 45/106)

2.1.1. Eski Türkçede çok açık bir unvan niteleyicisi olan *bilge*, siyasi alanda *çabışın* karşılığıdır. *çabış* ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askeri taktikleri düzenler; *bilge* ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil siyasi hayatı istikrarda tutar. *Bilge*, eski Türk devletlerinde “bozkır hayat şartlarını sürdürmeyi, Türk yaşayışına uygun bölgeleri el altında tutmayı, ülkede idari birliği korumayı, askeri gücü zinde tutmayı, törenin sürekli geçerliliğini sağlamayı, Türk kültürünü yozlaştırabilecek dış etkilere karşı hassas davranmak siyaseti”ni (Kafesoğlu 1995: 268) tam olarak başarmış *kağanı* niteler. Ancak, eski Türk kültürü ve yaşam sisteminde askeri ve sivil hayat keskin çizgilerle birbirinden ayrılmadığından *çabış* ve *bilgenin* sınırlarını net olarak çizmek doğru olmaz.

2.2. Göktürk ve Uygur dönemi metinlerinde *bilge*, *kağandan* başka *öge* “devletin danışmanı”, *beg* “boyun, kabilenin başı”, *tamgaçı* “damgacı, mühürdar”, *buyruk* “kumandan”, *ayguç* “kağanın danışmanı, sözcüsü” gibi üst düzey devlet yetkililerini ve *ata* “baba”, *kişi* “kişi” gibi halk kitlesinin bireylerini de niteler. Bu sade vatandaşların temel özelliği, bozkır hayatı, töre, idari birlik, askeri güç ve toprağı koruyup kollama konularında devletin en güçlü makamlarının sahipleriyle (*kağan*, *ayguç*, *buyruk* vb.) zihniyet ve icraat iş birliği içinde olmalarıdır:

2.2.1. Çaa-Köl-1: *Kanım ilimke tapdım, bilge ögem tapdım, kadaşım tapdım* (Malov 1952: 35); Hoytu Tamir: *Bilge beg Taçam* (ETY: 306)³; Ongin: *Bilge ataçım* (Sertkaya 1993: 594); Uybat III: *Bökmedim ilte kalmış altı bilge beg oglıma* (Malov 1952: 62); KT-G-6: *Edgü bilge kişig edgü alp kişig yoritmaz ermiş* (Ergin: 1989: 66); KT-K-13 *Türgiş kağanda Makaraç tamgaçı Oguz Bilge Tamgaçı kelti* (Ergin 1989: 75); BK-D-4 *Bilge Kağan ermiş, alp kağan ermiş* (Thomsen 2002: 128).

2.2.2. *Bilgenin*, Uygur döneminde *kağanın* niteleyicisi olma özelliğini korumakla birlikte,⁴ yeni inançların (Budizm, Maniheizm gibi) etkisiyle, bozkır hayatını biçimlendirme ve töreyi koruma sistematığının hızla dışına çıkarak, daha çok felsefi nitelikleri barındıran bir mahiyet aldığı ve “bilgin, bilge” anlamlı sözlük birimi özelliğinin koyulaştığı gözlenir: *bilge bahşilar* (TT VIII/H 4); *bilge bilig* (TT VIII/H 8); *budha pilge* (TTVIII/A 20); *bilge burkan* (Mayt.

7/49); *bilge tengri* (Mayt. 9/17-18); *üküş bilge kişiler* (Hamilton 1998: 63); *balık uluşta bilgelerke ayıtıp* (Hamilton 1998: 63); *tükel-lig bolmış bilge bilig erür* (Barutçu Özönder 1998: 117b/17); *bilge tengri tengrisi burkannıg* (Kaya 1994: 3/17); *bilge bilig edremleri* (AY: 42/17); *kirtü bilge biligke tayanıp* (AY: 50/15).

2.2.3. Karahanlı döneminde, Uygur Türkçesi metinlerindeki bu “felsefi” mahiyetin daha belirginleştiğini gözlemleriz: *filekim söz erdi ay bilge bügü* (KB:192); *iligke yüz urdı bu bilge tetig* (KB: 475); *boyda ulug bilge bolup bilging ula* (DLT I: 51); *uzakı bilge ança aymış* (DLT I: 88); *alp çerikde, bilge tirikde* (DLT I: 388); *bilge erig edgü tutup sözün işit* (DLT I: 428). Özellikle, *alp çerikde, bilge tirikde* örneği, İslamiyetle birlikte *alplık* ve *bilgelik*in birbirinden kısmen ayrılmış olduğunu fark ettirir. Oysa Göktürk döneminde, daha önce de belirttiği gibi, *bilgelik* ve *alplık kagan, buyruk* vb. üst rütbeli kişilerin temel ve birbirinden ayrılmaz iki niteliğidir: *Bilge Kağan ermiş, alp kagan ermiş. Buyrukı bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. Begleri yime budunu yime tüz ermiş* (KT-D-3, Ergin 1989).

2.3. *bil-*, Eski Türkçenin “bilmek”, “bilgi ve irfan sahibi olmak” anlamındaki fiildir (DTS: 98). Genel Türkçede “bilgi edinmek, öğrenmek”, “(daha önce tanışılan birini) hatırlamak, tanımak”, “haberi olmak”, “vakıf olmak, tam olarak anlamak”, “farz etmek”, “öğrenmiş veya alışmış olmak” (Tietze 2002: 340; ESTY: 137-139) anlamları vardır. Yardımcı fiil olarak kullanıldığında yeterlik bildiren birleşik fiiller oluşturur. Bir başka ifadeyle *bil-*, *u-* “muktedir olmak” ile birlikte, Türkçede *iktidari* çekimin kaynağını teşkil eder. “bilgi sahibi olmak”, “muktedir olmak” anlamlı fiillerin “kulların ilahî sahibi” (*ugan*)⁵ ve “kara bodunun idarî sahibi” (*bilge*) anlamlı Eski Türk kültür sözlerinin teşekkülünde veya nitelenmesinde rol oynamaları tesadüf değildir.

2.3.1. –*gA* eki, geçişli ve geçişsiz fiillerin adlarını yapar. Hareketi yapanı, olanı veya yapılan nesnelere karşılar (Ergin 1989: 178). Daha önce Ramstedt ve Gabain tarafından öne sürülen –*gA* ve –*gAy* ilişkisinde (Kononov 1980: 90), Erdal, –*gA*’nın orijinal bir partisip eki olduğunu söyler. Erdal’a göre, son sesteki *y*, arkaik işaret zamiri *i/i*’nin (*ınça, ıntın* gibi) nominatif biçimi olmalıdır. Bu hipotez, –*gAy*’ın sadece yüklemelerde kullanılıp partisip olarak kullanılmamasının sebebini açıklar. –*gA i/i*, sentaktik olarak –*mlş ol* yapısına eş değerdir (Erdal 2004: 242-243). Erdal ve Gabain’in tezinden hareketle, arkaik gelecek zaman eki –*gAy*’ı oluşturan –*ga* ile oluşturulmuş *bilge* sözünde, “bilen, bilge” anlamının dışında, “geleceği gören, öngörülü, irfan sahibi, ârif” anlamlarının da var olduğu söylenebilir. *bilge* sözünün Batılı türkologlar tarafından Latin kökenli *wise* ve *weise*⁶ sözünüyle karşılanması (EDPT: 340; TMEN II: 836), Arapçadaki karşılığının ise *hakim* “hüküm ve hikmet sahibi”

olması, bu Türkçe unvanın, diğer eski kültür dilleriyle ortak bir kavramdan (bilmek; görmek; öngörmek) türetildiğini ortaya koymaktadır.

3. *ayguç* “konuşan veya emir, komut veren” (EDPT: 271) “devlet baş müşaviri; kağan adına emir veren, sözcü” (Tekin 2000: 239; TMEN II: 649). VIII. yüzyılda Göktürk Kağanlığı devrinde Tonyukuk’un unvanları arasında zikredilir (Donuk 1988: 2).

Göktürk döneminde, *ayguç*’ın tam olarak ne tür bir rütbeyi karşıladığı çok net değildir. Tonyukuk kitabesinde kayıtlı cümlelerden bazı sonuçlar elde etmek mümkün olsa da, bu sözün kesin karşılığı saptanamaz. *Anta ayguç[si?] yeme ben ök ertim, yağıç[si] yeme ben ök ertim ilteriş kaganka türük böğü kaganka türük bilge kaganka* (T 49-50, Tekin 1994) ifadesinde, Tonyukuk’un İltiriş, Böğü ve Bilge Kağan’ın *ayguç*’ı olduğu açıktır. Tonyukuk yazıtında Oğuzdan gelen bir casusun ilettiği mesajda, Tabgaç ve Kitany’a gönderilen komutanlar, Göktürk *kagan*’ının alp, *ayguç*’ının ise *bilge* olduğunu söylerler. Bir tür “vezir” veya “sadrazam” gibi üst düzey bir unvan olduğu anlaşılan *ayguç*, kağanın yetkilerinin birçoğuna sahip sivil ve askeri alanda akıl hocası biçiminde değerlendirilebilir. Eski Türk devletlerinde *kagan*, *beg* vb. unvanlar, tek kişiye özgü değilken; *ayguç*, Tonyukuk’a has özel bir unvan–belki de sadece bir niteleme sıfatı–olarak kendisini gösterir. Tonyukuk’tan sonra bu yüksek rütbeyi taşıyan başka bir devlet adamına rastlamıyoruz. Tonyukuk yazıtında, Tonyukuk kendisinden bahsederken, sık sık *bilgesi çabışı ben ök ertim, ben özüm bilge Tonyukuk* ibarelerini kullanır; kendisini *ayguç* olarak nitelemesine ise tek yerde rastlarız.

3.1. Uygur yazmalarının son yıllarda hız kazanarak yayımlanmasının ardından *ayguç*’ın Göktürk dönemini izleyen Türk dili tarihindeki yeri netlik kazanmıştır. Uygur metinlerinde geçen *iş ayguç* *Avluç Tarkan* (EUTS: 20) unvan grubundaki *iş ayguç* ibaresi, Röhrborn tarafından “Geschäftsträger” (bir hizmette görevlendirilen, memur edilen) olarak anlamlandırılır (UW 5: 299). Clauson’a göre, Uygur döneminde “usta ve ustabaşı” biçiminde anlamlandırılacak daha düşük bir rütbeyi “rather humble position near the carpenter and seem to be mean merely foreman of work” ifade eder (EDPT: 271). Uygur metinlerinde *Koço balık ayguç*, “Koço şehrinin yöneticisi”; *sazın ayguç* “din adamı, Budizm danışmanı” (UW 5: 300) gibi sivil idari ve dini yükümlülükleri kapsar.

3.1.1. *iş ayguç* terimi, Clauson’un belirleyip Zieme ve Rybatzki’nin katıldığı gibi, Uygur döneminde “daha alt derecede bir unvan” haline gelmiştir: “manastırda ikinci derece vaiz; manastır içinde ve dışında görevleri dağıtan kişi; yemekhanede denetçi; gelir yöneticisi; ustabaşı, ser-hademe vb.” Bir rütbe unvanı değil, görev unvanıdır. Ancak çok düşük bir unvan da değildir. Bunu, 1209’da İdikut’tan Cengiz Han’a gönderilen bir elçinin *iş ayguç* unvanını

taşınması ispatlar (Rybatzki 1997: 243). *Maytrısimit*'te geçen *yakşıcı iş ayguçı boltumuz* ibaresi “çilingir görevlisi (veya denetçisi) olduk” biçiminde anlamlandırılmalıdır. Ş. Tekin *ayguçı*'yı “amir, müşavir”, *yakşıcı*'yı “çilingir” olarak ayrı maddelerde anlamlandırır (Mayt.: 357, 500).

3.1.2. Bu veriler; eski Uygur Türkçesi döneminde *ayguçı* unvanının Göktürk dönemindeki yaptırım gücü yüksek üst düzey devlet yetkilisi mahiyetinin hızla azalarak “görevli kişi, bir işe memur edilmiş kimse” anlamıyla görevlik bir mahiyete büründüğünü gösterir.

3.2. *ay-*, *Uigurisches Wörterbuch*'da “emretmek, buyurmak; yaptırmak; iletmek; açıklamak, beyan etmek; söylemek, konuşmak; kehanette bulunmak, tahmin etmek, önceden bilmek” anlamlarıyla kayıtlıdır (UW 4: 286). Clauson, *ay-*, *te-* ve *sözle-* arasında çok az farkın olduğunu, ancak erken dönemlerde *ay-*'in diğerlerinde olmayan *saygın* (*honorofic*) bir içeriğinin olduğunu kaydeder (EDPT: 266). Clauson'un kullandığı *honorofic* sıfatı, *ay-* fiilinin “demek, söylemek” gibi fiziksel alt anlam katmanının üstüne çıkan “emretmek; deklare etmek; kehanette bulunmak” anlamlarıdır.

3.2.1. Eski Türk yazıtlarında *ay-* fiilinin geçtiği cümlelerdeki fail ve nesnelere, söz konusu görüşü destekler niteliktedir:

kıyın aydım (Şine Usu D 2, ETY: 168); *Bilge Küli Çor Tarduş budunug iti ayu olurtı* (ETY: 137); *kıyınıg könglünçe ay* (T-32: Tekin 1994: 15); *tengri yer anda ayu birdi* (Şine Usu C 9, ETY: 176); *öd tengri aysar* (KT K 10, Tekin 1988: 87); *tengri aymış ötçe biligçe yorımadımız erser* (Huast. 326-8, EDPT: 266); *Kül Tiginiñ altunun kümüşin ağışın barımın tört biñ yulkısın ayıgma Tuvgut bu* (KT GB: Ergin 1989:76).

3.2.2. Tonyukuk ve Şine Usu yazıtlarındaki *kıyın ay-* ibaresi, basit bir biçimde “ceza söylemek” olarak anlamlandırılmaz; ancak “cezai yaptırımda bulunmak; hakim sıfatıyla işlenen suça karşı hükümde bulunmak ve nihai kararı bildirmek” gibi “yüksek mahkeme üyesi”nin⁷ yetkileri dahilindeki yaptırımlardan sayılmalıdır.

3.2.3. Yukarıdaki örneklerde, *ay-* fiilinin faileri, *tengri* ve *kagan* olmalarıyla belirginleşir. Clauson'un altını çizdiği *honorofic* mahiyet de budur. *ay-* fiilinin kılıcı veya yapıcısı, hükümdar ve tanrı makamını dolduran *bilge* ve *ugandır*. *Ugan* *tengrinin* yeryüzündeki temsilcisi *bilge kagan*, *kaganın* siyasi ve askeri arenadaki temsilcisi ise *ayguçı*dır. Dolayısıyla *ayguçı*, “emreder, buyurur, beyan eder, öngörür, hatta geleceğe dair kehanette bulunur”.

3.3. *-gUçl*: Çok işlek bir fiilden isim yapım ekidir. Çokluk, aşırılık, devamlılık görevleri vardır. Yaptığı isimler çok ve devamlı yapan veya olan nesnelere karşılar. Eyleyici adları türetir (Ergin 1989: 181; Tekin 2000: 91). *-gU* ve *-çl*'nin birleşmesiyle oluşmuştur. *-gUçl*, isimlerdeki *-çl*'nin fiillerdeki karşılığı-

dır. Meslekler ve kişilerin özelliklerini gösterir.–gUçl eki almış şekillerin çoğu kişileri iş alanları, sosyal mevkileri, tekrarlanan davranışları, ayırt edici kişisel nitelikleri açısından karakterize eder: *bark etgüçi, bediz yaratıgma bitig taş etgüçi Tabgaç kagan çıkkanı çang sengün kelti* (KT K 13, Erdal 2004: 291-292). Uygur dönemi metinlerindeki *ot yegüçi tınlıg* “otobur canlı” örneğinde karakteristik bir özellik; hükümdarın elbiselerini yıkayan kişinin unvanının *uz yuguçı* “usta yıkayıcı” olmasında meslek adı, Bodhisattva’nın *ün eşitgüçi* “ses işiten” unvanında ayırt edici kişisel bir özellik göze çarpar. Böğü Kağan’ın Maniciliği Uygur toplumu için kabul etmesinin ardından, toplumu din işlerine sevk etme görevini yüklediği kişi *tavratguçı* olarak adlandırılır (Erdal 2004: 293).

4. Çabış⁸ “yaver, başdanışman, başkumandan, ordu komutanı” (Tekin 2000:242; EDPT: 399). *Çabış*, öncelikle askeri bir unvandır. *Bilgenin* askeri alandaki karşılığıdır (EDPT: 399). Göktürklerden itibaren Oğuzlar kanalı ile Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde askeri (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir nitelik taşır (Donuk 1988: 92). *Çabış*, Bizans kaynaklarında Grek alfabesiyle çeşitli yazımlarla kaydedilmiştir (Moravcsik 1958: 308).

4.1. Clauson’un da belirlediği gibi, zamanla askeri rütbe olarak düşük bir düzeye inmiştir. Orta çağda, *çavuş* muhtelif zamanlarda “hükümdarın birincil koruması, kağanlık silahlı kuvvetlerinde kolordu üyesi, devletin ve taşra karargahlarının kolluk görevlisi” gibi değişken anlamlar içerir (EDPT: 399). Kaşgarlı Mahmut, “savaşta safları düzelten ve askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse” olarak anlamlandırır (DLT IV: 139). Çağ. “atlı gürz taşıyıcısı; kervan kılavuzu”; Har. “teşrifatçı; atlı gürz taşıyıcısı” (EDPT: 398); Kıpç. “padişahın önünde saygı ile bağırان adam” (KTS).

4.1.1. Müller, eski Uygur metinlerinde *çabış* olarak kaydedilen kelimenin Osmanlı devrindeki *çavuş*un eski biçimi olduğunu ilk belirleyen kişidir. Pelliot da bu görüşü kabul etmiş ve Çin kaynaklarında 735-737 yıllarında Çin sarayına T’u-kiüler tarafından sefir sıfatı ile gönderilen bir adamın taşıdığı *çö-pi-se* unvanının *çabış* olduğunu söyleyerek, kelimenin eskiliğini delillendirmiştir (Köprülü –tarihsiz-: 362’den).

4.1.2. Köprülü, Vambery’nin *Etymologisches Wörterbuch*’undaki *çabış* < *çav* “bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret” kaydından yola çıkarak, “başkumandan olan kağanın emirlerini kıtalara yüksek sesle bildirdikleri için yahut şan ve şeref sahibi insanlardan seçildikleri için bu ismi almış olsalar gerektir.” biçiminde filolojik açıdan kabul edilemez bir yorumda bulunur. Buna dayanarak, *çabış*ın İslamiyet öncesi Türk devletlerinde “sarayda türlü hizmetlerde bulunan memur sınıfı”na ve orduda küçük bir askeri rütbe”ye tekabül ettiğini belirtir (Köprülü -tarihsiz-: 362).

Bilgesi çabışı ben ök ertim (T 7, Rybatzki 1997: 45); *Küli çor... bilgesi çavuşı erti alpi bökesi erti* (Küli Çor D 5); *kutlugı udurgan buyrukı çabış sengün bodunu tokuz bayırku...* (Taryat K 4: Tekin 2004).

4.1.3. *Çabış*, çeşitli biçim ve anlamlarla Farsça, Arapça, Kafkas dilleri, Balkan dilleri, Lehçe, Macarca, Ukraynca ve Slovakçaya geçmiştir (TMEN III: 1055). Kelimenin Grekçe veya Farsça kökenli olabileceği üzerinde teoriler ortaya atılmıştır. Doerfer, bu fikirleri reddeder (TMEN III: 1055). *Çavışın çav* “ün, ses” bağlantısı ise, morfolojik açıdan izah edilemeyeceği için kabul edilemez.

4.1.4. *Çabış* unvanı bize göre, Türkçe *çap-* “vurmak” fiilinin isim gövdesidir. Bu tezi, *yargan* ve *kapgan* unvanlarının *yar-* ve *kap-* fiillerinden türemiş olması desteklemektedir (aş. bkz). “vurmak”, “yarmak”, “kapmak, kapıp almak” anlamlı fiillerden türeyen isimlerin, savaşçıl niteliklerin çok önemli olduğu eski toplumlarda unvan veya özel ad haline gelmesi tabiidir. Aşağıda *yargan* başlıklı kısımda izah edildiği gibi, *tarkan*, *kapgan*, *yargan*, *urungu* gibi unvan ve özel adlara eski Türk kültüründe sıkça rastlanmaktadır.

4.2. *çap-* “kesmek; biçmek; parçalamak; kesici bir aletle yaralamak veya öldürmek; koşmak; hızla ilerlemek; vurmak, dövmek” gibi anlamlarla tarihi ve modern Türkçede (*çap-*, *şap-*, *sap-* biçimleriyle) görülür (KB-73; DLT-II, KE-Dizin:157, GT:237; Räsänen 1969: 181). Batı Türkçesinde bu fiile, büyük bir ihtimalle İslam sonrası dönemde, Ar. **ضرب** *darb* “vurmak” sözünün analogik etkisiyle inorganik *-r* sesi girmiştir⁹. Clauson’a göre tabiat taklidi bir sözdür. Gürültülü hareketleri karşılayan geçişli ve geçişsiz birkaç görevi vardır (EDPT: 394).

4.2.1. *çap-* fiili, çeşitli biçim ve anlamlarla Farsçaya, Rusçaya, Lehçeye, Slovenceye de geçer (TMEN III: 1039). Bu fiilin ilk biçiminin *-kın* ekiyle türemiş isim gövdesi *çapkın* “her tarafa koşup bir yerde dikiş tutmaz, serseri; hovarda” anlamıyla Türkiye Türkçesinde yaşamaktadır.

4.3. *-ş*, hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler yapar (Kononov 1980: 92; Öner 1998: 76). *Akru-ş*, *oyna-ş*, *ük-ü-ş*, *tanı-ş*, *okşa-ş*, *bil-i-ş* gibi örneklerde niteleme adları yaptığı da görülür (Erdal 1991: 267). Türkçenin ilk metinlerden günümüze kadar, üretkenliği hayli yüksek olan bir ektir.

4.3.1. Bu ekin türettiği sözler, çoğunlukla kavram düzeyindedir. Bazen, fiil kökü geçişliyse fiilin nesnesini, geçişsizse failini gösterir. Bu sözlük birimleri hem soyut hem de somut kavramları kapsayabilir: *kargış* “lanet, beddua; lanetlenmiş kişi”. *-ş* ile yapılan isimler, hipotetik olarak geçişli fiillerin kılıcısını belirtirler. DLT’deki *Atış*, *Sühüş*, *Tokış* ve *Utüş* özel adları *at-* “atmak, vurmak”, *süh-* “mücadele etmek, savaşmak”, *tokı-* “vurmak”, *ut-* “zafer kazanmak” fiillerinden türemiştir. II. Göktürk Kağanlığı’nın kurucusu Kutlug’un

unvanı *El Teriştir* (Erdal 1991: 266). Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, fiillerden -ş ile türetilen kavram düzlemindeki sözler, özel adlara kaynak oluşturabilmektedir. DLT'deki kayıtlı özel adların yapısındaki fiil köklerinin anlamlarına bakıldığında “vurmak; atmak; vuruşmak; zafer elde etmek” gibi savaşçıl hareketleri karşıladıkları gözlenir. Bu bağlamda, *çabış* unvanının savaşçıl birkaç hareketin adı olan *çap-* fiilinin-ş ile türetilmiş gövdesi olduğu rahatlıkla söylenebilir.

5. *buyruk* “kumandan; vekil”, “bakan, nâzır”, “mühürdar”, “âmir” (Räsänen 1969: 87; Gabain 1988: 271; Erdal 1991: 231; Hamilton 1998: VIII/3; Arat 1991: 422/34; DTS: 121).

5.1. Györffy *buyruku* “askeri maiyet” olarak tercüme edip Moğ. *nöker* “hükümdarın has birlikleri” ile eş görevde açıklar; ancak Doerfer, yazıtlarda *buyrukun* çokluk biçiminin hiç görülmemesine dikkati çekerek, her kağanın birden fazla *begi* olmasına karşılık sadece tek bir *buyruku* olduğunu belirtir: *bilge kagan ermiş alp kagan ermiş buyruku yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç begleri yeme bodunu tüz ermiş* (KT D) (TMEN II:815). Giraud, *buyrukun* çokluk olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder (Giraud 1999: 127).

5.1.2. Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur kağanlıklarında “hükümet”in dokuzar *buyruktan* oluştuğu kayıtlıdır. Bunlar, 6 dış, 3 iç-*buyruktur*. Hazar Devleti'nde Macarlar, başlarında her biri kağanlık tarafından tayin edilen birer *ür* bulunan 7 kabileden kurulu bir birlik oluşturmaktaydılar (Kafesoğlu 1995: 165). *ür* (< *buyruk*), bugünkü Macarcada “bey” anlamıyla yaşamaktadır (TMS: 68). Bu noktada iç ve dış *buyruklar* üstü yönetici bir *buyruk* varlığından söz etmek yanlış olmamalı. Kül Tigin Yazıtı'nda kayıtlı *buyruk*, iç ve dış *buyrukların* üstü, âmiri olmalıdır. Zira aşağıdaki örneklerden de görüleceği gibi, özellikle Uygur yazmalarında *buyruk*, çokluk biçimiyle de sık sık kaydedilmiştir.

5.1.3. *buyruk* unvanına verilen karşılıklarda “kumandan” ve “bakan” dikkati çekmektedir. Buna göre, Clauson'un tanımlaması en akla yatkın olanıdır: “Erken çağlarda resmi bir unvan. Sivil veya askeri özel görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim.” (EDPT: 387). Bu tanım, yukarıda sözünü ettiğimiz eski Türk devletlerindeki askeri-sivil hayat ayrımının keskin sınırlarla ayrılmamasına da uyumaktadır. Giraud'a göre, “*buyruk* sözünü niteleyen *bilge*, *biligsiz* sıfatları, bunların daha çok idari danışmanlık rolü oynadıklarını düşündürür. *Beglere* ise savaşta rastlandığından, onlar askeri temsilciler olmalılar.” (Giraud 1999: 127). Ancak, bu fikrin çok zayıf bir olasılık olduğunu Giraud'un kendisi de kabul eder ve dönemin tüm siyasi hayatını askeri hadiselerin kapladığını belirtir. Eski Türklerde unvan ve rütbelerin sahipleri, aynı zamanda emirlerindeki askeri güçlerin başında her zaman savaşa hazır kumandanlardı (Kafesoğlu 1995: 269). Bir başka ifadeyle *buyruk*, *ayguç* gibi hem sivil hem

de askeri yükümlülüğü bulunan *begden üstün tarkan ve şadpıtın* aşağı bir unvandı. Aşağıdaki 3. örnekten de anlaşılacağı üzere, *buyruk* hem *bilge* hem de *alp*, yani hem idari hem de askeri nitelikleriyle öne çıkmaktadır.

5.1.4. *Kutlug Baga Tarkan Öge buyruku men* (Süci 3, Malov 1952: 84); *biriye şadapıt begler yırıya tarkat buyruk begler* (KT G 1, Tekin 1988); *buyruku yeme bilge ermiş erinç alp ermiş erinç* (KT D 3, Tekin 1988); *kaganı ölti, buyruku begleri yeme ölti* (KT D 19, Tekin 1988); *Türgiş kagan buyruku az totokug eligin tutdı* (KT D 38, Tekin 1988).

5.1.5. Uygur metinlerinde metatezli *buryuk* biçimi de görülür. Bu biçim özelliğinden başka, Uygur döneminde *buyrukun* rütbece küçüldüğü ve *begden* altta, *inançtan* üstte bir mahiyet kazandığı anlaşılmaktadır: *inanç buryuk* (Malov 1951: 443); *ol buryuku bo yarlıgıg eşidip* (AY 624/8); *begkerü ötünti ol buryuku* (AY 638/1); *katunlar tigitler begler buryuklar* (AY 90/4); *katunlar tigitler begler buryuklar inançlar tayançlar arkası* (AY 417/1); *iç buyruk sebig kül erkin; tengride bolmış el etmiş bilge kanım içreki bodunu altmış iç buyruk başı inançu бага tarkan ulug buyruk tokuz bolmış bilge tay sengün* (Taryat B 6, Tekin 2004); *tokuz buyruk bing sengüt kara bodun turuyın kangım kanga ötünti* (Taryat G 4); *buyruku az sıpa tay sengün bodunu tongra ede* (Taryat K 3, Tekin 2004); *kutlugı udurgan buyruku çabış sengün bodunu tokuz bayırku...* (Taryat K 4, Tekin 2004); *Koçu buyruku il erdem* (Arat 1991: 422/34); *ulug küçlög inanç buyrukları erti* (Mayt. 7/6); *ol ödün inançları buyrukları eşidip kanka inça tep ötüntiler* (Hamilton 1998: VIII/7); *ol yir oruntaki beglerke buyruklarka inançlarka* (AY 195/8).

5.1.6. Clauson'a göre, Arap ve Fars kaynaklı resmi unvanlar kullanılmaya başlandığında “âmir” anlamından “emir” anlamına gelmiştir (EDPT: 387). Karahanlı Türkçesinde KB'de “müşavir, vezir” anlamı sürerken, TKT'de “buyruk, emir” anlamı belirginleşmeye başlar: *yime yakşı aymış bu türk buyruku / körür köz yaruku ogul kız okı* (KB 1163); *negü tir eşitgil öge buyruku / unıtma bunı sen bitı hem okı* (KB 2941); *buyruk tangrıdın; anıng buyruku birle köndrür olarnı köni yol tapa* (TKT: 301). Kıpçak Türkçesinde “buyruk emir” anlamı koyulaşır; unvan bildirmek için isim tamlaması biçiminde kullanıldığı görülür: *buyruk iyesi* “kadı, hakim” (GT: 232). Oğuz Türkçesinde de buna denk bir gelişme yaşanır (TS I 725).

5.2. *buyur-* kökü, eski Türk yazıt ve yazma metinlerinde geçmez. Bu, kökün eski Türklerce bilinmediğinin bir delili olamaz. Sınırlı sayıdaki metin örneğinde, bazı kök biçimlere kimi zaman rastlanmaması yadırganmamalıdır. Uygur metinlerinde *keber-* “karnı şişmek” fiilinin kayıtlı olup, kök biçimi *kebe* “karnı şiş; hamile, gebe”nin ilk kez tarihi Kıpçak metinlerinde görülmesi gibi: *kaçan ölüm yağı kelser tolp etözın ıdıtıp sasıtıp içi içegüsü taşılıp karnı kéberip bagırsukları salınıp kan yiriy arıgsız birle katı üzüksüz akar* (TT X, 38).

5.2.1. *buyur-* fiilinin kayıtlı olduğu ilk tarihi metin DLT'dir. Kaşgarlı Mahmut, bu söze Oğuzca kaydını düşer. *Ol angar ayla buyurdı* (DLT IV:121; DLT III: 186). KB'de tek yerde geçer: *yana berk bu mülkni tutuğlı kişi /yaraklıg erenke buyurdı işi* (B 40). ESTY

5.3. *-k*, fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir eder. Niteleme adları veya fiil kök ve gövdelerinden çok çeşitli nesne adları yapan bu ek, tarih boyunca değişmeksizin hayli geniş bir şekilde kullanılmıştır (Öner 1998: 79, Erdal 1991: 224-225). *amra-k* “sevgili, dost”, *bedü-k* “büyük, yaz-uk “günah”, *ma-k* “dost” vb. Bu ekle oluşan şekiller, genellikle geçişli fiil köklerinin nesnelere veya geçişsizlerin öznelere işaret eder. *üz-ü-k*, *tut-uk*, *aksa-k*, *aç-ık* vb. (Erdal 1991, 225). Eski ve Orta Türkçe metinlerde *buyruk* dışında, *Inak* (TMEN II: 668), *Ayuk* (KB-İ: 275) gibi unvanların, *-k* ekiyle oluştuğunu gözlemekteyiz.

6. *yargan*, Göktürk alfabeli iki metinde (KT-B 2, Süci 2) özel adlarla birlikte bir unvan olarak geçer (Erdal 1991: 385). Malov “sudebnıy çin, palaç” olarak anlamlandırır (Malov 1951: 385). “cellat; hafiye; bir unvan” (EUTS: 187) *mançu apa yargan tarkan atıg birtim* (KT B 2, ETY I: 54); *Kırgız oğlu men, boyla kutlug yargan men, kutlug бага tarkan öge buyrukı men* (Süci: Malov 1952: 84).

6.1. Gabain *yargan*ın özel ad (Gabain 1988: 309), Bazin *tarkan*ın niteleyicisi olduğunu ileri sürer; Giraud da Bazin'e katılır (Giraud 1999: 118). Giraud'un da belirttiği gibi üst rütbeli devlet adamlarına ve komutanlara ait unvanların birçoğu sıfatlardan oluşmaktadır: bilge Tonyukuk; alp urungu totok; tüz bay küç bars külüg; kart atık inal öge vb. (Sertkaya 1993)

6.1.1. Süci *Yazıtı*'ndaki örnekten, *Boyla Kutlug Yargan* ad ve unvanlı Kırgız beyinin öncelikli üst kimliğinin, dolayısıyla bodun kimliğinin *Kırgız*, alt kimliklerinin ise *boyla kutlug yargan* ve *kutlug бага tarkan öge buyrukı* olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişi, bodun üst kimliğini belirttikten sonra, muhtemelen sırasıyla *yarganlık* ve *buyrukluk* görevlerini ifa ettiğini açıklamaktadır. Kişi, Kırgız olarak dünyaya gelmiş, “yüksek mahkeme üyeliği”¹⁰ (=yargan) yapmış ve “kumandanlık” veya “bakanlık”a (=buyruk) kadar yükselmiştir. Dolayısıyla bu kişinin, üst düzey bir “eski Kırgız devlet adamı” olduğu söylenebilir.

6.1.2. Çin kaynaklarına göre, Tonyukuk, Kapgan Kağan tarafından *ayguçılık* görevinden alınıp *yarganlığa* getirilir (Liu'dan Kafesoğlu 1995: 280). Buradan, *ayguçılık* ve *çabışlığın yarganlıktan* üst bir rütbe olduğu anlaşılır. Zira Bilge Kağan döneminde Tonyukuk kendisinin *çabış* olduğunu da kaydetmektedir.

6.1.3. İslam diniyle birlikte Göktürk devri unvanları ya üst düzeyliğini kaybedip rütbe küçülmesine uğramış ya da unvanlık kullanımını hızla kaybolmuştur. “Karahanlılar döneminde İslamiyet'in yayılmasıyla Kaşgar ve Yarkent gibi Türk şehirlerinde Türk *yargu*çuların yerine şer'i kadılar geçmeye başlar. Olcaytu, Özbek ve Temür zamanında divana, *yasa* mümessili olan *yargu*çu ile

beraber şeriatı temsil eden kadı da celbedilmişse de devleti idare eden hakim unsura mensup olanlarca bir cürmü sadır olunca şeriata değil, yarguya göre cezalandırılmıştır” (Togan 1981: 387).

6.2. *yar-* “keskin bir aletle kesmek, yarmak, bölmek, ayırmak” (EDPT: 954; IB: 63; Gabain 1988: 309; ESTY II: 133). Aynı anlamlarla ve ses değişimleriyle modern Türk lehçelerinde de yaşamaktadır: Az. *yar-*, Tat., Bşk. *yar-*, Kaz., Kklpk. *jar-*, Kırg. *car-* vb. Tarihi ve çağdaş Türkçenin kullanım alanı en yüksek fillere aittir. *yar-* → *yarlık-a-*, *yarı-dam* > *yardım* (Öner 2005), *yar-* → *yaz-* “yazı yazmak” (Şirin 2004) gibi üst anlam katmanlarına ulaşmış isim ve fiil türevleri bulunmaktadır.

6.2.1. *yar-* fiilinden gelişen bir başka hukuk terimi de *yargudur*. “yarma, kesme” alt anlam katmanından “olguları yarma ve gerçeği bulma nesnesi veya kavramı” biçimindeki üst anlam katmanına ulaşır. Nihai üst anlamını “karar, hüküm; mahkeme” ile kazanır (EDPT: 963). Türk kültür tarihinde *yargu*, kağanın başkanlık ettiği bir tür yüksek devlet mahkemesi niteliğini taşır. Burada kağan adına *töre* hukuku veya hükümlerini *yarganlar* ve onların alt kadroları uygular. Mori, Asya Hunlarında *tanhu*¹¹ ile sihri bağı olan aile üyelerinin *yargıçlık* görevi yaptığını belirtir (Kafesoğlu 1995: 280'den). Buradan, Türk devletlerinde çok eski çağlardan beri geniş bir adalet mekanizmasının varlığı gibi önemli bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

6.3. *-gAn* ekiyle oluşan sözler, birkaç istisna dışında geçişli ve geçişsiz fiillerin kılıcılarını gösterir (Erdal 1991: 382). Bu ekle oluşan bir başka unvan *kapğandır*. Geniş zaman partisibi çekimli bu biçimiyle “kapan, yakalayan” anlamındaki bu söz, “tuzak, kapan” anlamı kazanıp sözlük birimi haline gelir. Ttü'de *kapğan* olarak yaşar. Özel ad *Kapğan*'ın aynı biçim olduğuna şüphe yoktur. Erdal'ın da belirttiği gibi, “tuzak, kapan” anlamlı bir sözün, savaşçıl niteliklerin çok değerli olduğu bir toplumda özel ad haline gelmesi normaldir (Erdal 1991: 384-385). Bu bağlamda, *tarkan* unvanını, Türkçe *tar-* fiiline bağlayan Eberhard ve Sinor'un teorilerini de göz ardı etmemek gerekir (TMEN II: 471; Eberhard 1945: 324). Elegeş, Çaa-Köl yazıtları ve Miran-I el yazmasında geçen *urungu* unvanı da bu görüşü destekler: *ur-* “vurmak” - *un* + *gu*.

Sonuç: Bu yazıda incelenen beş unvandan üçü (*bilge*, *ayguç* ve *buyruk*), eski kültür dillerinde olduğu gibi “bilmek”, “öngörmek”, “tahmin etmek”, “salık vermek”, “buyurmak” vb. anlamlı fiillerden türemiştir (krş. Lat. *videre* “görmek” > wise, Lat. *commendare* “salık vermek, önermek” > *commandant* / *commander*, Ar. *emr* “buyurmak” > *âmir* vb.). *Çabış* ve *yargan* ise, savaşçıl ve mücadeleye dönük özelliklerin tüm eski devletlerde olduğu gibi Türklerde de çok önemli olması sebebiyle *çap-* ve *yar-* fiillerinden türemiş askeri-idari unvanlardır.

Bu unvanlar, morfolojik açıdan rahatlıkla izah edilen Türkçe fiil köklerinden gelişmiştir. Eski Türklerde farklı kültür veya diller aracılığıyla Türkçeye girmiş unvanların yanı sıra, bunların nicelik açısından çok ilerisinde duran Türkçe unvanlar mevcuttur. Bu yazıda, Türkçe unvanların fiil kaynaklılarının bir kaçı incelenmiştir. Türkçe unvanların isim kaynaklı olanları ise, ayrı bir değerlendirmeye konusudur.

Açıklamalar

- 1 Asya Hunlarında Hsien (bilge'nin Çincedeki karşılığı) eligler başta olmak üzere, sağlı-sollu 16 yüksek makamı işgal edenler, ordudan (başkent) talimat alan Hun prensleri idi. Hsien = bilgenin üstündeki mevki ise, tanhu = imparatordu (Bombaci 1975: 55; Kafesoğlu 1995: 264)
- 2 *El Bilge*, Göktürk kağanı Bilge Kağan'ın annesi ve Uygur kağanı Moyun Çor'un eşinin unvanlarıdır.
- 3 Orkun'un Ongin Yazıtı'nda Taçam okuyup "adına Ongin Yazıtı dikilen kağan" olarak anımlandığı söz, ilk kez Clauson tarafından ataçım "babacığım" olarak düzeltilmiştir (1957). Bu okuyuşu Tekin 1968 ve Sertkaya 1993 de kabul etmiştir. Buna istinaden Hoytu Tamir'deki Taçam sözü de, bize göre aynı biçimde düzeltilmelidir.
- 4 Uygur Devleti'nde bilge unvanı ve niteleyicisini taşıyan onüç kağan için bkz. Caferoğlu 1931: 112-113
- 5 ay erklig ugan meñü muñsuz bayat (KB-6); ayur miñ sena ol ugan teñrike (KB-3898); küdezsü ugan teñri imanımız (KB-6494). ugan, ilk örnekte "tanrı" anlamında, diğerlerinde ise "kadir, kudretli" anlamıyla tanrının niteleyicisidir.
- 6 wise < Orta İngilizce witen < Eski İngilizce witan ~ Eski Yüksek Almanca wizzan "bilmek" < Latince videre "görmek", Grekçe eidenai "bilmek" < Proto Hint-Avrupa *woid-/*weid-/*wid- "görmek" dolayısıyla "bilmek" (WID: 2624-2625)
- 7 Tonyukuk'un "müşavir, danışman, başbakan" gibi anlamlarla karşılanan ayguçılık görevinden uzaklaştırıldığı 705-716 yıllarında yüksek mahkeme üyeliği (yargan) yaptığı bilinmektedir (Liu'dan Kafesoğlu 1995: 280).
- 8 Clauson 1962'de, Göktürk harfli metinlerde b harfinin hem b'yi hem de v'yi karşıladığını ileri sürer (Clauson 1962: 77). Buna istinaden çabış, çavuş olarak okur (EDPT: 399). Göktürk harfli metinlerde dudak seslerinin stop ve fricative olanlarını ayırt etme imkanının olmadığı doğrudur. İç ses ve son ses durumundaki b'lerin daha Göktürk döneminde fricative bir dönüşüm yaşadığını, bunun ani olarak Uygur döneminde başlamadığını da kabul ediyoruz; ancak, elimizde kesin bir yazılı belge olmadığından çabış sözünde v değişmesi yaşandığından söz edemeyiz.
- 9 İnorganik r türemesi, Batı Türkçesinde sep- > serp-, kutgar > kurtgar- > kurtar- örneklerinde de görülür.
- 10 Bu anlam Kafesoğlu 1985: 280'den alınmıştır.
- 11 Çin kaynaklarına göre, Asya Hunlarının hükümdarı şan-yü veya tan-hu lakabını taşır. Tanhu hakkında bkz. A. Donuk "Eski Türk Devlet Teşkilatında "Tanhu" Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", TKA XVII-XXI/1-2, 1979-1983, Ankara 1983, 205-209.s.

Kısaltmalar

- AY: Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara
- BK: Bilge Kağan Yazıtı
- DLT (1998-1999): *Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi* (çev. Besim Atalay), TDK Yay., Ankara
- DTS: Nadalyayev, V.M.-Nasilov, D.M.-Tenişev, E.R.-Şçerbak, A.M (1969), *Drevneturyurkskiy slovar*, Leningrad
- EDPT: Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford
- ESTY: Sevortyan, E. V. (1978), *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnovı na bukvi B), Moskva
- ESTY II: Sevortyan, E. V. (1989), *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksişeskie osnovı na bukvi c, j, y), Moskva
- ETY: Orkun, H.N. (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara
- EUTS: Caferoğlu, A. (1934), *Uygur Sözlüğü*, İstanbul
- GT: Karamanlioğlu, A.F., (1978), *Gülistan Tercümesi*, MEB Yayınları, İstanbul
- Huast.: Huastanift
- IB: Tekin, T. (2004), *Irak Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara
- KB: Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig*, TDK Yay., Ankara
- KE-Dizin (1997): *Kıyasü'l-Enbiya II* (Peygamber Kıssaları) Dizin (Haz. Aysu Ata), TDK Yay., Ankara
- KTS: *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (2003) (Haz. R. Toparlı-H. Vural-R. Karaatlı), TDK Yay., Ankara
- KT: Kül Tigin Yazıtı
- Mayt.: Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrisimit Burkancıların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara
- T: Tonyukuk Yazıtı
- TKT: Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, TDK Yay., Ankara
- TMEN: Doerfer, Gerhard (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, 4 vols. I: Mongolische Elemente im Neupersischen, II: Türkische Elemente im Neupersischen, III: Türkische Elemente im Neupersischen, IV: Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden

- TMS: Csáki, Éva, *Török-Magyar Szótar*, Balassi Kiadó, Budapest 2001
- TS I (1963): *Tarama Sözlüğü I*, TDK Yay., Ankara
- TT VIII: Gabain, A. von (1954): *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie-Verlag, Berlin
- TT X: Gabain, A. von (1959): *Türkische Turfan-Texte X*, Akademie-Verlag, Berlin
- UW: Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 5, ayatıl-âmgâklig*, Wiesbaden
- UW: Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen texten aus zentralasien, Lieferung 4, asankelig-ayat*, Wiesbaden
- Üİ: Barutçu Özönder, Sema (1998), *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks*, TDK Yay., Ankara
- WID (1971): *Webster's Third New International Dictionary*, USA

Kaynakça

- Arat, R.R. (1991), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara
- Barthold, V.V. (1975), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler* (Yay. K.Y. Koprıman- A.İ. Aka), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara
- Bombaci, A. (1974), "On the Ancient Turkish Title 'Şağ", *Gururajamañjarika*, Studi in onore di Giuseppe Tucci, I, Napoli, 167-193
- (1975), "Prenses Hsien-Li Bilge'nin Kocaları", *İ.Ü. Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 21, 45-63
- Boodberg, P.A. (1936), "The Language of the T'o-Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. I, 167-185
- Caferoğlu, A. (1931), "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. I, İstanbul, 105-119
- (1934), Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları", *Türkiyat Mecmuası*, c. IV, İstanbul, 1-43
- Clauson, Sir G. (1956), "A Note on Qapqan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, 73-77
- (1957), "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1957, 177-192
- (1962), *Turkish and Mongolian Studies*, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, London
- Czeglédy, K. (1951), "Yıltavar Unvanı", *Türkiyat Mecmuası*, c. 9, 1941-1946, İstanbul, 179-187
- Donuk, A. (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, İstanbul
- (1983), "Eski Türk Devlet Teşkilatında 'Tanhu' Unvanı ve Tarihi Gelişmesi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVII-XXI/1-2 1979-1983, Ankara, 205-208

- Eberhard, W. (1945), "Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında", *TTK-Belleten*, c. 9, sayı 33-36, Ankara, 319-337
- Ecsedy, Hilda (1996), "Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları" (çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 100, İstanbul, 185-193
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation*, vol. I-II, Wiesbaden
- (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill-Leiden-Boston
- Ergin, M. (1989), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul
- (1989), *Orhun Abideleri*, İstanbul
- Gabain, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara
- Giraud, R. (1961), *L'Inscription de Bain Tsokto*, Paris
- (1999), *Göktürk İmparatorluğu* (çev. İ. Mangaltepe), Ötüken Yay., Ankara
- Golden, Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş* (çev. Osman Karatay), KaraM, Ankara 2002
- Hamilton, J.R. (1997), "Tokuz-Oguz ve On-Uygur" (çev. Yunus Koç-İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları 7*, Simurg Yay., Ankara, 187-232
- (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası* (Çev. E. Korut-İ. Birkan), Simurg Yay., İstanbul
- Kafesoğlu, İ. (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul
- Karaağaç, Günay (2001a), "Türkçede 'Başkanlık' Bildiren Birkaç Söz", *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, Bildiriler, 1. Cilt (A-K), Hazırlayanlar: Mustafa Argunşah, İsmail Görkem, Hülya Argunşah, Atabey Kılıç, Kayseri, 401-404
- (2001b), "Han ve Hakan Kelimeleri Üzerine", E. Ü. Edebiyat Fakültesi, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi X* (Üzбек Bayçura Özel sayısı), İzmir, 71-114
- Kononov, A.N. (1980), *Grammatika yazıka tyurkskih runičeskih pamyatnikov VII-IX vv*, Leningrad
- Köprülü, M.F. (1939): "Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, 1932-39, İstanbul, 17-31
- (1941), "Alp", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (1941), "Ata", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (1941), "Bey", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.I
- (tarihsiz), "Çavuş", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c.III
- Malov, S.E. (1951), *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti*, Moskva-Leningrad
- (1952), *Yeniseyskaya pis'mennost tyurkov*, Moskva-Leningrad
- Menges, K. H. (1958), "A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions", *Byzantion*, XXVIII, Bruxelles, 441-453

- (1968), *The Turkic Languages and People. An Introduction to Turkic Studies*, Otto Harrasowitz-Wiesbaden
- Moravcsik, Gy. (1958), *Byzantinoturcica II, Sprachreste der Türkvölker in den Byzantinischen Quellen*, Akademie Verlag, Berlin
- Ögel, B. (1957), “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Notlar”, *TTK-Belleten* s. 81
- Öner, M. (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, TDK Yayınları, Ankara
- (2005), “Yarlık Sözü Hakkında”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildirileri*, 31 Mayıs-4 Haziran 2004, Simferopol-Kırım-Ukrayna, 241-243
- Özyetgin, M. (2001), *Ebū Hayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil:Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav, Ankara
- Pritsak, O. (1956), “Der Titel Attila”, *Festschrift für Max Weber zum 70. Geburtstag*, Wiesbaden, 404-419
- (1982), “The Old Turkic Title *γwry'p'ynt'*”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 403-406
- Rásony, L. (1993), *Tarihte Türklük*, TKAE, Ankara
- Räsänen, Martti (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, Helsinki
- (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki
- Róna-Tas, A. (1998), “An East European Title of Turkic Origin: Ban”, *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, J. P. Laut, M Ölmez, Freiburg/İstanbul, 305-309
- Rossi, Adriano V. (1982), “In margine a *On the Ancient Turkish Title Šaš*”, *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli, 407-449
- Rybatzki, Volker (1997), *Die Toñuquq Inschrift*, Szeged
- Sanping Chen (2002), “Son Of Heaven and Son Of God: Interactions Among Ancient Asiatic Cultures Regarding Sacral Kingship and Theophoric Names”, *Titre de la Revue: Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. 12, part 3, 289-325
- Sertkaya, O.F. (1993), “Göktürk Yazıtlarında İsim ve Unvan Söyleme Geleneği”, *Uluslararası II. Türk Kültürü Kongresi 25-29 Eylül 1993*, c. 2, AKM Yay., Ankara, 593-600
- Shiratory, K. (1945), “Kaghan Unvanını Menşei” (çev. İ. Gökbakar), *TTK-Belleten* 1945, c. 9, s. 36, 497-504
- Şirin, H. (2004), “Türkçede Yaz- “Yazı Yazmak” Fiili Üzerine”, *Türk Dili*, s. 634, Ekim 2004, TDK Yay., Ankara, 563-571
- Tekin, T. (1968), *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana Un. Pub. Bloomington
- (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları, Ankara
- (1994), *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ankara
- (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara

- (2004), *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara
- Tezcan, S. (1978), “Eski Türkçe *buyla* ve *bağa* Sanları Üzerine”, *TDAY-B 1977*, TDK Yay., Ankara
- Thomsen, V. (2002), *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çeviren ve Yayıma Hazırlayan: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara
- Tietze, A. (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, cilt I, A-E, İstanbul-Wien
- Togan, Z.V. (1981): *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul
- Turan, O. (1940-42), “İlig Unvanı Hakkında”, *Türkiyat Mecmuası*, cilt VII-VIII, İstanbul, 192-199

On the Structure of Some Titles in Old Turkish

Assist.Prof.Dr. Hatice Şirin USER*

Abstract: In this paper, Turkic titles *bilge*, *ayguç*, *çabış*, *buyruk* and *yargan* which were very high administrative-military degrees in Kokturk Kaganate period are studied. These titles were derived from Turkic verb stems and they are studied in this paper from the morphosemantics view and history of the Turkic culture. Verb stems used to form Turkic titles are evaluated with their morphemes and stem-suffix relations. It is concluded that a good deal of old Turkic titles were derived from common concepts (to know, to estimate, to foresee, to predict, to order etc) with other culture-languages, like Arabic, Greek and Latin.

Key Words: Old Turkic titles, *bilge*, *ayguç*, *çabış*, *buyruk*, *yargan*

* Ege University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / İZMİR
hatice@edebiyat.ege.edu.tr

Посол Бухареста Хамдуллах Супхи и гагаузы

Помощник Доцента Доктор Ёнджа Анзероглу*

Резюме: После закрытия Тюркских Очагов в 1931 году с вступлением Хамдуллаха Супхи на должность в Бухарестское посольство стал проявляться непосредственный интерес к гагаузам, живущим в Добрудже и Бесарабии. Для них были открыты школы и была обеспечена возможность их обучения в Турции. Были приведены все возможности для того, чтобы они достигли тюркского сознания и находились в тесном контакте с турками, и более того были приведены попытки обеспечения того, чтобы они полностью заселились в Анатолии. Однако Даже если 2 Мировая война и стала препятствием на пути к достижению этих целей историческим фактом является то, что для гагаузов эта деятельность была очень важной.

Ключевые слова: Посольство Бухареста, Хамдуллах Супхи, гагаузы, турки -христиане

* Университет Хаджеттепе, Институт Принципов Ататюрка и Истории Революции/ Анкара
hatice@edebiyat.ege.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Review

**Demir, Necati. Abdülazîz b. Mahmûd el-İsfahanî,
Sıfâtü'l Haremeyn (Dil Özellikleri-Metin-Dizin),
Akçağ Yayınları Ankara, 2005, 269 s.**

Yard.Doç.Dr. Ahmet DEMİRTAŞ*

Necati Demir'in üzerinde çalıştığı *Sıfâtü'l Haremeyn*, Abdülazîz b. Mahmûd el-İsfahanî tarafından Çağatay Türkçesi ile H. 927 / M. 1521 yılında kaleme alınmış 1346 beyitlik bir mesnevidir.

Necati Demir, Akçağ yayınları tarafından yayımlanan *Abdülazîz b. Mahmûd el-İsfahanî, Sıfâtü'l Haremeyn (Dil Özellikleri-Metin-Dizin)* adlı çalışmasının ön sözünde, Çağatay Türkçesinin Türk yurtlarının doğu kısmında yer alan bir coğrafyada gelişme göstermesi sebebiyle ses ve şekil bakımından bazı farklılıklara sahip olduğunu belirtir. Devrin Osmanlı Padişahı Kanunî Sultan Süleyman'a sunulacağı için hem şekil hem de içerik bakımından mükemmel denecek kadar güzel olmasının da eseri çok önemli bir duruma getirdiğine işaret eden Demir, bu sebeplerle eserin çalışma konusu olarak seçildiğini yazar. *Sıfâtü'l Haremeyn*'in Manisa il halk kütüphanesi yazma eserler bölümü 5145 numarada kayıtlı olan tek yazma nüshası vardır. Müellif hattı olma ihtimali yüksektir.

Çalışma, giriş dışında iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde dil özellikleri, ikinci bölümde metin bulunmaktadır.

Giriş bölümünde, müellif ve *Sıfâtü'l Haremeyn* hakkında bilgi verilir. Eserin sonundaki bilgilere göre müellif, Hayatî adıyla bilinen Abdülazîz b. Mahmûd el-İsfahanî'dir. *Sıfâtü'l Haremeyn*, hicri 927 yılının Zilkade ayında Mekke-i Mükerrreme'de yazıldığına göre müellif, İsfahanlı ve H. 927 / M. 1521 yıllarında hayatta olmalıdır. Eserde, yazar hakkında şu bilgilere ulaşılr: Arapça ve Farsça'yı iyi bilmektedir. Vezin ve kafiyeyi ustaca kullandığı görülmektedir.

37 bölümden oluşan *Sıfâtü'l Haremeyn*, 1346 beyitlik bir mesnevidir. Şairin bir hac yolculuğu esnasında Mekke ve Medine'deki kutsal mekanları anlattığı eser, "müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün" kalıbıyla yazılmıştır. Eserde Kâbenin tarihi, kutsiyeti, çeşitli özellikleri ve Kâbeyi ziyaret kuralları konu edilir. Şair, gezdiği ve gördüğü yerleri canlı ve etkileyici bir biçimde tasvir eder.

* Gaziantep Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü / GAZİANTEP
ahmet_demirta@yahoo.com.

Eser, Çağatay Türkçesi dil özellikleri taşıdığına göre 16. yy. Çağatay Edebiyatının klasik dönemi içinde yer almalıdır.

Sıfâtu'l Haremeyn'in dil özelliklerinin incelendiği birinci bölüm, ses bilgisi ve şekil bilgisi olmak üzere iki ana kısımdan oluşmakta, ses bilgisi ise ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Ünlüler bölümü ünlü değişimleri, ünlü düşmesi, ünlü türemesi ve ünlü uyumu konularını içermektedir.

İncelemede, ünlü değişimleri başlığı altında **e/i** konusu, **o>a** değişmesi, **ı>u** değişmesi, **i>ü** değişmesi, **ı>i** değişmesi üzerinde durulmaktadır.

Türkçenin coğrafyası ve tarihi dönemleri içinde, **i>e**, **e>i**, **i>é**, **e>é**, **é>e** şeklinde değişiklikler görülmektedir. Eserde bazen aynı kelimenin hem “i”li hem de “e”li yazılması suretiyle ikilik görülse de, Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan eser çoğunlukla “i” tarafındadır. İkili kullanımlar bir kapalı e (é) sesinin varlığını ortaya koysa da, metinde bu sesi (é) gösteren bir işaretin bulunmaması, kelimenin imlasını esas almayı gerektirmektedir.

o>a değişmesinin eserde “**uşal** ‘işte o’ <**uş ol**” biçiminde tek örneği bulunmaktadır.

ı>u değişmesi ve **i>ü** değişmesi alt bölümünde, dudak ünsüzlerinin etkisiyle bazı kelime kök ve gövdeleriyle eklerde görülen değişme örnekler verilmiştir.

Büyük çoğunlukla kalın ünlüleri inceltme özelliği bulunan ünsüzler sebebiyle bazı “ı” seslerinin “i”ye dönüştüğü mahdut sayıdaki örnekleri, **ı>i** değişmesi alt bölümünde gösterilmiştir.

Bazen vezin sebebiyle kelime başında ve kelime sonunda görülen ünlü düşmesine ait örnekler ile Türkçenin her döneminde sıkça görülen vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesine örnek teşkil eden kelimeler, ünlü düşmesi bölümünde gösterilmiştir. Ayrıca, ünlü ile biten ve ünlü ile başlayan iki kelimenin yan yana geldiğinde, çoğunlukla ilk kelimenin sonundaki ünlünün vezin sebebiyle düştüğü, “bizim-çün, k’andın < **ki** andın” gibi örnekler “çıkarma” başlığı altında belirtilmiştir.

Ünlü türemesi bölümünde, sadece vezin gereği ikinci ünlüsü türeyen “hızır” kelimesi gösterilmiştir.

Ünlü uyumu bölümü, kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlaklık uyumu biçiminde iki alt bölümden oluşmaktadır. Kalınlık incelik uyumu alt bölümünde, Türkçenin her döneminde çok ileri durumda olan kalınlık incelik uyumunun kelime kök ve gövdelerinde büyük oranda yürürlükte olmasına rağmen, ekler söz konusu olduğunda Çağatay Türkçesinde uyumun biraz zayıf olduğu dile getirilir.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu alt bölümünde, Çağatay Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık bakımından görülen uyumsuzluğun Eski Anadolu Türkçesinde görülenden daha ileri düzeyde olduğu ifade edilir.

Ünsüzler bölümü ünsüz değişimleri, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz uyumu, zamir **n**'si ve hece düşmesi alt bölümlerinden oluşmaktadır.

Ünsüz değişimleri bölümünde **b->m-** değişmesi, **b,-b-, -b > v-, -v-, -v** değişmesi, **-d-, -d>-y-, -y** değişmesi, **k-, -k>ğ-, -ğ-** değişmesi, **-k->-h-** değişmesi **-p->-f-** değişmesi ve **t->d-** değişmesi ele alınmıştır.

b->m- değişmesi başlığı altında, Türkiye Türkçesinin kurallı olarak **b-**, Azerbaycan Türkçesinin ise **m-** tarafında olduğu, Köktürk ve Uygur Türkçeleri ile Eski Anadolu Türkçesinde ikilik görünse de, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinin daha çok **m**'den yana olduğu dile getirilip metindeki **b->m-** değişmesi örnekleri gösterilir.

Eski Türkçede kelime içi ve kelime sonundaki **b**'lerin Çağatay Türkçesinde çoğunlukla **v** olarak karşılaşılan örnekleri **b,-b-, -b > v-, -v-, -v** değişmesi başlığı altında verilir.

-d-, -d>-y-, -y değişmesinin metinde mahdut sayıda örneği bulunmaktadır.

Türkçenin çeşitli dönemlerinde ve çeşitli sahalarda sıkça karşılaşılan **k-, -k>ğ-, -ğ-** değişmesi bakımından *Sıfâtü'l Haremeyn* kararsızlık göstermekte, son seste bazen **-k**, bazen de **ğ** bulunmaktadır. Bunun yanında, iki ünlü arasındaki **k** ünsüzünün kurallı olarak tonlulaştığı tespit edilmiştir.

-k->-h- değişmesinin Azerbaycan Türkçesinde yaygın biçimde bulunduğu bilinmektedir. Bu değişimin Çağatay Türkçesinde genelleşme eğilimine bağlı olarak kararsızlık gösteren örnekleri bu bölümde gösterilir.

Türkçenin tarihi dönemleri içerisinde pek az rastlanan **-p->-f-** değişmesinin metindeki tek örneği “tofrağ (toprak)”tır.

t->d- değişmesi başlığı altında, Eski Türkçedeki **t**'li biçimini koruyan ve tonlularak **d**'li kullanılan kelimelerin yanında, metinde ikilik gösteren kelimeler de gösterilmiş, değişiklik olan kelime sayısının artma eğilimi gösterdiği vurgulanmıştır.

Ünsüz düşmesi ön seste, iç seste ve son seste olmak üzere üç kısımda ele alınmış, ön seste **y-** düşmesinin metindeki birkaç örneği verilmiştir.

Ünsüz türemesi bölümünde **y-** türemesi, **-y-** türemesi, **-y** türemesi ve **-ğ/-g** ünsüzünün korunması ele alınmış, ön seste “**y**” türemesinin bir türeme mi yoksa bir düşme mi olduğu etraflıca tartışılıp, son seste ve iç seste “**y**” türe-

mesinin örnekleri verildikten sonra Çağatay Türkçesinde varlığını sürdüren -**ğ/-g** ünsüzünün metindeki örnekleri gösterilmiştir.

Eserde ünsüz ikizleşmesinin örnekleri çok azdır. Sadece sayı isimleri ve “all ‘karşı, ön, huzur” kelimesinde ünsüz ikizleşmesi görülür.

Ünsüz uyumu bölümünde, metindeki ünsüz uyumunun kararsızlık gösterdiği dile getirilip ünsüz uyumu bakımından özellik gösteren **-de/-da** bulunma hâli eki; **-dın/-din** ayrılma hâli eki; **-dı/-di** bilinen geçmiş zaman eki; **-dur/-tur** bildirme eki; **-ğa/-ge, -ka/-ke** yönelme hâli eki; **-ğay/-gey** gelecek zaman, gereklilik, istek eki ve **-gan/-gen** sıfat-fiil eki üzerinde durulmuştur.

Zamir **n**'si bölümünde, Çağatay Türkçesine özgü özelliklerden biri olan zamir **n**'sinin düştüğü, ancak bazen vezin gereği bazen de Oğuz Türkçesinin etkiyle zamir **n**'sinin kullanıldığı birkaç örnek gösterilmiştir.

Hece düşmesi bölümünde, hece düşmesi örnekleri yanında bazen vezin gereği benzer hecenin düşmediği örnekler de verilerek ses bilgisi bölümü tamamlanmıştır.

Şekil bilgisi bölümü yapım ekleri, isimler, sıfatlar, zamirler, zarflar, edatlar, fiiller, birleşik fiiller, sıfat-fiiller, zarf-fiiller, Oğuz Türkçesinin özellikleri ve sonuç kısmından oluşmaktadır.

Yapım ekleri bölümünde dönemin belirgin yapım ekleri üzerinde durulduktan sonra bu eklerin metinde bulunan örnekleri verilir.

İsimler çokluk eki, iyelik ekleri, hâl ekleri, soru eki ve aitlik eki olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. **-lar/-ler** çokluk ekinin metinden seçilen örnekleri belirtilir. Eser hâl ekleri bakımından zengindir. Yükleme hâli ekinde “başını, iligini” gibi örneklerde Oğuz Türkçesinin tesiri çok belirgindir. Yönelme hâlinde yine Oğuz Türkçesinin tesiri ve bazen vezin gereği **-a/-e** biçiminde kullanımlar görülür. Eserde bulunma hâlinin **-ta/-te**, ayrılma hâlinin **-tın/-tin** biçiminde kullanımına rastlanmazken, eşitlik hâlinin **-ca/-ce**, yön gösterme hâlinin **-ra/-re, -karı/-keri, -geri/-gerü** biçiminde bazı kelimelerde kalıplaşmış olarak kullanıldığı görülür. Eserde soru ekinin örneği hiç yoktur, aitlik ekinin ise tek örneği bulunmaktadır.

Sıfatlar sıfatlarda karşılaştırma, niteleme sıfatları ve belirtme sıfatlarından meydana gelmiştir. Sıfatlarda karşılaştırma **-rak/-rağ/-rek** ekleriyle yapılmaktadır, bu eklerin kullanıldığı kelimeler metinden örneklendirilmiştir.

Zamirler bölümünü şahıs zamirleri, işaret zamirleri, dönüşlülük zamiri, beraberlik zamiri, soru zamiri ve belirsizlik zamiri alt bölümleri teşkil etmektedir.

Zarflar bölümü yer zarfları, zaman zarfları, hâl zarfları ve azlık-çokluk zarfları olarak kullanılan kelimelerin örneklerinden müteşekkildir.

Edatlar bölümünde bağlama edatları, soru edatları, karşılaştırma edatları, gösterme edatları, seslenme edatları, ünlemler ve edat görevinde olan kelimeler şeklinde bir gruplandırma yapılmış, bu edatların metinde tespit edilen örnekleri verilmiştir.

Fiiller bölümü şahıs ekleri ve fiil çekimlerinden meydana gelmiştir. Şahıs ekleri alt bölümünde iyelik kökenli şahıs ekleri, kesin gelecek zaman, diğer fiil çekimlerinde kullanılan şahıs zamirleri ve emir ekleri olmak üzere şahıs eklerinin Çağatay Türkçesindeki dört şekli karşımıza çıkar. Fiil çekimleri başlığı altında ilk olarak şimdiki zaman ele alınır, şimdiki zaman çekiminin **-a/-e, -y+dur/durur+şahıs** zamiri şeklinde yapıldığı ve metindeki tek örneğinin “tapaydur” olduğu belirtilir.

Birleşik fiiller bölümünde, iki fiilden oluşanlar başlığı altında, metinde sadece **-a/-e** zarf-fiil eki ile **al-** yardımcı fiilinden yapılan yeterli fiilin örnekleri bulunmaktadır. Bir isim ile bir fiilden oluşan birleşik fiiller başlığı altında, **bol, ile-, it-, iyile-, kıl-, ol-** yardımcı fiileriyle kurulmuş olan birleşik fiillerin örnekleri verilmiştir. Bu bölümde ayrıca deyimler başlığı altında, yalın veya çekimli biçimde bulunan isimlerle kurulmuş birleşik fiil yapısında görünen deyimler yer almaktadır.

Sıfat-fiiller bölümünde, **-ğan/-gen, -an/-en, -duğ/-dük** sıfat-fiil ekleriyle kurulmuş, zarf-fiiller bölümünde de **-a/-e; -madın/-medin; -p, -ıp/-ip, -up/-üp; -map/-mep; -may/-mey** zarf-fiil ekleriyle kurulmuş metindeki kelimelerden örnekler sunulmuştur.

Oğuz Türkçesi Özellikleri bölümünde Necati Demir, *Sıfâtü'l Haremeyn*'in Çağatay Türkçesi ile yazılmakla birlikte Çağatay Türkçesi ile yazılan diğer eserlerde olduğu gibi bu eserde de Oğuz Türkçesine ait bazı özelliklerin görüldüğünü ifade eder ve bu özellikleri şöyle sıralar: **-k->-h-** değişmesi; **t/d-** konusu; **-am/-em, -n** şahıs eki; **-lîğ/-lîg>-lu/-lü** isimlerden olumlu sıfat yapma eki; **-ğay/-gey, -ga/-ge, -a/-e** istek eki; **-duğ/-dük** sıfat-fiil eki; zamir **n**'si; **-mes/-mez** olumsuzluk eki; **ol/bol-** konusu; **-ing/-ing, -ung/-üng** ilgi hâli eki; **-a/-e** yönelme hâli eki.

Çalışmanın birinci bölümü, *Sıfâtü'l Haremeyn* üzerinde yapılan incelemenin değerlendirilmesi ve bu değerlendirme ile elde edilen bilgilerin sonuç başlığı altında verilmesiyle son bulur.

Çalışmanın ikinci bölümünü teşkil eden metin bölümü ise Arap harfleriyle yazılmış *Sıfâtü'l Haremeyn*'in çevriyazı (transkripsiyon) ile Türkçeye aktarılmasından ibarettir. Metin, Manisa İl Halk Kütüphanesinde bulunan ve müellif hattı olduğu düşünülen yazma nüshaya dayanmaktadır.

Dizinde ise, metinde geçen bütün kelimeler ve bu kelimelerin ekli biçimleri, beyit numaralarıyla gösterilmiş, her kelimenin kullanıldığı bağlama göre anlamı yazılmıştır.

Kaynakça, bu çalışma hazırlanırken yararlanılan kaynaklardan oluşmaktadır.

Necati Demir'in bu çalışmasıyla *Sıfâtu'l Haremeyn* ilim âlemine kazandırılmıştır. Hem şekil hem de içerik bakımından kusursuz denebilecek kadar güzel olan *Sıfâtu'l Haremeyn* üzerinde yapılan dil incelemesiyle, Çağatay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalar bir merhale daha kazanmıştır. Hazırlanan dizin ile de Çağatay Türkçesinin söz varlığına önemli katkılar sağlanmıştır.

Açıklamalar

- 1 "ECKMANN, Janos. Çağatayca, *Tarihi Türk Şiveleri*, Ankara, 1988, s. 211-245; Küçük Çağatay Grameri, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1996, s. 109-132; Çağatay Dili Hakkında Notlar, *TDAY-Belleten*, 1958, s. 115-126." gibi çalışmalara bakılabilir.
- 2 Çıkarma teriminin karşılığı olarak kaynaşma, hece kaynaşması, contraction-crase (birleşme) gibi terimler de kullanılmaktadır. Bunun için, "KORKMAZ, Zeynep. *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1992; TİMURTAŞ, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994." gibi eserlere bakılabilir.
- 3 "ÖZKAN, Mustafa. *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000; TİMURTAŞ, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994; GÜLSEVİN, Gürer. *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yayınları, Ankara, 1997." gibi eserlere bakılabilir.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/ Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, yayın kurulu tarafından belirlenecek kütüphanelere, uluslararası endeks kurumlarına ve abonelere yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk dünyasıyla ilgili olarak, uluslar arası düzeyde yapılan bilimsel çalışmalarını kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimlerle ilgili konular başta olmak üzere, Türk dünyasının tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda, alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce yayım kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir ve uygun bulunanlar, o alandaki çalışmalarını tanıtmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir. Yazarlar, hakem ve yayım kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayım kabul edilmeyen yazıların, istek hâlinde bir nüshası yazarlarına iade edilir.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Ahmet Yesevi Üniversitesi Müttevelli Heyet Başkanlığına devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yayıma kabul edilen yazılar için, yazarı ve hakemlerine yayın tarihinden itibaren bir ay içinde telif / inceleme ücreti ödenir. Ücret miktarı, her yıl başında yayın kurulunun önerisi üzerine yönetim kurulunca belirlenir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde yayın kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu karakterli harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adresi: Yazarın adı, soyadı büyük olmak üzere koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazarın görev yaptığı kurum, haberleşme ve elmek (e-mail) adresi belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en fazla 150 kelimededen oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 3, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler, gönderilemediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.

4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile, 10 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Alıntılar eğik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla yazılmalıdır.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük

harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

6. Şekiller ve Çizelgeler: Şekiller, küçültmede ve basımda sorun yaratmamak için siyah mürekkep ile düzgün ve yeterli çizgi kalınlığında aydın ve beyaz kağıda çizilmelidir. Her şekil ayrı bir sayfada olmalıdır. Şekiller numaralandırılmalı ve her şeklin altına başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır.

Çizelgeler de şekiller gibi, numaralandırılmalı ve her çizelgenin üstüne başlığıyla birlikte önce Türkçe, sonra İngilizce olarak yazılmalıdır. Şekil ve çizelgelerin başlıkları, kısa ve öz olarak seçilmeli ve her kelimenin ilk harfi büyük, diğerleri küçük harflerle yazılmalıdır. Gerekli durumlarda açıklayıcı dipnot veya kısaltmalara şekil ve çizelgelerin hemen altında yer verilmelidir.

7. Resimler: Parlak, sert (yüksek kontrastlı) fotoğraf kâğıdına basılmalıdır. Ayrıca şekiller için verilen kurallara uyulmalıdır. Özel koşullarda renkli resim baskısı yapılabilir.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Kaynak Verme: Dipnotlar, sadece açıklama için kullanılmalı ve açıklamalar da metnin sonunda verilmelidir. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın adı vd. yazılmalıdır: (İsen vd. 2002)

Kaynaklar kısmında ise diğer yazarlar da belirtilmelidir. Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926)” (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka tarih belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olduğu takdirde yayımlanış tarihine göre sıralanacak; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilecektir:

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri”, *İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere üç nüsha olarak, disketiyle birlikte bilig adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapılabilir.

Yazışma Adresi

bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler/ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

bilig

Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to the subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion about the scientific studies on the international level concerning Turkish World.

The articles firstly related to social sciences subjects and dealing with the historical and current issues and problems and suggesting solutions for the Turkish World are published in *bilig*.

An article sent to *bilig* should be an original article which contribute knowledge and scientific information to its field or a study that bring forth new views and perspectives on previously written scholarly works. Articles introducing works and personalities, announcing new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if stated so beforehand.

Evaluation of Articles

The articles forwarded to *bilig* are first studied by the Editorial Board in terms of the journal's principles those found acceptable are sent to two referees who are well-known for their works in that field. Names of the referees are confidential and referee reports are safe-kept for five years. In case one referee report is negative and the other is favorable, the article may be sent to a third referee for re-evaluation. The authors of the articles are to consider the criticisms, suggestions and corrections of the referees and editorial board. If they disagree, they are entitled to counterpresent their views and justifications. Only the original copy of the unaccepted articles may be returned upon request.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility for the published articles belongs to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted during full reference to the articles.

Payments to the authors and referees for their contributions are made within one month after publication. The amounts of payments are determined by the Editorial Board subject to the approval by the Board of Trustees.

The Language of the Journal

Turkiye Turkish is the Language of the journal. Articles presented in English or other Turkish dialects may be published not exceeding one third of an issue. Articles submitted in Turkish dialects may be published after they are translated into Turkiye Turkish upon the decision of the Editorial Board if necessary.

Writing Rules

In general the following are to be observed in writing the articles for bilig:

- 1. Title of the Article:** Title should be in suitable for the content and the one that expresses it best, and should be bold letters.
- 2. Name(s) and address(es) of the author(s):** Names and surnames are in capital letters and bold, addresses in normal italic letters; institution the author works at, contact and e-mail addresses should be specified.
- 3. Abstract:** In the beginning of the article there should be an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the abstract body there should be key words, minimum 3 and maximum 8 words. At the end of the article there should titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be attached by the journal.
- 4. Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 3 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
- 5. Section Headings:** Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings can be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendixes) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
- 6. Figures and Tables:** Figures should be drawn on tracing or white paper in ink so as not to cause problems in printing or reducing in size. Each figure should be on a separate page. Figures should be numbered with a caption of the title in Turkish first and English below it.

Tables should also be numbered and have the title in Turkish first and English below it. The titles of the figures and tables should be clear and concise, and the first letters of each word should be capitalized. When necessary footnotes and acronyms should be below the captions.

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Rules for figures and tables are applied for pictures as well. In special cases color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. Authors having the necessary technical facilities may themselves insert the related figures, drawings and pictures into text. Those without any technical facilities will leave the proportional sizes of empty space for pictures within the text numbering them.

8. **Stating the Source:** Endnotes should be only for explanation and explanations should be at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follows:

(Köksoy 2000); (Köksoy 2000: 15)

When sources with several authors are mentioned, the name of first author is written and for others (et. al) is added.

(İsen et al. 2002)

Full reference including all the names of authors should be given in the list of references. If there is name of the referred authors within the text then only the publication date should be written:

“Tanpınar (1976: 131) on this issue”

In the sources and manuscripts with no publication date only the name of author; in encyclopedias and other sources without authors only the name of the source should be written

In the secondary sources quoted original source should also be pointed:

“Köprülü (1926)” (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s), the date(s) and moreover should be stated in the references.

<http://www.tdk.gov.tr/bilterim> (15.12.2002)

9. **References:** Should be at the end of the text in the alphabetic order as shown in the example below. If there are more than one source of an author then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will shown as (1980a, 1980b):

KÖKSOY, Mümin (2000), *Türk Yükseköğretiminde Yabancı Dille Eğitim, Bilimlik Dergiler ve Türkçemiz*, Ankara: Bilig Yay.

TİMURTAŞ, F.Kadri (1951), “*Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri*”, İÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV (3) : 189-213.

SHAW, S. (1982), *Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. M.Harmancı), İstanbul: Sermet Matb.

How to Forward the Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies, one original and two photocopied forms with a floppy disk to bilig to the address given below. The last corrected fair copies in diskettes and original figures are to reach bilig within not later than one month. Minor editing may be done by the editorial board.

Correspondence Address

bilig Dergisi

Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30

06430 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE

Tel: (0312) 215 22 06

Fax: (0312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr